

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. XLII.

THE
PRATIMĀNĀTAKA

OF

BHĀSA

with introduction and notes

BY

Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstrī.

BHĀSA'S WORKS:—No. 13.

73 Second Edition

PUBLISHED BY

Vaidyaśāstranipūṇaḥ

L. A. RAVI VARMA,

*Honorary Director, The Oriental Manuscripts Department,
University of Travancore.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF
HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

1941.

(All Rights Reserved.)

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः ४२.

प्रतिमानाटकम् ।

महाकविश्रीभासप्रणीतं

महामहोपाध्यायविरुदशालिना

त. गणपतिशास्त्रिणा

संशोधितं लघुटिप्पण्या च संयोजितम् ।

भासनाटकचक्रे त्रयोदशम् ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

वैद्यशास्त्रनिपुणविरुदशालिना ल. अ. रविवर्मणा

प्रकाशितम् ।

तच्च

अनन्तशयने

महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासनेन

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

प्रोक्तवाक्याः १११६. क्रैस्ताब्दाः १९४१.

CONTENTS.

I. Preface.

II. Introduction—

	(in English)	(in Sanskrit)
	Page.	Page.
1. Plot	i	१
2. Merits of the Pratiṃā and Svapna and Kālidāsa's dependence on Bhāsa	iii	२
Dīnāga	ix	९
Bhāsa, a Rgi	x	१०
3. Comparison of Bhāsa and Kālidāsa	xii	१२
Meeting the contention that Kālidāsa lived not long after Bhāsa	xv	१४
4. Similarity of Prakrit in Bhāsa and Kālidāsa	xv	१४
5. Sanskrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa	xvi	१५
At the time of the Mahābhāgya Sanskrit had ceased to be a spoken language	xviii	१६
6. Prakrit had ceased to be a spoken dialect at the time of Kālidāsa	xix	१६
The origin of Sanskrit	xix	१७
The origin of Prakrit	xxi	१८
The language of Aśoka's time	xxii	१९
7. Bhāsa's priority to Pāṇini	xxiv	२०
Publicity of Pāṇini's Anuśāsana	xxiv	२०
8. The popularity of the epic of Rāma in the 4th century B. C.	xxvii	२२
Rāma, an Avatāra of Viṣṇu	xxviii	२३
9. Reference to Śramaṇa	xxix	२४
10. Cāṇakya	xxx	२४
11. Bhāsa's priority to the current Nāṭyaśāstra	xxx	२४

	(in English)	(in Sanskrit)
	Page.	Page.
12.	Posteriority of the current Nāṭyaśāstra to Bhāsa	xxxix
13.	No patron of Bhāsa sugges- ted by the plays	xl
14.	Summary of the conclu- sions	xli
15.	Reference to Rājagrha etc.	xlii
16.	The Cārudatta	xlii
17.	A rare information obtained from the Pratimā	xliii
18.	The richness and perfection of the characters	xliiii
19.	Bhāsa's tendency to write Rūpakas	xlv
20.	Non-prevalence of the plays of Bhāsa and absence of reference to them in the anthologies	xlv
21.	The popularity of the plays in the Kerala country in ancient days	xlvii
22.	The probability of the exis- tence of the manuscripts of the plays of Bhāsa in some corners of India	xlviii
23.	The cause that led to the discovery of the plays in Travancore and the conclu- sion of the introduction	xlix
III.	Nivedanā.	
IV.	Text of the play.	
V.	Appendix I.	
VI.	Appendix II.	
VII.	Appendix III.	
VIII.	Appendix IV.	

PREFACE.

Of the thirteen plays of Bhāsa hitherto discovered, the Pratimānāṭaka is the last one. I have discussed in the introduction of this play various questions, to which the discovery of the plays has given rise. An English translation of the introduction is also added for widening its scope of utility. At the end of the book is given a short account of the characters, Udayana, Pradyota and Darśaka mentioned by Bhāsa.

Trivandrum.

T. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ.

INTRODUCTION.

THIS Nāṭaka is known as the Pratimānāṭaka on account of the importance given to the Pratimā or statue, on seeing which in the Pratimā-grha (Statue-house) Bharata was able to infer the fate which befell Daśaratha, on Śrī Rāma's going away to the forest.

I have elsewhere stated that the Abhiṣekanāṭaka owes its subject-matter to the Kiṣkindhā, Sundara and Yuddha Kāṇḍas. And this Nāṭaka takes its materials from the Ayōdhyā and Āraṇya Kāṇḍas. Thus it is not out of place to surmise that Bhāsa in his zeal to compose dramas out of the Pūrva-Rāmāyaṇa should have also written a Nāṭaka based on the remaining Bālakāṇḍa. This, I think, must be the Bālacarita, of which mention has already been made in the introduction of the Svapnavāsavadatta.

In the first Act of this Nāṭaka are described Sītā's playfully adorning herself with a *valkala* (bark-garment) found by her casually, and Rāma's going to the forest at the direction of his father, accompanied by Sītā thus clad, and by Lakṣmaṇa, whose wrath towards Kaikeyī Rāma had just appeased.

In the second Act is set-forth the mental state of king Daśaratha afflicted by his separation from Rāma.

The third narrates how Bharata learnt of the death of his father, by seeing his statue erected amid the statues of his forefathers in the statue-house, as also his meeting there his mother and others.

The fourth Act deals with Bharata's return to the capital accompanied by Sumantra, after obtaining permission from Rāma for the coronation of the latter's sandals in his place.

The abduction of Sītā by Rāvaṇa in the guise of a mendicant, after enticing Rāma away by the illusion of a golden deer, and Jaṭāyu's obstruction of Rāvaṇa, are described in the fifth Act.

The sixth Act deals with the killing of Jaṭāyu, and Bharata's determination, on hearing from Sumantra of the abduction of Sītā, to go to Laṅkā for the assistance of Rāma.

Rāma's return to the hermitage with Sītā, after killing Rāvaṇa ; Bharata's receipt of the news and his meeting Rāma there along with his mother and step-mothers, minister and followers; and Rāma's acceptance of the kingdom from Bharata and his coronation in the hermitage itself are described in the seventh Act.

The subject matter of this Nāṭaka comprises both real and imaginary events. Of the several important incidents described therein, those relating to Bharata's obtaining news of Sītā's abduction, Rāma's re-assuming the reins of government from Bharata, and his coronation in the hermitage itself are creations of the poet, as they are not found in the Rāmāyaṇa; just as, in the Uttararāmacarita, the meeting of the hero and heroine in the forest, and their subsequent happy reunion at the end of the Aśvamēdha sacrifice; in the Śakuntala, the curse of the sage Durvāsas (not mentioned in the Mahābhārata); and in the Pañcarātra, Duryōdhana's giving half the kingdom to the Pāṇḍavas, are all creations of the respective authors. Of such creations in this play, the first is introduced for heightening the effects of pathos (करुणरसः), the second for mitigating the anxiety of Bharata and others, and the third for gladdening the acquaintances made by Śrī Rāma in the hermitage.

Looking into the composition of Bhāsa it will be seen that his unrivalled merit lies in the delineation of the real nature of things in their varied conditions by sweet, apt and lucid words suggestive of lofty ideas. Of the Nāṭakas of Bhāsa hitherto obtained, wherein this merit of his shines most, one is the Svapnavāsavadatta, and the other, I think, is the Pratimānāṭaka, the subject of this introduction. Of these two, in the Svapnavāsavadatta, the central Rasa (रस) is the Vipralambha Śṛṅgāra (विरलम्ब-शृंगारः), to which the Artha-Śṛṅgāra (अर्थ-शृंगारः) is only an auxiliary. In the Pratimā, however, the central Rasa that runs through it, is the Dharmavīra mingled with Karuṇa Rasa—the Dharmavīra manifesting itself in the enthusiasm displayed by the hero in cherishing the single thought of carrying out the Dharma, i. e. fulfilling the mandates of his royal father. Though the elegance of the language and the charm of the matter make these Nāṭakas appear easy of comprehension, yet the profundity of the sentiments therein makes an explanatory commentary a requisite to the students of Sanskrit. And I feel confident that, in this or any other land, at this or any

other time, there will not be found wanting among the continuous throng of votaries of Sanskrit literature, one characterised by sympathetic desire to help his fellowmen, to favour them with such a commentary.

The life-like reality of soliloquy and conversation in these Nāṭakas is quite unparalleled, and so is their attraction for men of discernment. Some of the materials of these Nāṭakas which completely engross the minds of the readers are found to have been shadowed forth in the Śākuntala.

2. The merits of the Pratimā and Svapna: Kālidāsa's dependence on Bhāsa.

In the Pratimānāṭaka :—

(i) The incident of the *Valkala* described in the first Act is also seen in the first Act of the Śākuntala. The thought concisely expressed by Bhāsa in "सर्वसौहृणीर्जं सुरुषं नाम" (Pratimā, p. 7) is taken up by Kālidāsa and conveyed in the form,

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्”

(Act i, śl. 17)

and is enlarged on by such illustrations as that of 'Lotus &c. thus,

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मणिमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी”

(ii) The penance of watering plants described in the fifth Act is found in the first Act of the Śākuntala with just this difference, that, whereas Bhāsa has described the penance as being bearable, in an apt Arthāntaranyāsa containing *Upamā*,

“योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं
समं लताभिः कठिनीकरोति ॥”

(Pratimā, Act v, śl. 3)

the unbearableness of the same is expressed by Kālidāsa in the form of a *Nidarśanā*,

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपु-
स्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया
समिक्कतां छेतुमृषिव्यवस्यति ॥”

(Śākuntala, Act i, śl. 16)

The heroes also in both the works equally applaud the penance, with the friendly greetings, "अपि तपो वर्धते" (Pratimā p. 75 and Śākuntala, Act i). Besides in the couplet occurring in the same Act of the Pratimānāṭaka,

"आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् हुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।"

(Act v, śl. 11)

Rāma asks Sītā to bid goodbye to the fawns and trees which she had tended as her foster-children, to the Vindhya mountain and creepers, her dearest friends. Among these, the taking leave of the trees as foster-children, is plainly described in the Śākuntala,

"भो भोः सन्निहितदेवतास्तपोवनतरवः !

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
भाद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुशायताम् ॥"

(Act iv, śl. 8)

while the idea of taking leave of the fawns and creepers is suggested by way of their remembrance during Śākuntalā's departure,

"जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते" ।

(Act iv, śl. 13)

"मुञ्चन्दि अस्सुणि विअ वणळदाओ"

(Act iv, śl. 11)

(iii) In the following sentence addressed by Rāma to Sītā in the seventh Act,

"अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्कवाससं भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृग-
यूथमासीत्"

(Pratimā. p. 107)

Sītā is reminded of the want of confidence towards Bharata, displayed by the deer herd. While in the fifth Act of the Śākuntala, Duṣṣanta is reminded of the same incident towards him displayed by the fawn, in an exquisitely different form in the following words of Śākuntala. —

"तक्खणं तु सो मम दीहापङ्को णाम किदअपुत्तओ उवट्ठिदो । तुए अयं दाव
पढमं पिवदु सि अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण, ण उण दे अवरिअ-
आदो हत्थव्भासं उवगओ । पच्चा तस्सि एव्व मए गहीवे सकिळे किदो
देण पणओ । तदो इत्थं परिहसिदो सि । सव्वो सगण्धेसु विस्ससदि ।
दुवे वि एत्थ आरण्णासि सि ।"

In the above passage the confidence of the deer in the forest-dwellers is explicitly expressed in actual words, while in the *Pratimānātaka*, on the other hand, the same idea is suggested by the sense.

In the *Svapnavāsavadatta*:—

(1) The incident of the meeting the ascetics in the hermitage described in the first Act is also found in the first Act of the *Sākuntala*. There, the heroine *Padmāvatī* being thus addressed by the lady-ascetic,

“पविस जादे ! पविस । तवोवणाणि णाम अदिहिजणस्स सभगंहं ।”

(*Svapna*, p. 5)

replies,

“होदु होदु अय्ये ! विस्ससिहि । इमिणा बहुमाणवअणेण अणुगहिदास्सि ।”

(*Svapna*, p. 6)

The very same idea is conveyed, in a different manner, in the following words of the king satisfied with the hospitality of *Anasūyā*,

“भवतु । भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।”

(*Sākuntala*, Act i.)

Again, consider the words of the Chamberlain advising the servant to desist from causing obstruction to the dwellers of the hermitage.

“न खलु न खलुत्सारणा कार्या । पश्य,

परिहरतु भवान् नृपापवादं

न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।

नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते

वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥”

(*Svapna*, Act i, śl. 5)

The very same idea is shadowed forth, in the following words addressed by the king to his commander-in-chief, in the *Sākuntala*,

“यथा च सैनिकास्तपोवनं वृरादेव परिहरन्ति, तथा निषेद्धव्याः । पश्य,

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोभिभवाद् वमन्ति ॥”

(Act ii, śl. 7)

In the former passage the advice to desist from offending the residents of the hermitage is given in view of the respect due to their serenity; while in the latter the same is impelled by the fear of the strength of their penance. This idea too is doubtless implied in the epithet *मनस्विन्*, occurring in the former.

(2) The merrymaking words of the female friend towards Padmāvati, during her pastime with the ball, occurring in the second Act of the Svapnavāsavadatta,

“पद्मावती — अच्ये ! किं दाणिं मं ओहसिदुं विअ णिज्जाअसि ।

वासवदत्ता—णहि, णहि । हळा अधिअं अज सोहदि । अमिदो विअ दे अज वरमुहं पेक्खामि ।

पद्मावती—अवेहि । मा दाणिं मं ओहस ।”

(p. 19)

have reference to the attainment of a bridegroom, while in the Śākuntala the same idea occurs in the scene of watering the shrubs by the heroine,

“मिथं वदा—(सस्मितम्) अणसूप ! जाणासि किं सउन्दळा वणजोसिणिं अदिमत्तं पेक्खादिसि ।

अणसूया—णहु विभावेमि । कहेहि ।

मिथं वदा—जह वणजोसिणी अत्तणो सदिसेण पाअवेण सङ्गदा, अविणाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुकुवं वरं क्खेअसि ।

शकुन्तला— एसो णूणं तुह अत्तगदो मणोरहो ।”

(Act i.)

(3) The imaginary herbs, *Avidhavākaraṇa* and *Sapatnīmardana* referred to in the third Act have for their counterpart the amulet *Aparājītā*, in the seventh Act of the Śākuntala.

(4) In the sixth Act, the love of Vatsarāja towards Vāsavadattā is heightened by the incident of the regaining of the *Vīṇā* (वीणा), which was lost at first, and by obtaining subsequently the picture of Vāsavadattā: while in the sixth Act of the Śākuntala the recovery of the lost ring and the subsequent gain of Śākuntalā's picture, both similar in nature to the above said incidents, are introduced to intensify the love of Duṣṣanta. Further, the feelings of condolence and censure portrayed in respect of the *Vīṇā* in the Svapnanāṭaka is similarly displayed in regard to the ring in the Śākuntala.

Condolence is thus described in the Svapnanāṭaka:—

“भ्रुतिबुल्लमिन्दे ! कथं मु देव्याः

स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता ।

विहगगणरजोविकीर्णदण्डा

प्रतिअयमभ्युषितास्यरण्यवासम् ॥”

(Act vi, śl. 1)

Its parallel runs thus in the *Sākuntala*:—

*“तव सुचरितमङ्गलीय ! जूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते कलेन ।
अरुणनखमनोहरासु तस्या-
श्च्युतमसि कञ्चपदं यदङ्गुलीषु ॥”

(Act vi, śl. 11)

Here the unhappy lot of the ring is explicitly described in actual words, and beautified by an *Upamā*; while that of the *Vīṇā* in the *Svapnanāṭaka*, is with greater effect suggested. Censure is thus conveyed in the *Svapnanāṭaka*:—

“राजा—अस्त्रिन्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि
श्रोणीसमुद्ग्रहनपार्श्वनिपीडितानि
स्वेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।
उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि
वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥”

(Act vi, śl. 2)

The same feeling is thus depicted in the *Sākuntala*:—

“कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं
करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-
न्मयैव कस्माद्वधीरिता प्रिया ॥”

(Act vi, śl. 13)

Here in the above verse the speaker is beside himself with love in the first half but wakes up in the second half; while the difference in the portrayal of the censure expressed in respect of *Ghṛṣavati* (घोषवती) is that the unconsciousness is kept up to the end.

Although the incident of the curse of *Durvāsas* and the happy reunion of the lovers at the door of *Mārīca*, found in the *Sākuntala*, follow the *Avimāraka* where the curse of *Caṇḍabhārgava* and the meeting again of the lovers at the door of *Nārada* are described, and in the same manner, traces of the imitation of ideas contained in the *Abhiṣekanāṭaka* and *Bālacarita* also exist in the † *Sākuntala*; nevertheless, from the fact that the *Sākuntala* is mostly embellished only with the ideas contained in the *Svapna* and *Pratimā Nāṭakas*,

* Note also the similarity of metre in both the verses.

† Vide pp. XXXVII & XXXVIII of the introduction of the *Svapnanāṭaka*.

it is certain that the mind of Kālidāsa must have been strongly attracted by the poetic excellences of these two works. Again, their ideas have been adopted by Kālidāsa not only in his dramatic composition, but also in his lyric and epic poems. For the sense contained in the following couplet occurring in the Svapnāṭaka,

“कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना
चकारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः ।”

(Act i, śl. 4)

is extracted, in the following words of the Mēghadūta:—

“कस्याख्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा
नीचैर्गच्छत्युपरि च गतिश्चक्रनेमिक्रमेण ।”

(Uttara-Mēgha śl. 46.)

In the seventh Act of the Pratimānāṭaka, Rāma says to Sītā, knowing already that Bharata is coming to receive him,

“रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः
सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।”

(Pratimā, Act vii, śl. 4)

The very same idea occurs, with slight difference, in the same context, in the Raghuvamśa:—

“विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद्
यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रयुद्धतो मां भरतः सत्सैन्यः ॥”

(Raghu. 13. 64)

The narration of Rāma's great great grandfather, great grandfather, grandfather and father—Dilīpa, Raghu, Aja and Daśaratha found in the Pratimānāṭaka is mentioned in the same order in the Raghuvamśa, and not in the order of the Rāmāyaṇa. Thus, many other instances of the influence of Bhāsa are observable in the poems of Kālidāsa. Hence, it is clear that Kālidāsa has the same high regard for Bhāsa, as he has for Vālmīki and Vyāsa; for he depends, for his poetical excellence, as much upon Bhāsa, as upon Vālmīki and Vyāsa.

The imitation of Vālmīki is seen, in the Śākuntala: —

“शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥”

(Śākuntala, Act iii, śl. 4)

Compare, side by side with this, the original in the Rāmāyaṇa:—

“मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारसुखशीतलाः ।

शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥”

(Rāmāyaṇa, 4. 28)

Here, the wind's being worthy of being best enjoyed, is described in general forms in अञ्जलिभिः पातुं शक्यम् ; while the same is expressed in the previous verse in the particular form of the winds being fit to be incessantly embraced. The extraction of the very words themselves is plain.

The imitation of the ideas of Vyāsa is seen in the following passage in the Kumārasambhava, when the Saptarṣis praise Śiva:—

“या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! तव निध्यानसम्भवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(Kumāra 6-21)

The original of the above verse is found in the Mahābhārata, where Vidura praises Śrī Kṛṣṇa:—

“या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष ! त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।

सा किमाद्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(Udyoga. 91-30)

That almost everything contained in the above is embodied in the previous verse is plain.

There is a tradition that a certain Diṅnāgācārya, a contemporary of Kālidāsa, used to find fault with the writings of Kālidāsa, to which, while commenting on the line in the Meghadūta,

“दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्”

(पूर्व० śl. 14)

Mallinātha refers thus,

“दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि
दूषणानि परिहरन्”.

While Dakṣiṇāvarta * commenting on the above line of Kālidāsa thus,

“दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धान् अभ्यत्रोक्तोऽयमर्थ इति
स्थूलहस्ताभिनयेर्दूषयति ।”

refers to the adaptation of the thoughts of others as the reason for such fault-finding. This adaptation of the thoughts of others must only be the imitation of the ideas of Bhāsa and others above pointed out. Nevertheless, though blamed by

* Vide note on P. 9 of the Sanskrit Introduction.

Diṅṅāga for this reason, yet on account of the fact that Kālidāsa has combined in his poetical compositions, to an extraordinary degree, the sweetness of verse, an intensity of poetic merit characteristic of archaic poetical writings and the qualities which furnish supreme relief to men of critical faculty, his works were appreciated beyond measure by Nicula and other poets, and also by all lovers of Sanskrit. It was due to this that Diṅṅāga's fault-finding attitude towards Kālidāsa has very little effect. In fact, Vālmiki, Vyāsa and Bhāsa who are archaic poets deserve to be imitated on the ground that they were pioneers of ancient poetical thought. Thus we find that Aśvaghōṣa, a poet who is said to have flourished in the first century B. C. has transformed the verse of Bhāsa,

“काष्ठादग्निर्जायते मध्यमानाद्
भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोऽसाहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयज्ञाः फलन्ति ॥”

(Pratijñā 1-18)

into the following verse in the 13th Sarga of his *Buddha-carita*,

*“काष्ठं हि मधन् लभते हुताशं
भूमिं खनन् विन्दति चापि तोयम् ।
निर्बन्धिनः किञ्चन नास्त्यसाध्यं
न्यायेन युक्तं च कृतं च सर्वम् ॥”

Of these, the first could never fail to strike* the scholar as the original, from its easy graceful flow; and the other, as the borrowed one, being otherwise. Hence an imitation of their writings was only held in esteem by Kālidāsa, Nicula and others. In truth, Diṅṅāga's attitude towards Kālidāsa was due only to his fault-finding propensity.

The archaic elegance of the writings of the Rṣis, found in the poetical compositions of Bhāsa, has been referred to by me as entitling him to be placed on a level with the Rṣis, in my introduction (p. xxix) of the *Svapnavāsavadatta*. Now, we infer that there must have been a tradition of old describing him as a Muni. For Jonarāja (15th century A. D.), a commentator

* This sloka was made known to me by my friend Saralakaviatri Mr. K. C. Rājagopālācāryar of Mysore, after the Sanskrit Introduction was printed.

of the *Prthvīrājacarita* written by Jayānaka in the 12th century A. D. styles Bhāsa as a Muni, while commenting on the following verse, *

“सत्काव्यसंहारविधौ खलानां
दीप्तानि वद्वेरपि मानसानि ।

भासस्य काव्यं खलु विष्णुधर्मान् (?)
सोऽप्याननात् पारतवन्मुमोच ॥”

(*Prthvīrājacarita* i. 3)

The commentary on the above verse runs thus:—

“सतां काव्यं, तद्विषये संहारविधौ दाहे दोषारोपणेऽप्येवमपि सकाशात् दुर्जनानां चित्तानि दीप्तान्यजडानि भवन्ति । अत्र साधनमाह— सोऽग्निरपि भासमुनेः काव्यं विष्णुधर्मान् मुखात् त्यक्तवान् नादहदित्यर्थः । पारतवदित्युपमा । अग्निर्हि वस्त्वन्तर-घत् पारतं दग्धुमशक्तो मुखांन्मुञ्चति । भासव्यासयोः काव्यविषये स्पर्धा कुर्वतो सर्वोत्कर्षवर्तित्वेन परीक्षकान्तराभावात् परीक्षार्थमग्निमध्ये तयोर्द्वयोः काव्यद्वयं क्षिप्तम् । तयोर्मध्यादग्निर्विष्णुधर्माञ्चादहदिति प्रसिद्धिः † । खलैस्तु प्राप्तं सत्काव्यं दहते इत्यग्नेः सकाशात् खलानां दाहकत्वमित्यर्थः ।”

Although the epithet *Rṣi* is applicable chiefly to seers of Vedic hymns, yet on account of the fact that the term has largely come to be used in course of time to those to whom only the epithet *Muni* would be actually applicable, the epithets *Muni* and *Rṣi* could very well be treated as being quite synonymous. In any way, having this in view that people submit to any invasion in the field of the usage of words made by a *Muni* in the same way as in the case of a *Rṣi*, without making a difference between the two, we have used the terms here as being identical in meaning.

In connection with Bhāsa being regarded as a *Rṣi*, it may be said that it is quite proper that usages which depart from the operation of the rules of Pāṇini are largely found in Bhāsa, as in the writings of other *Rṣis*; and his works are highly approved of by such close followers of Pāṇini as Kālidāsa, Bhaṭṭa Bāṇa and others with the same regard that they have for the writings of other *Rṣis*. The dry word-reasoning, reconciling certain of such usages to the precepts of Pāṇini, referred to in the introduction (p. xliii) of the *Svapnanāṭaka* is merely an imitation of the twisted and

* This, I have learnt from my friend Mr. T. M. Tripathi, B. A., of Bombay, who also favoured me with an extract of the verse and commentary on it, taken from a manuscript of the work existing in the Deccan College Library, Poona.

† See note on page 10 of the Sanskrit Introduction.

strained interpretation of the modern grammarians. Neither does such reasoning appeal to lovers of Sanskrit, nor, on the other hand, do such usages cease to be deprived of their peculiarity and become common usages. In fact, numerous archaisms* are still found in Bhāsa's compositions, which are beyond the range of such plausible justifications as the above, and which cannot be explained away as mistakes of the scribes. Hence, it is not incompatible that Bhāsa with his status as a Ṛṣi, should be a forerunner in the field of Dr̥śya-kāvya, inasmuch as Vālmiki and Vyāsa are in the field of Śrāvya-kāvya. For this reason, the appropriateness of the imitation of Bhāsa by Kālidāsa who followed him should be regarded as being well established, in the same manner as the appropriateness of the imitation of the writings of Vālmiki and Vyāsa by Bhāsa who came after them.

Further, Rūpakas, as they exhibit before us events which occurred away from us, are styled as Dr̥śya (visible) compositions. The impression thus created by the exhibition is the *Rasa* which highly captivates the mind. It is that which learned men most desire. It is on this ground that a combination of only such materials, as conduce to the creation of the *Rasa*, deserves to be introduced into the Rūpakas. This is effected by depicting without any effort before the minds of the observers, the materials taken up without divesting them of their natural colour. Therefore it is that such of them as could be depicted only in an artificial colour should be discarded by poets, and the highest natural beauty of the materials should be depicted. The exquisiteness of their innate qualities should not be veiled over by incoherent rhetorical arrangement. On the other hand, it might be embellished in some places, when desirable, by appropriate figures of speech introduced with graceful ease. This method has been cleverly adopted by Bhāsa, while to some extent by Kālidāsa. The utterances of Bhāsa are mostly quite elegant but not rhetorically polished, while those of Kālidāsa shine by rhetorical gloss. The figures of speech that have been used by Bhāsa are only Upamā (उपमा) Dr̥ṣṭānta (दृष्टान्त) Arthāntaranyāsa (अर्थान्तरन्यास) and others of the kind, which are employed in common parlance by all and are easily understandable; and these too are drawn without effort, and only in small numbers here and there; while on the other hand, they are

*. Vide appendix I.

introduced by Kālidāsa with effort in many places. This will be readily perceived by a cursory glance of the Kāvya of the two writers and as such, is not exemplified here.

Further, all the ideas pertaining to a dramatic composition should be impressed on the observers with a natural vividness by the elegance of the mental soliloquy and of the conversations of the *dramatis personae*. As the sense of the ideas conveyed should express the practice of the world at large, similarly the language in which the sense is couched should conform to the trend of daily occurrences. As the language adopted in conversations by the people is in the form of prose, it follows that prose is the natural form of dramatic language; while the verse form is not natural, as it is circumscribed by the rules of prosody. No doubt the introduction, here and there, of a few poetical pieces, as good as prose, and better adapted to convey the meaning, enhances the gracefulness of composition; and for this reason, poets might very well introduce, in proper places, verses of the kind above described. Further, sometimes the exquisite metrical form even makes up for what is wanting in words and sense; prose on the other hand, has to be imparted an elegance by the excellence of the graceful arrangement of choice words and ideas; hence it is that prose composition is considered to be more difficult. Thus in the Kāvya-lankāra while commenting on the Sūtra-

“काव्यं गद्यं पद्यं च ”

(1-1-21)

Vāmana says:—

“गद्यस्य पूर्वं निर्देशो दुर्लक्षविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात्”

and cites as authority for his position the saying of a learned writer which had acquired a reputation during his time,

“गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति ।”

Hence it follows that, in Nāṭakas prose is the chief factor, while verse is not so important. When prose attains elegance in words and sense, then does the Rūpaka serve its end. For this reason, Bhāsa mostly employs in his writings short bits of prose highly charming in sense and expression; and the poetical pieces he uses, are similar in form to the prose ones, and they are employed occasionally. Therefore it is that he constructs sometimes Acts in his Nāṭakas with not a line of verse, for example, the 2nd and 3rd Acts of Svapna-nāṭaka and the 2nd Act of the Cārudatta. The Rāsa conveyed is exhibited with a completeness which is merely

due to the weaving of the prose pieces expressing the *Rasa*. If the Pañcarātra contains a larger portion of verse, it is in point of lucidity not dissimilar to prose. Although Kālidāsa has followed Bhāsa in his *Sākuntala* in all ways, yet he has not been able to impress on his prose, the stamp of exquisiteness that marks the prose of Bhāsa.

The reason for this is not far to seek. Certainly in Bhāsa's time, the Sanskrit language, like other spoken languages of the time, had so wide a range in the varied transactions of daily life, that the poets of the time commanded a wealth of words elegant and well-suited to graphically depict their ideas. The true and essential nature of things revealed itself to the poets of the time. Hence was Bhāsa able to compose without any effort short easy prose pieces enriched with lofty ideas. During Kālidāsa's time, on the other hand, Sanskrit had so far strayed away from the path of spoken languages, that words similar to those above described had to be sought after, and the poets were unable to form original ideas as they generally followed the ideas of others. It is on this account that in Kālidāsa's time new *Kāvya*s were considered neither good nor viewed with favour and regard. This fact can be inferred from the following passages of the *Mālavikāgnimitra*:—

*“पुराणमिथेव न साधु सर्वं
नश्चापि काव्यं नवमित्त्वद्यम् ।”

“वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः”

From the following words of Bhāmaha.

“मुख्यस्तावदयं न्यायो यत् स्वशक्त्या प्रवर्तते ।
अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥”

it will be seen that even in Bhāmaha's time, the poets used to depend on other writers, not to speak of later times. It is therefore clear why the beauty of the conversational prose which shines in Bhāsa's writings is not found in the *Sākuntala*. But the renowned poet Kālidāsa, ambitious of winning reputation as an author of good poetical compositions, at a time when new good poetical works were deplorably scarce, followed with great effort the old track left by the archaic writers Vālmīki, Vyāsa and Bhāsa, and, being a genius gifted with bright conceptions, began to write new poetical works (*Kāvya*s) embellished with a wealth of vivid images and excellence, well worth imitation by all succeeding poets, and at the same time governed himself by the rules of Pāṇini

* Vide note on p. 13 of the Sanskrit introduction.

and Bhāmaha. The sweetness of verse which obtains in the Raghuvamśa and other kindred Kāvya is enshrined also in the Śākuntala in a similar or even a greater degree, while a natural grace of diction and exquisiteness of ideas pre-eminently prevails in all his ślokas to a degree, which is not far short of that of the compositions of the archaic writers.

It must not be argued on account of the prevalence of this naturalness of grace, that Kālidāsa succeeded Bhāsa only within a short interval of time, for it stands to reason that, although Kālidāsa came into existence centuries after Bhāsa, yet impelled by a desire to imitate the writings of ancient authors, he was able to infuse into his writings an archaic poetic flavour, not quite distinguishable from that of the ancient writings. If it is not now impossible even for a poet of the modern times, bent on imitating ancient writings, to instil into his productions an archaic flavour, it should much less be impossible to Kālidāsa who has overtopped the entire community of succeeding poets by his marvellous poetic genius.

Meeting the contention that Kālidāsa lived not long after Bhāsa.

Nor from the fact that there is a close similarity between the Prakrit of Kālidāsa and that of Bhāsa, can it be inferred that the interval between the age of Bhāsa and that of Kālidāsa should measure only a brief space of time. As already mentioned, when Sanskrit left the conversational arena, Prakrit which followed on the heels of Sanskrit shared the same fate, and as such, the Prakrit at the time of Kālidāsa had necessarily to conform itself to the Prakrit of Bhāsa's time, for Prakrit being no longer a spoken dialect, could undergo no change. Since Kālidāsa had of necessity to use Prakrit in his dramas, and as no change had taken place in that dialect, his Prakrit must necessarily be similar in character to that of the ancient Nāṭakas; and even to this day, in writing new Nāṭakas, poets still successfully follow the customary practice of using the Prakrit of the kind above described. Thus, as the observance of a resemblance between the Prakrit used in a modern dramatic composition and the Prakrit of Kālidāsa could never go to establish that its writer should have lived closely after Kālidāsa, in the same way, the observance in Kālidāsa's Nāṭakas of the Prakrit similar to that found in Bhāsa, could not justify the inference that Kālidāsa should have

4. The similarity of Prakrit in Bhāsa and Kālidāsa.

come into existence within a short interval of time after Bhāsa.*

Further, as language adapts itself to the course of conversational thought, its vocabulary also undergoes a consequent change. When it ceases to be spoken, the forms of words in the language are no longer affected or changed. But it might be asked how it is assumed that Sanskrit ceased to be a spoken language in Kālidāsa's time, as also Prakrit. In this connection it may be premised that language has three gradual stages:— the first is that in which it is freely employed in conversation from infancy; the second stage is attained when it is written as well as spoken; and the third is reached when it ceases to be a spoken language, but is merely employed in writings. The utility of grammar is twofold; one is to easily explain the forms and derivations of words current in the language; and the other is to keep them from undergoing modifications in form due to carelessness, igno

* Accepting the priority of Bhāsa to Cānakya, Mahāshophādhyāya Mr. Haraprasāda Śāstri M. A., C. I. E. of Calcutta, thus explains the modern look of the Prakrit of Bhāsa in a letter of his addressed to me—"The king of Āryāvarta between the mountains Himalayas and Vindhya and between the two seas mentioned in the Bharatavākya is, I believe, one of the Nandas. Perhaps you will remember that some three years ago I wrote a paper on the origin of "Indian Drama" in the Journal of our Society, throwing out a suggestion that the Bharatnāṭyasastra published in the Kavyamāla Series was perhaps composed in the 2nd century B. C. because the Parthians are there called Patharavas and not Pallavas as in Manu and other later works.

I find that Bhāsa disregards altogether the rules of dramaturgy laid down in that work. I also pointed out in that paper that, before the compilation of that work, there were several schools of dramaturgy, and Bhāsa perhaps belonged to one of the older schools of dramaturgy and therefore he was not aware of the rules laid down in the Nāṭyasastra.

I have got a curious confirmation of the existence of the dramaturgy in ancient India in the fact that Kauṭilya has classed Kuśilavas or actors with the Śūdras. Nāṭyasastra says that the original Kuśilavas were all Brahmins or better still of divine origin, but they ridiculed Ṛgis and therefore they were cursed to become Śūdras. So their Śūdrahood is later than the origin of the drama. As in Cānakya's time they were classed to be Śūdras, we are to infer that at that time drama was an old, old institution.

There is one strong point in favour of a later date for Bhāsa and that is his Prakrit. It is not so old as 4th or 5th century B. C. but any one who has studied the dramatic Prakrit carefully knows fully well that the copyists always changed the Prakrits of their authors into the Prakrits current in their own time. And that is why Bhāsa's Prakrit has a modern look. But there is one word which is never used by later poets but which is found only in, old Pali works which shows its antiquity and that word is 'Āma' for 'Yes' "

rance or incapacity, as well as to prevent the entry of new words into the language. The second may be included in the first; for such changes in form and the new words that may be introduced, not falling within the scope of its rules, grammar, by ignoring them, reveals their inacceptability, while it explains the established words. In the first two stages of the growth of a language, when the current of discourse in daily life flows unimpeded, the works on grammar prevalent at the time can neither arrest the mutation of forms taking place in words nor prevent the introduction of new words; for, as grammar is merely confined to the explanation of words which have at the time become established in the various walks of life, it could not become applicable to words which may subsequently become established in the current speech of the times posterior to its appearance. For this reason, new grammatical works adapting themselves to the course of speech of the times are then and there composed. It therefore follows that no grammar attains a final stage so long as the language to which it pertains has not emerged from the second stage. The language, which has not departed from the current of conversational thought cannot become defined or settled in its form owing to the possibility of the subsequent formal modification and the introduction of new words. But when a language ceases to be spoken, *i. e.*, when the causes of formal modifications and the influx of fresh words cease to operate, necessarily it has reached its final and settled stage. It should therefore be understood that the grammar of a language, that has attained its final stage, is also settled and fixed; and the grammar which is applicable to a language, which has not reached that final stage, remains still undeveloped. Thus in a series of successive grammatical productions, that treatise, after the appearance of which, the language to which it relates, ceases to be spoken but is merely employed in literary compositions, can be deemed as completely developed; for, on the decline of the current of speech, which is the cause for the development, there is no scope for entertaining any apprehension as to any future change occurring in the forms of words. As a matter of fact, such a grammar has to be viewed in the way in which settled mandatory precepts are usually viewed. This is the fact.

The author of the Mahābhāṣya evidently considers the

At the time of the Mahābhāṣya Sanskrit had ceased to be a spoken language.

*Pāṇinīya Vyākaraṇa as a settled grammar of the Sanskrit language; for he regards only the words recognised by it as pure and acceptable, and all others as unacceptable, and enjoins the use of those

pure words as meritorious and denounces the use of other words as sacrilegious; and these directions have been scrupulously and reverently followed by all men. If he were to consider it otherwise (that the Sanskrit had not then ceased to be a spoken language), he would not have made a sweeping and general pronouncement of unworthiness with respect to words not recognised by Pāṇini, for such a pronouncement would amount to the statement that even all the formal changes that must necessarily be brought in by the strong course of current speech in the language are unworthy, and would amount in effect only to this instruction, that the speakers of the language should so withstand the irresistible course of speech, that it might not give rise to any such mutation of forms, or even if such changes take place, they should not be allowed to enter into the language. And this would be quite inconsistent with the views of such revered personages who naturally wish for the growth of the language. Even if desired, the people could not fight against discourse when it remains unimpeded. Therefore it must thus be assumed: — That the author of the Mahābhāṣya found that, in his time, the Sanskrit language was mostly gone out of the current of ordinary speech, owing to the prevalence in the country of several other languages in different stages of development. With no expectation regarding the growth of the language in later times, and fearing that it would gradually fade away in course of time, he conceived the idea of so protecting the language, that it might on no account leave even the stage of being employed in written compositions. Considering that, when the people at large should, with the help of this Vyākaraṇa, gain a grounding in the language from the Sanskrit works current at the time, and when they should happen to write new works, the Sanskrit language would safely hold fast to the stage of being embodied in written compositions, the author of the Mahābhāṣya, with the desire of instilling into the minds of the readers a respect for the grasp and use of sound words, attributed merit to them on the authority of valuable texts. The people also following

* See note on P. 15 of the Sanskrit introduction.

the said advice entertain to the present day that profound regard, which is commonly paid to the precepts of the vedic texts, towards Pāṇini's precepts which are characterised by a gravity due to their furnishing immense help in explaining words which form the groundwork in the building up of all Sanskrit compositions. So far is therefore plain, that even during the age of the author of the Mahābhāṣya, Sanskrit had ceased to be a spoken language, not to speak of the time of Kālidāsa.

The question how Prakrit ceased to be employed in conversational speech has now to be answered. It can be urged that, when Sanskrit ceased to be a spoken language, Prakrit which was developing side by side with it, also shared a similar fate. How Prakrit came to develop itself side by side with the Sanskrit language may now be enquired. In this connection the sequence of the origin of Sanskrit and of Prakrit may be considered. Although there is a school of thought which has gained favour with orthodox scholars, that Sanskrit must be regarded as eternal (having no origin) on account of the fact that Sanskrit words are embodied in the Vedas which are eternal, still, if it is to be inferred that, in virtue of its being a language not different from the other languages, it should also have sprung up with an origin and gradually developed, then there is a royal road leading to the inference.

In ancient times, there was some unknown language current among the people, which they employed for the purpose of communicating their ideas among themselves, in respect of their sheer physical requirements. In the gradual development of the conversational faculty of the people, it began to spread, and whenever the intelligent among the people began to discover, by their own efforts, new things, one after another, both spiritual and material, capable of being enjoyed or discarded, and also to found new schools of thought, and when they evinced a desire to make their fellowmen and those who would be born after them, acquainted with the results of their labour and the means of discovering such objects and developing their form, quality and utility, then in the same language they began to compose works on these subjects. Thus by a series of successive generations of men gifted with intelligence, a series of dis-

coveries of novel objects and consequently a series of successive new works treating of the attainment of the said objects, began to come into existence and gradually became widespread. While the state of composition stood thus, a multiplicity of refinements had entered into the language, which would never have been the case, if the language had remained merely a spoken tongue. In the written compositions again no pains were spared to convey the maximum of thought in the minimum of words, to avoid their repetition, to choose appropriate and happy words and to arrange them gracefully. As new thoughts were successively born of the more intelligent heads, new words too came in thousands into the language. Elegant styles of exposition also adorned the language. Thus blending together the literary compositions and the oral speech, each of which helped the development of the other, a certain branch of the original tongue gradually attained the highest refinement in all the words, which branch was the one embraced by the intelligent community above spoken of, their descendants and those that looked up to them for guidance and direction. And this, I think, is called 'Samskrta' (the refined), from the refinements secured to it by the steadily continued efforts of generations of intelligent heads. Of the generality of the people of those days, such of them as were poor in intellect or did not take care to be guided by the more intellectual of them, carried on their discourses in the original language itself, in which there began to spring up many new words which are the natural outcome of the spread of their discourses in daily life, and many excellences due to the acquaintance with the Samskṛta-speaking people; and these developed by gradual degrees. Thus from the original root language, some non-Sanskrit branches also sprang up. The Sanskrit, on account of the sterling nature of the refinement it had undergone, and on account of the settled nature of the written works studied by those desirous of cultivating its knowledge, came to be spoken in the different countries without any change in its form. The other branch languages, not being favoured by the two facts above mentioned, came to be spoken in different forms in different countries, and to derive their ideas from Sanskrit itself. Hence Sanskrit was viewed as a model by other non-Sanskrit languages in all manner of ways—in respect of words and in respect of sense, and came to be regarded as the nourisher of the said languages; and by virtue of this characteristic, it ever deserves to be styled

as the "Mother" of the said languages. Thus must have been the probable branching of the original root language.

Another kind of a language was prevalent which must necessarily have come into existence during

The origin of Prakrit. the times when Sanskrit was wielding undisputed sway in the field of speech. Sanskrit was spoken well by men, well educated in it, and with some slight difference by those who were less educated in it, but never well by men who were not taught in it. Women also mostly by their want of training in the language were not able to pronounce the Sanskrit words in the proper manner, as also children. Hence in the tongue of the illiterate, Sanskrit came to be pronounced in a slightly or largely modified form according to the difference of their relative want of capacity. This modified or rather mutilated form of Sanskrit is called Prakrit on account of its being derived from Sanskrit, its 'Prakṛti' or origin. This Prakrit which was spoken by the uneducated men and women of all castes, on account of the contact with the discourses carried on by the educated people of the four castes, did not undergo very great modifications, and as such, is the best of its kind. That which was spoken by men and women outside the pale of the four castes who were not moving with educated classes, was much more corrupted on account of their little acquaintance with the educated, and greater acquaintance with those who were speaking the best kind of Prakrit referred to above, and on account of the contact with those who were speaking non-Sanskrit off-shoots of the original root language mentioned above. For this reason, this Prakrit is not pure. This again became probably sub-divided into several branches on account of the difference in proportion of the changes undergone to a large extent when compared with the Prakrit in the purest form, and on account of their being derived from Prakrit, their origin. These are explained in the grammatical works on Prakrit.* Thus with the spread of Sanskrit as a spoken language, it must necessarily be taken that Prakrit also developed, side by side with it, in the field of speech, adapting itself to Sanskrit so closely as if it were the shadow of the other. Such being the case, it should be understood, that when the current of discourse in the Sanskrit language declined, the current of discourse in the Prakrit also declined; and following the fate which overtook the original Sanskrit, its shadow Prakrit also departed from the

* See note on page 18 of the Sanskrit introduction.

field of spoken languages. When the Sanskrit-speaking people evinced a desire to entertain themselves with the art of dramatic performances, they began to construct dramatical compositions suited to their tastes. As the language of the actors in the Rūpakas had naturally to conform itself to that in daily life, that Prakrit which was commonly employed by women and others in their respective discourses in life, came to be used by them in the Rūpakas as well. As to the fact that people diverted themselves with enjoying dramatic performances during the times when Sanskrit was the spoken language, no doubt need be entertained; for, from the two Sūtras of Pāṇini,

“पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः” (4-3-110)

‘कर्मन्दकृशाश्वादिनिः’ (4-3-111)

which refer to the scientific treatises on the art of acting, it is plain that the art of acting treated of should necessarily have been in existence much earlier. This period when the art of acting was in vogue prior to Pāṇini must be beyond doubt that during which the Sanskrit language was a spoken one.

The language employed in the edicts of Aśoka or Pali might well be one of the non-Sanskrit offshoots of the original root language aforesaid. The language of Aśoka's time. The language was in ancient times spoken by a number of people, and when the majority of them embraced the Buddhist religion, it was adopted in the Buddhistic literature. When some of the Sanskrit-speaking and Prakrit-speaking people professed Buddhism and intermingled with those who had already been Buddhists, then an irregular admixture of Sanskrit and Prakrit with the said language took place. Further the speakers of the said language began to introduce deliberately into it an admixture of Sanskrit on account of its capacity to impart a peculiar grace to the language, just as it is done in Telugu, Malayalam and other Vernaculars. Therefore, it is but proper that it should consist of a large proportion of Sanskrit and possess a similarity to Prakrit; and neither is it Prakrit itself, nor Prakrit in its earlier form, nor Prakrit in its later stage, but quite a different dialect from Prakrit. Only on account of its resemblance to Prakrit could the term Prakrit be applied to it. Be it as it may, whether it was spoken by the people in

Aśoka's times or whether it was employed merely in the Buddhistic writings, certainly it commanded a high respect at the hands of the Buddhists of the time. It might also well be that, even during the time following that of Aśoka, the said language was, by some Buddhist poet either attracted by a love of the language or out of mere curiosity, fancifully employed along with Sanskrit in some dramatic compositions of his own. In any way in the Rūpakas written by poets who kept abreast of the current of the Sanskrit tongue in speech and writing, only that Prakrit which is counterpart of Sanskrit, as already explained, should have been employed along with Sanskrit. It should not here be forgotten that the same method was, as already *stated, followed by poets who lived at the time of the decline of Sanskrit, as a spoken language.

‡ Some people may surmise that at the time of Kālidāsa Sanskrit had ceased to be a spoken tongue; but Prakrit had stepped in as the spoken dialect, and that Kālidāsa wishing to make his characters speak in conformity to the form of discourse then prevalent, used this spoken Prakrit as the Prakrit of the female and similar characters. If it were so, he should have, Prakrit being the only spoken tongue, made kings and similar characters also speak in some Prakrit different from that of the female and similar characters, and not in Sanskrit. But to suppose that he should have adopted the form of speech then prevalent only in the case of female characters, is irrelevant. Thus, that Kālidāsa has followed the settled practice with regard to the form of speech of the various characters, both male and female, is due to his desire to tread the path well trodden by ancient poets and not to any attempt to make each of his characters speak severally the same tongue spoken in the world in Kālidāsa's time.

* Vide 4 "The similarity of Prakrit in Bhāsa and Kālidāsa".

‡ The original Sanskrit of this paragraph is given below, which was written only after the Sanskrit introduction was printed:

अथ संस्कृतव्यवहारप्रवाहेऽस्तमितेऽपि प्राकृतव्यवहारप्रवाहः कालिदासकालेऽनु-
वर्तमान एवासीत्, तादात्विकव्यवहारस्वभावानुगुणमेव च स्त्रीप्रभृतीनां प्राकृतं
कालिदासेन स्वग्रन्थे प्रयुक्तमित्युच्यते । तर्हि तादात्विकव्यवहारस्वभावानुरोधिना तेन
राजप्रभृतीनामपि विषये प्राकृतमेव किञ्चिद् स्त्रीप्रभृतिव्यवहृतप्राकृतविलक्षणं प्रायोक्ष्यत,

It has now to be considered whether the archaic (आर्ष) words of Bhāsa referred to above, * were used by him (i) before Pāṇini's time, or (ii) to Pāṇini. during the time of Pāṇini himself, or (iii) after Pāṇini's grammar came into existence and before it gained any publicity, or lastly (iv) after the grammar had gained publicity. The fourth of these positions cannot stand in any case, for this reason that a poet would not dare to employ words which are opposed to the precepts of Pāṇini, when they are known to be Apaśabdās (अपशब्दाः); since Kāvya, being the embodiment of words, would become, if they contain Apaśabdās, as repulsive as a body afflicted by leprosy; and when such incorrect words are heedlessly used in written compositions, they would never commend themselves to enlightened scholars. If they do not win the favour of enlightened scholars, how could the public cherish any liking for them, and still more, how could the poet attain any reputation when it depends on popular opinion? On the contrary, he would be treated with derision by the public, and, if he is a believer in the Sāstra which pronounces sin on the authors of incorrect expressions, he would also incur that odium. In the case of Bhāsa, on the other hand, his Nāṭakas, though replete with such usages, have been highly extolled even by such votaries of Pāṇini as Kālidāsa, and his fame again has reached its farthest limit.

The third of these above positions cannot stand either.

When could that period be when Pāṇini's Publicty of Anuśāsana had not gained publicity? It Pāṇini's could not be the first century before Christ, Anuśāsana. for the Mahābhāṣya had then come into

existence, and as such, Pāṇini's grammar together with the Mahābhāṣya must have been at its zenith of reputation; and further we are going to prove that it had a wide currency in the 2nd century B. C. also. Nor could it be the second century B. C. when the Mahābhāṣya, according to some inquirers into ancient history, was composed. For, that Pāṇini's grammar was popular even then,

प्राकृतस्यैव तदानीं स्त्रीपुंससाधारणभाषात्वात् । स्त्रीप्रभृतिषु परं कवेर्भाषाव्यवहारस्वभावानुसरणं, राजादिषु नेति त्वयन्तमसमञ्जसम् । तस्मादुभयेष्वपि पात्रेषु भाषाविशेषव्यवस्थाश्रयणं कालिदासस्य पुरातनमहाकविसमुदाचारगतानुगतिकताकृतमेव केवलं, न तु स्वकालिकलोकव्यवहारस्वभावानुसारकृतमित्यवधेयम् ।

* Vide page xii, 'Bhāsa, a Rishi.

is evident from the words of Bhartr̥hari (भर्तृहरि), when he says in his Vākya-padīya that the Saṅgraha, a bulky work of Vyādi on Pāṇini's School of Vyākaraṇa, having got obsolete, as the students from ignorance liked to have brief treatises, Patañjali wrote his Mahābhāṣya summarising the substance of the Saṅgraha. If Pāṇini's grammar had not then been prevalent Bhartr̥hari would have attributed its decline to the general dislike.

Bhartr̥hari's words run thus:—

“प्रायेण संक्षेपरूचीनरूपविद्यापारिमहान् ।
सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते ॥ ४८४ ॥
कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ।”

(वाक्यपदी • काण्ड०१)

Of these, the first couplet has been thus commented on by Puṅya Rāja—

“इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे व्याड्युपरिचितं प्रन्थलक्षपरिमाणं संग्रहा-
भिधानं निबन्धनमासीत् । तच्च कालवशात् सुकुमारबुद्धीन् वैयाकरणान् प्राप्या-
स्तमुपगतम् । तस्मात् क्लेशभीरुत्वात् संक्षेपरुचयस्ते जनाः । अत एवाल्पो
विद्यासु परिग्रहः स्वीकारो येषां ते तथा । ततस्तैः सङ्ग्रहाध्ययन उपेक्षिते सत्यस्तं
यातः संग्रहः ।”

and he also observes, commenting on the last of the above lines, thus:—

“एतेन संग्रहानुसारेण भगवता पतञ्जलिना संग्रहसंक्षेपभूतमेव प्रायशो
भाष्यमुपनिबद्धमित्युक्तं वेदितव्यम् ।”

It therefore follows that it cannot be the third or even the fourth century B. C., for this reason, that as some period of time has to be fixed to indicate the interval which should reasonably have elapsed for the Saṅgraha's getting an ascendancy over men's minds, and for its subsequent falling into disfavour, at the least a period of these two centuries should be assigned, and during this period Pāṇini's grammar must necessarily have been in wide circulation. It has therefore to be surmised that the period in question must be the fifth century B. C. The first half at least of this century must denote the time of Kātyāyana, for it stands to reason that the author of the short Sūtra-like composition

called Vārtika, must necessarily have preceded Vyādi, the author of the extensive treatise. And the grammar of Pāṇini must have been in vogue even then, for the author of the Vārtika expanded Pāṇini's grammar and filled up the portions which Pāṇini had left out on account of oversight or on account of the springing up of new words after the time of Pāṇini, by composing new rules adapted to the discourse of the times, for improving the knowledge of the students of grammar. Thus the period, when Pāṇini's grammar had not gained publicity, may therefore be the second half of the fifth century B. C. or the first half of the sixth century B. C. As this must denote the latest age that could be assigned to Pāṇini, our discussion necessarily leads us to a consideration of the second of the four positions started with. The second position also cannot stand; for, as Pāṇini considers certain words as sound and Bhāsa certain others sound, if both were contemporaneous, it would be highly inconsistent that such difference of views should exist between them, both of them being close followers of the current tongue. Hence the enquiry leads us to accept the remaining one— the first of the above positions. If these words, which have been accepted as archaic (आर्ष) had got firmly rooted in the discourses in times previous to Pāṇini, then, these, being the ordinary (लौकिक) usages, should have necessarily been brought by Pāṇini under his precepts which conform to the ordinary usages; and that, as a matter of fact, these words have not been treated of by him, lands us in a dilemma. The way to get out of this difficulty will be furnished by the answer to the question, how it happened that even the archaic usages found in the writings of Vyāsa and others, which were also in use in common parlance without being regarded differently from the ordinary, have also not been treated of by Pāṇini. If it is explained that these usages, being merely confined to the discourses among the Rīṣis, could not be regarded as ordinary ones, while only words distinguishable from them have been regarded as ordinary ones by Pāṇini, and as such, the archaic usages, neither pertaining to the people nor embodied in vedic utterances, have not been treated of by Pāṇini, then the same would hold good in the present case also. Let us take that, considering these usages as being included in the vedic usages, Pāṇini has certainly brought them within the scope of the precepts pertaining to the vedic usages, as he has used the word *Ārṣa* (आर्ष) instead of *Vaidika* (वैदिक) in his *Sūtra*,

“सम्बुद्धौ वाक्यस्येतावनावे” (1-1-16)

thereby indicating that the precepts pertaining to the vedic words are also applicable to Ārṣa words, and as the author of the Mahābhāṣya also says.

* “छन्दोवदपयः कुर्वन्ति”, “छन्दोवत् कवयः कुर्वन्ति,”

that is, Ṛṣis and venerable poets are accustomed to use words like vedic usages, then this would equally apply to solve the previous question also. Hence the first position *i. e.*, that the archaic usages found in the works of Bhāsa were employed by him only before Pāṇini's times, now holds good. In this connection, it must be conceded that even in times much anterior to Pāṇini, there were dramatic compositions written, read and enacted, for Pāṇini refers to the Nāṭasūtras (Histrionic rules) of the Munis, Śilāli and Kṛśāśva, thus indicative of the prior existence of the dramatical art itself, in his Sūtras—

“पराशर्यशिलादिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः” (4-3-110)

‘कर्मन्दकुशाशादिनिः (4-3-111)

These Nāṭasūtras presuppose the existence of dramatical compositions to which they are applicable, as the scientific canons of an art could come into existence only after the art itself. As these dramatical compositions have commanded the respect of the Munis, they must have been composed by Munis and must be archaic in their manner. Since such are Bhāsa's Nāṭakas, they may reasonably be regarded as the dramatic compositions referred to.

If the age of Bhāsa be fixed at the fifth or the sixth century B. C., then it would be inconsistent that he should have written the Abhiśeka and Pratimā Nāṭakas on the materials pertaining to Śrī Rāma's life, as the epic describing Rāma's life and doings (or the Rāmāyaṇa) has not been dated before the second century B. C. This is not so, for it has not been conclusively established that the Rāmāyaṇa was not written before the second century B. C. Further, from the fact that Cāṇakya whose age has been fixed as the fourth century B. C., refers as authority to the story of Rāma, it must have been largely

8. The popularity of the epic of Rāma in the 4th century B. C.

* Vide notes in page 22 of the Sanskrit introduction.

in vogue even before the fourth century B. C. The said reference occurs in the Artha-Śāstra of Kauṭilya, in discussing the fate of former princes who had not curbed their senses :—

“मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन् (विननाद्य)

दुर्योधनश्च राज्यादंशम् ।” (कौटि० 1-5-3)

Here it is described that Rāvaṇa, was killed for not having restored another's wife, and Duryodhana, for not having made over a portion of the kingdom. By the destruction of Rāvaṇa, the epic of Rāma, and by the destruction of Duryodhana, the epic of Yudhiṣṭhira are referred to in the above; and these two epics are undoubtedly the Rāmāyaṇa and the Mahābhārata. The two works, as they are referred to as authorities by Cāṇakya, could not possibly have been written at his own time or even a little earlier, but must necessarily have been composed some seven or eight centuries before him. As the matter stands thus, there is no reason to doubt the popularity of the Rāmāyaṇa at the time of Bhāsa. As a matter of fact, however, by the sequence of the description of the incidents about Rāvaṇa and Duryodhana, Cāṇakya has referred to the established opinion of the people at his time, that Rāmāyaṇa is the earlier of the two and as such, it is reasonable that the Rāmāyaṇa must necessarily have come into existence even before the Mahābhārata. The narration of the story of the Rāmāyaṇa, the reference in many places to Hanumān and others contained therein, and the description of Rāma as an Avatāra of Viṣṇu, all these found in the Mahābhārata, are consistent with the above inference.

Apart from these, there is a view that the epic of Rāma

Rāma, an Avatāra
of Viṣṇu.

is anterior to the times of Cāṇakya, and that this very same epic, being subsequently enlarged by the introduction of a variety of new materials, has become the Rāmāyaṇa of the present day. If the portion ascribing divinity as an Avatāra of Viṣṇu to Śrī Rāma found in it, is to be considered as a subsequent interpolation, then it could not hold good; for the surmise that the current Rāmāyaṇa is an enlargement made by later writers, is not grounded on a solid basis. Or even if there were any interpolation, on account

of the fact that it would not be probable that unless Rāma is described as an Avatāra of Viṣṇu even to the slightest extent, in the previous epic of Rāma, it would find a place in the later Rāmāyaṇa, the portion ascribing divinity to Rāma could not properly be considered as a later interpolation. The belief that Rāma is God Viṣṇu himself, that his doings themselves are divine, and that on account of its embodying his life and deeds, the study of the Rāmāyaṇa leads to the acquisition of Puṇya or merit, has firmly rooted itself in the minds of the people among successive generations of the pious, in respect of the current Rāmāyaṇa. Hence the suggestion that the original Rāmāyaṇa did not embody the divine attribute of Rāma, and that it was, by chance, subsequently implanted in the later Rāmāyaṇa and given a prominence therein, will not be convincing; for, which man of reason would consider divine a hero whom he had till then been viewing as human from a certain epic, for the reason, that in a later epic based on it the same hero is depicted as divine? Thus it becomes established that even before the times of Cāṇakya the divinity of ŚRĪ Rāma has acquired firm ground in the epic of Rāma.

Bhāsa evidently knew the Śākya mendicants, for he makes mention of Śramaṇa in * Pratiñā, Avimāraka and Cārudatta. Merely on this account, it is not possible to infer that Bhāsa's age should be posterior to that of Buddha, for it is well nigh possible that Śākya Śramaṇas should have existed even prior to the time of Buddha. There is nothing to render it impossible to infer that a form of religious observance, which had taken root in times before Buddha, and which was in vogue among the Śākyas, though in its infancy, was established on a firmer basis by the sage Buddha, sprung from the race of the Śākyas. Tapasvins (तपस्विनः) were styled Śramaṇas either on account of their laborious penance or on account of their training their bodies in the practice of religious rituals. Thus in such Brahmanic treatises as Vaikhānasadharmapraśna and others, the term Śramaṇa is employed mostly as synonymous with one practising religious austerities. Thus the term Śākya Śramaṇa designates those among the Śākyas who adhere to the practice of religious austerities. When the term Śramaṇa came

* See P. 44 Pratiñā, P. 85. Avimāraka, P. 56. Cārudatta.

as a rule to be appropriated by the Buddhists, whose tenets are opposed to those of the Vedic observants, to designate their own mendicants, it ceased to be adopted by Vedic people with regard to their own mendicants.

Thus Bhāsa's age, fixed in the introduction of the Svapnavāsavadatta as being anterior to that of Cāṇakya, the author of the Artha-Sāstra, becomes now more firmly established. That Cāṇakya is the author of the present Artha-Sāstra, should not even for a moment be doubted, for the reason that it is expressly mentioned therein that * Cāṇakya himself composed the treatise and that it is not stated therein that it was composed by any of his disciples. Besides, an archaic style, found in the passages of the Artha-Sāstra, is sufficient by itself to generate a firm belief in the readers, regarding its authorship by Cāṇakya.

It is seen that these Nāṭakas of Bhāsa do not follow the rules of dramatic compositions described in the Nāṭyaśāstra of the present day, whose authorship has been traditionally ascribed to the sage Bharata (an incomplete copy of the commentary of which, written by Abhinavaguptācārya, is in our possession). Of these Nāṭakas, the Svapnavāsavadatta, the Bālacarita, the Avimāraka, the Abhiṣekanāṭaka and the Pratimānāṭaka might, on account of their consisting of not less than five Acts and other characteristics, be considered as * Nāṭakas; the Pañcarātra, owing to the fact that it consists of nearly a dozen actors and of three Acts, each succeeding Act being shorter in extent than the one going before, may be reckoned as Samavakāra, but the *Rasa* running through it is not the Śṛṅgāra and each of the actors therein delineated does not serve a different purpose, which facts are the essence of Samavakāra; the Madhyainavyāyoga, Dūtavākya, Dūtaghaṭokaca and Karṇabhāra can be reckoned amongst Vyāyogas on account of their embodying a large number of male characters and of being made up of single Act, but the fewness of the female characters which is also required in a Vyāyoga is not found in the Dūtavākya and Karṇabhāra; the Ūrubhaṅga might be considered as an Utsrṣṭikāṅka on account of the Karuṇārāsa and on account

* Vide P. 24, note on Cāṇakya, Sanskrit introduction.

* Vide note on Nāṭaka, P. 21, Sanskrit introduction.

of the lamentation of the female characters, but the lamentation is not largely portrayed; the *Pratijñā-Nāṭikā* may be treated as an *Ihāmṛga* on account of its consisting of four Acts and on account of its depicting the battle as brought about by women, but it has been described in the colophon as a *Nāṭikā*; again the *Cārudatta* is incomplete, yet it can be treated to be in the same footing as the *Mṛcchhakaṭika*; but in the *Bālacarita* an actual battle takes place, and in the *Abhisekanāṭaka* an actual death is represented. As these two have been forbidden by the rules pertaining to the *Nāṭyaśāstra*, here the transgression of the rules laid down therein is explicit. The mention of the name of the author is prescribed by * the *Nāṭyaśāstra*; that too, has not been done in the case of any of these *Rūpakās*; thus the transgression of the requisites prescribed in the *Nāṭyaśāstra* is everywhere plainly seen. This much therefore can be concluded that there must have been in existence in the times of *Bhāsa* a certain other *Nāṭyaśāstra* consistent with the nature of *Bhāsa's* *Nāṭakas*. This might be the *Naṭasūtra*† referred to by *Pāṇini* as composed by *Sīlalinuni* or by *Kṛṣṇāsvamuni*; or this might be a certain other old *Nāṭyaśāstra* written by *Bharatamuni* himself, as is seen from the fact that the name of *Bharata* is mentioned by *Bhāsa* in the term '*Bharatavākya*'.

The *Nāṭyaśāstra* mentioned above, which is current in the literature of the present day, might be a recension of the original *Nāṭyaśāstras* of *Bharata* and others, compiled by later writers so as to suit the dramatic works subsequently composed; and it may be that, on account of its embodying to a greater extent the dramatic principles of *Bharata*, it has been published as having been composed by *Bharatamuni*. That the *Nāṭyaśāstra*, which is followed in the dramatic literature of the present day, is a later compilation, and that it came into existence in about the second century B. C., have conclusively been established by *Mahāmahopādhyāya Haraprasāda Sāstrī M. A., C. I. E.*, in the *Journal and Proceedings of the Royal Asiatic Society of Bengal (N. S.) Vol. V. No. 9, of October 1909, pp. 351-361*. The words *Āryaputra*, *Bhadramukha*, *Kumāra* and others

* Vide note on P. 25, Sanskrit introduction.

† Vide note on P. 25, Sanskrit introduction.

prescribed in the current Nāṭyaśāstra* to be used by the dramatic characters in respect of particular persons, were found employed in the Nāṭakas before, and are therefore adopted among the canons of dramaturgy by the compilers of the Nāṭyaśāstra. Of these terms, Āryaputra, Bhadrakumha, Kumāra and some others, are found in the Nāṭakas of Bhāsa, and certain others might have been employed in other archaic dramatic compositions. In the Svapnānāṭaka, the term Āryaputra is employed as a word of respect by the chamberlain of Vāsavadattā's father in addressing King Udayana. This form of address, which should be employed only by Vāsavadattā in addressing Udayana, her lord, was complimentarily adopted by her father's chamberlain with a view to bring out the affection cherished by the chamberlain towards Vāsavadattā. In the same manner the form of address adopted by the servant of Ugrasena towards Vāsudeva, *i. e.*, styling him Āryaputra occurring in the Bālacarita is employed as a mark of respect out of regard for Devakī.

It is not possible to make out from the Nāṭakas of Bhāsa whether he was patronised by any particular king; nor had he a desire even to mention the name of any such king. For, if he had desired to do so, he could very well have mentioned his name either in the Sthāpanā (स्थापना) or in the Bharatavākya (भरतवाक्य) in its proper connection. Even though the name of the patron prince is not mentioned in the Sthāpanā itself, inasmuch as he had not mentioned even his own name, then in the Bharatavākya it should necessarily be mentioned. The name, only when explicitly mentioned, will be recognised by the readers as the name of a particular king, a way thus being made for perpetuating his name. The patron king also, having known the services of the poet in immortalising his name, will extend his favours towards him.

The term of Rājasimha (राजसिंह) occurring in the Bharatavākya, "राजसिंहः प्रशस्तु नः" could not point to any particular king, for if it were to denote the name of a particular king, the kingly relation of the king to the poet who prays for the king's prosperity would not be expressed by the word denoting that relation, whereas in the Bharatavākya,

* Vide 17th Adhyāya.

“राजा भूमिं प्रशास्तु नः” (Pratimā), “गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः” (Ūrubhaṅga) and “राजा राजगुणोपेतो भूमिमेकः प्रशास्तु नः” (Karna-bhāra) the above relationship is explicitly shown by words राजा and नरपति, and that it should be otherwise in the first case *i. e.*, in that of राजसिंह is evidently inconsistent. There was no king of repute by the name of Rājasimha who lived before Bhaṭṭabāṇa, Kālidāsa, Patañjali, and Cāṇakya. Thus it has to be concluded that the term Rājasimha has been employed as being synonymous with a powerful king, just like the term नृपतिसिंह in the verse “मुदितनृपतिसिंहैः” occurring in the Karna-bhāra (P. 72). The hinting of the mere name of the patron king of the poet, while developing the events sustaining the interest in the body of the work, elsewhere than in the Sthāpanā and the Bharatavākya, would be ill-suited to the context and would be quite out of place and ineffective; and poets do not resort to it, for by doing so, they would only become the subject of ridicule. Thus, as the name of no particular king has been mentioned, the Bharatavākya appears to have been composed by Bhāsa with a view of invoking blessings on kings in general, so that by its being recited on the stage by future generations of dramatic actors, it could very well be made to apply equally in the case of kings who might wield the sceptre during the times that it is so recited. It is not possible to infer that the Mṛcchhakatika was composed by Bhāsa to gain the favour of the king Sūdraka and published by him in the name of the latter, as may be judged by the appearance of the ideas running through the Nāṭakas of Bhāsa, in the Mṛcchhakatika which embodies most of the passages found in the Cārudatta. If it were so, then Bhāsa should have destroyed his own dramatic compositions so that the reputation of his patron king as a poet might grow and that ill repute might not fall on him. As a matter of fact, the Nāṭakas of Bhāsa have not been so destroyed by him, as is seen from the fact that Kālidāsa, Bhaṭṭabāṇa and others have spoken about the reputation of Bhāsa gained by means of his Nāṭakas. And it could not be said that Bhāsa published the Nāṭakas after the death of Sūdraka. It will be monstrous to regard Bhāsa as having deceived his royal master. Let us leave such far-fetched surmises to themselves.

The following are the conclusions from the topics so

14. Summary of far discussed here and in the introduction of the Svapnavāsavadatta :

the conclusions.

(1) that the Svapnavāsavadatta and other Nāṭakas, 13 in number, which have been recently discovered, were written by one and the same poet from their close resemblance to one another in the language employed and the method of expressing the ideas;

(2) that the said poet lived in times previous to the age of Vāmana, Daṇḍin, and Bhāmaha who have quoted from these Nāṭakas *ad verbum, ad sensum*;

(3) that, from the non-mention of the name of the poet in the Sthāpanā of these Nāṭakas, the said poet had lived in times before the practice of mentioning the name of the authors in their Nāṭakas became customary;

(4) that, from the fact that tradition ascribes the authorship of the Svapnavāsavadatta, one of the Rūpakas in our possession, to Bhāsa, the author of the Svapnavāsavadatta and the other closely similar Rūpakas should be Bhāsa himself, who has been extolled by Kālidāsa, Bhaṭṭabāṇa and others ;

(5) that, by virtue of his writings being characterised by an intensity of *Rasa* and by a marvellously exquisite flow of language, and on account of the fact that his writings are marked by an all-round grace of poetical elegance common only to the archaic compositions of the sages like Vālmiki, and Vyāsa, Bhāsa was an archaic poet of renown and lived in the times when Sanskrit was the spoken language;

(6) that, on account of the fact that Kālidāsa has imitated his writings in all ways and that he has mentioned his (Bhāsa's) name first among poets deserving of respect at his hands, Bhāsa was the single poet considered by Kālidāsa to have been endowed with high poetical excellence deserving to be imitated by others, by virtue of his having pointed out a path to the construction of Rūpakas;

(7) that, bent on adopting the language and ideas of Bhāsa, Kālidāsa, though born a considerably long time after Bhāsa, was able to exhibit, in his writings, to some extent, an exquisiteness of style, admired in the productions of Bhāsa, and also the similarity of the Prakrit compositions found in Bhāsa's works, is quite within the precincts of propriety;

(8) that, although Bhāsa's writings have been marked by a multiplicity of archaic usages beyond the pale of the operations of Pāṇini's precepts, yet from the fact that these writings have been adopted by Kālidāsa and others, close adherents of Pāṇini, the appellation of Ṛṣi apperained in ancient times to Bhāsa ;

(9) that, being found to disregard several of the rules of the current Nāṭyaśāstra in his Rūpakas, Bhāsa might have followed a certain earlier Nāṭyaśāstra referred to as Nāṭasūtra by Pāṇini;

(10) that, on account of the fact that the grammatical rules had assumed a settled form during the times of the sage Patañjali, in consequence of Sanskrit ceasing to be a spoken language Bhāsa should have lived in an age anterior to that of the sage Patañjali; and from similar arguments, he should necessarily have lived long before Kātyāyana and Pāṇini ; and

(11) that it is quite proper that Caṇakya quoted the verse occurring in the Pratiññā-Nāṭikā and that Bhāsa lived considerably long before Caṇakya.

Thus, from the mention of Rājagrha and Udayajñāna* (Observatory) at Ujjaine in the Svapnavā-ava-
 I^k. Reference to datta (pp. I and 4), from the mention of
 Rājagrha, etc. Venuvana and Nāgavana in the Pratiññā-
 Nāṭikā (p. 3) and from the reference to Pā-
 talīputra in the Cārudatta (P. 39) it might be concluded
 that these should have been in existence long before the
 times of Bhāsa.

Some may hope that the Cārudatta would furnish some new materials which would be of help for enquiries about Bhāsa's age, but nothing of the kind has been

16. The Cāru- found by me, while examining the Cārudatta.
 datta However, it has been sent to the press, after
 revising the same with the help of a second
 copy newly obtained, so that it may minutely be examined
 by them. It is expected that the same will be published in
 three or four months. ‡

* Vide note on the word उद्यज्ञान P. 28 of the Sanskrit introduction. उद्यज्ञान is the Sanskrit equivalent of a reading उद्यग्गण, found in the manuscript ख; but this interpretation is not possible if we adopt the reading उद्यग्गण found in all the other manuscripts consulted, which should be anskritised as उदकस्नान.

‡ This play is now published.

From the third Act of the *Pratimā Nāṭaka*, some new information is gained as to the existence of a statue-house which is not described in ancient writings.

17. A rare information obtained from the *Pratimā*.

The statues of departed kings are skilfully constructed in stone and erected in the statue-houses and worshipped by priests. The conclusion may therefore be drawn that it was customary to build statue-houses in the times of *Bhāsa*.

18. The richness and perfection of the characters.

Only those marked by the sterling worth of their character have been chosen to represent the heroes of these *Rūpakas*, and their movements in life both mentally and physically are so delineated as to draw the minds of the readers to follow their parts and not act otherwise.

Although the hero of *Avimāraka* * is made to creep stealthily into "Kanyāpura" at dead of night, yet even this incident is portrayed as preparatory to the bringing about of the *Gāndharva* form of Marriage between the lovers, and could be construed as imparting the moral that even men of heroic type and of sterling character are in danger of being allured by the siren temptation of Cupid, and that one should be well guarded against such temptations.

The *Cārudatta* delineating fictitious events might well be regarded as furnishing a clue to the deeds of noble and ignoble men. The other *Rūpakas* embodying, as they are, the lives of *Śrī Rāma*, *Kṛṣṇa*, *Yudhiṣṭhira*, *Udayana* and others are well suited to the whetting of the intellect, and as such, are all of absorbing interest.

From *Bhaṭṭabāṇa's* remarks extracted in the introduction (p. xxi) to the *Svapnavāsavadatta*, it may be inferred that the literary achievements of *Bhāsa*, who is of

19. *Bhāsa's* tendency to write *Rūpakas*.

equal rank with *Vyāsa*, did not extend to composing *Ākhyāna*, *Ākhyāyikā* or *Mahākavyā*. Whatever it might be, one thing is quite clear, that *Bhāsa* considered the composing of *Rūpakas* as the highest form of literary compositions and accordingly composed them in a remarkably exquisite form. It is quite appropriate that, of the *Kāvya*s, *Rūpaka* deserves to be placed on a higher level, as it possesses the dual characteristic of appealing equally to both the sense of sight (दृश्य) and of hearing (श्रव्य). So, this is the original form of other written compositions, as *Vāmana* says in his *Kāvyaśāstra*:—

* Vide note on the word, *Avimāraka*, P. 29 Sanskrit, introducing

“सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः” (1-3-30).

“दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं

“यदुत कथाख्यायिके महाकाव्यमिति” (1-3-32).

It can be explained that there is every probability of these Rūpakas becoming unused. In former times, when these

Rūpakas were in vogue, later poets also began to compose Rūpakas. These later (Rūpakas), out of a personal regard to their authors, from their favourable reception at the hands of lovers of Sanskrit, and the special encouragement at the hands of kings, desirous of patronising the advancement of poetical efforts, became

diffused over a large area; and gradually when further new compositions came to be produced, in large numbers, and obtained publicity, the ancient Rūpakas were thrown into the background by slow degrees, and in the end, vanished from the scope of literary studies. Just as in the field of Śāstras, the old works, which were characterised by the excellence of their compositions, reached a decline and their very names became gradually unknown to many, when later śāstraic treatises, even though their merit is not of a high order, came into prominence, in the same way, the literary field being exclusively appropriated by new dramatic compositions, Bhāsa's Rūpakas gradually came to be unknown even by name. It is certain that all the Rūpakas of Bhāsa, must have been studied by Kālidāsa and Bhaṭṭabāṇa, from the fact that they praise him by referring to his works in general. Of these, the Svapnavāsavadatta and Pratijñāyau-gandharāyaṇa were, beyond doubt, in vogue at the time of the Rhetorician, Vāmana; and the Bālarita and the Cārudatta, in the time of Daṇḍin, as is seen from their having extracted verses, as examples, from them. From the fact that Abhinavaguptācārya mentions in his Nāṭyavedavivṛti the names of Svapnavāsavadatta and Daridra-Cārudatta, it could be concluded that the said Rūpakas used to be studied in his time. The other Rūpakas might have been forgotten during the times of Vāmana and others; and hence, I think, no verses have been quoted by them from those works. When times were so rolling, all the Nāṭakas of Bhāsa entered the abysmal cavity of Oblivion, so that the compilers of Subhāṣitāvali and other anthologies, by their inability to obtain copies of these Nāṭakas, could not extract in their compilations any of the verses from them. The following verse

20. Non-prevalence of the plays of Bhāsa and the absence of reference to them in the anthologies.

contained in the 1st Act of Avimāraka and adopted in a slightly modified form in the Śārṅgadharapaddhati (Śloka 1405) appears to have been learnt by Śārṅgadhara only by report without even once having looked into the Avimāraka,

“धर्मः प्रागेवः चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या
 प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषयुणौ कालयोगेन कार्यौ ।
 ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं
 रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः शोऽपि नावेक्षितव्यः ॥”

(Sl. 12)

It is on account of this that Śārṅgadhara was not able to indicate in his work even the name of the author or of the work containing the verse. As for the few verses, which are not found in the Nāṭakas under discussion, but embodied in the Subhāṣitāvali and other works as belonging to Bhāsa, I think they might have been extracted from the other Nāṭakas of Bhāsa (than those in our possession) by the compilers of the anthologies. It is not certain that Bhāsa composed only the 13 Nāṭakas now obtained, for there is nothing to indicate that he has not composed any more than these. Or it might be that the anthologists, having not actually seen the works of Bhāsa, have ascribed these verses to Bhāsa believing in some tradition which so ascribed them to him. The compilers of anthologies are found to embody in their works the verses of other writers which they happened to memorise merely from their repute without having learned them from the original * works themselves. It may therefore be concluded that the Nāṭakas of Bhāsa, now under reference, had no currency in the literary activities of the times even many centuries ago.

There is a peculiar class of actors (कुशीलवजाति) in this country known among the people as ‘Cāky r.’ These people are found acting the Nāgānanda and the third Act of Pratijñāyugandharāyaṇa which they call Mantrāṅka Nāṭaka, on occasions of some temple festivals, in a method peculiar to them. It appears to me that the third Act of Pratijñāyugandharāyaṇa is designated by them as Mantrāṅka, on account of its embody

* It should be borne in mind that many of the names of authors and works given by the anthologists are found to be incorrect.

ing the state-craft employed by Yaugandharāyaṇa, the Prime Minister. But these actors are quite ignorant of the Pratijñāyaugandharāyaṇa and the context of the Mantrāṅka. Certainly at the time when Bhāsa's Nāṭakas were current in this country, the scholars of this country extracted the Mantrāṅka from the Pratijñā Nāṭikā, and taught and laid down the method of enacting it, as in the case of Nāgānanda. In course of time, however, when these Nāṭakās lost their publicity, the origin of the Mantrāṅka itself became unknown to the very actors themselves.

Although these Rūpakas became unknown to the world, still, I think, a few of their copies may surely exist in some corners of this land of Bhārata in the form of manuscripts, with leaves worn out by time or in fragments of manuscripts eaten off by mice, and white ants. As in this State a few copies of the plays were unexpectedly brought to light, so it is not unlikely that some other copies may yet be discovered in other parts of India. That such manuscripts do not exist in other parts could only be ascertained after a house-to-house search is carefully made from Kashmir to Cape Comorin.

It now remains for me to explain how this group of Rūpakas happened to be unearthed for the first time in the Travancore State—Rūpakas, shining as they are like the brilliants on the diadem of the ancient Nāṭakas, and furnishing a mine of information for researches in the field of ancient history, with perfection well worth imitation by all poets. The explanation is not far to seek: for, what led to our obtaining the Puruṣakāra, the Vyaktiviveka, the Durghatavṛtti, the Jayamaṅgala, and other works already published, and the Bhoja-Vyākaraṇa (Sarasvatīkaṅṭhābharāṇa) the Nāṭya-Veda Vivṛti, the Mañju-Śrī-Mūlatantra, and other works awaiting publication, all very rare works, applies to the Rūpakas as well. From very ancient times, kings and nobilities of this land collected literary works with great effort, and preserved them in their residences. Even in these times, when Sanskrit has ceased to be wide-spread, their descendants do not generally show any indifference in preserving the manuscripts though worn out and torn. This is why rare works are obtained in this State.

22. The probability of the existence of the manuscripts of the plays of Bhāsa in some corners of India.

23. The cause that led to the discovery of the manuscripts of the plays in Travancore and the conclusion of the introduction.

There is yet another reason which could be singled out as shining most prominently, namely the fortune of His Highness the present Mahārājā of Travancore, who is the source of all that is good and the seat of all that is kind and merciful and who rules over this land of Vañcimanḍala with charity as his guiding star—that fortune whereby the merit acquired by resuscitating rare and valuable ancient works and the fame of helping humanity in all directions attains a steady growth for time eternal.

T. GAṆAPATI ŚĀSTRĪ.

Trivandrum, }
7-12-1914. }

निवेदना ।

प्रतिमानाटकस्य संशोधनाधारभूता आदर्शग्रन्था एते —

१. राजकीयग्रन्थशालास्थो जीर्णत्रुटितपत्रः	क. संज्ञः.
२. कैलासपुरगोविन्दापिषारोटिसम्बन्धी जीर्ण-
त्रुटितपत्रः	ख. संज्ञः.
३. तथा तथा	ग. संज्ञः.
४. पन्तलराजस्वामिकोऽसमग्रो व्याकुलितपत्रो	घ. संज्ञः.
५. ताळमण्मठीयकृष्णतन्त्रिस्वामिको जीर्ण-
पत्रो	ङ. संज्ञः.

सर्वे एते तालपत्रात्मकाः केरळीयलिपयोऽतिमात्रद्वयाश्च ।

॥ श्रीः ॥

उपोद्धातः ।

श्रीरामे वनाय प्रस्थिते दशरथस्य या दशा, सा प्रतिमागृहे तत्प्रतिमां दृष्टवता भरतेनावगतेति प्रतिमाप्रधानत्वादिदं 'प्रतिमानाटकम्' इति संज्ञितम् । अभिषेकनाटके किष्किन्धा-सुन्दर-युद्धकाण्डगतमितिवृत्त-माश्रितमित्युक्तम् । इह तु अयोध्यारण्यकाण्डाश्रितं कथावस्तु सङ्घटितम् । एवं पूर्वरामायणकथाश्रयनाटकप्रथमकौतुकिना श्रीभासेन अवशिष्टबाल-काण्डाश्रयमपि किञ्चिच्चाटकं प्रणीतं भवितुमर्हतीति नासाम्प्रतं तर्कयितुम् । तच्च मन्ये, स्वप्ननाटकस्योपोद्धाते (पृ० २२) कथितं (राम)बालचरितं भवेत् ।

प्रतिमानाटकस्य प्रथमाङ्के केनापि यदृच्छादृष्टेन वल्कलेन सीता-देव्याः स्वयं कौतुकादलङ्करणमुपन्यस्य तथा तद्वेषया लक्ष्मणेन च शमित-

कैकेयीक्रोधेन सह रामस्य पितृवाक्यात् प्रवासः कथितः;

१. कथावस्तु । द्वितीये, पुत्रवियोगदुःखितस्य दशरथस्यावस्था प्रपञ्चिता;

तृतीये, प्रतिमागृहे पितामहादिप्रतिमाभिः सह स्थापितां

दशरथस्य प्रतिमां दृष्ट्वा भरतस्य तद्दिष्टान्तविज्ञानं मात्रादिसमागमश्च वर्णितम्; चतुर्थे, भरतस्य सुमन्त्रसहितस्य रामात् तत्पादुकाराज्याभिषेका-

भ्यनुज्ञामादाय नगरप्रत्यागमनं व्याहृतम्; पञ्चमे, मायाभिक्षुणा रावणेन

काञ्चनमृगमायया सीतापहरणं जटायुना रावणप्रतिरोधनं च प्रतिपादितम्;

षष्ठे, जटायुवधः सुमन्त्रनिवेदितसीतापहारस्य भरतस्य रामसाह्यार्थं लङ्का-

गमननिश्चयश्चोक्तौ; सप्तमे, रामस्य विजितरावणस्य सीतया सह पुनराश्रम-

प्राप्तिः, विदितरामवृत्तान्तस्य मातृभिः सहितस्य सप्रकृतिकस्य भरतस्य तत्रैव

रामसमागमः, रामस्य भरताद् राज्यप्रतिग्रहो राज्याभिषेकश्च प्रतिपादिताः ।

अत्रेतिवृत्तं मिश्रं, प्रसिद्धकल्पितयोरिति वृत्तयोर्मिश्रणात् । तत्र हि

प्रधानेतिवृत्तांशेषु भरतस्य सीतापहारविज्ञानम्, आश्रमे भरताद् रामस्य

राज्यप्रतिग्रहोऽभिषेकश्चेत्येतैःऽशाः श्रीरामायणानुक्ताः कल्पिताः, यथा उत्तर-

रामचरिते नायकयोर्वने सङ्गमघटना, यज्ञान्ते पुनस्समागमानन्दप्राप्तिरित्या-

दिकं कल्पितं, यथा च शाकुन्तले दुर्वासदशापादिकं भारतानुक्तं कल्पितं, यथा च पञ्चरात्रे पाण्डवार्धराज्यदानं दुर्योधनस्य कल्पितं, तद्वत् । अत्रार्थो-
ऽशः करुणरसदीप्त्यर्थः, द्वितीयो भरताद्यौत्सुक्यशान्त्यर्थः, तृतीयो वन-
परिचितार्षिपरितोषार्थः ।

अन्यूनानधिकललितोचितसुन्दरैरुदारार्थैर्वाक्यैर्यथादेशकालावस्थं वस्तु-
स्वभावपरमार्थान् प्रतिपादयितुं यत् तदनन्यगोचरं भासमहाकवेर्नैपुण्यं, तस्य
परमा प्रदर्शनभूमिरुपलब्धेषु रूपकेषु स्वप्रवासवदत्तमेका प्रतिमानाटकमिद-
मपरेति मे मतिः । तत्र स्वप्ननाटकेऽर्थशृङ्गाराङ्गको विप्रलम्भशृङ्गारः,
प्रतिमानाटके तु करुणरसकरम्बितो धर्मवीरः पितृवचनानुपालनधर्मनिर्वहणो-
त्साहस्थायिकः । अनयोः पदपदार्थलालित्यादुत्तानवदवभासमानयोरपि भावानां
गम्भीरत्वात् तद्विमर्शपरं व्याख्यानं व्युत्पित्सून् प्रत्यवश्यमपेक्षितम् । तत्
पुनरविच्छिन्नप्रवाहेऽस्मिन् सहृदयसंसारे न कश्चिल्लोकहितरतिः कालान्तरे
देशान्तरे वा, मन्ये, न वितनिष्यति ।

अनयोः प्रतिमनोविचारमनुवचनप्रतिवचनमन्याहशो भूतार्थत्वप्रत्यव-

१. प्रतिमास्वप्ननाटक- भासः, तथा सहृदयहृदयबन्धिता । एतद्गतानां
द्योर्गुणविचारः, कालि- हृदयहारिणां वस्तूनां छाया अभिज्ञानशाकुन्तल
दासस्य भासोपजीवित्वं आहताः । तथाहि —
च ।

प्रतिमानाटकस्य तावत् —

१. प्रथमाङ्गतो यो बल्कलव्यतिकरः, स शाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के
दृश्यते । तत्र

“सव्वसोहणीअं सुरूवं णाम”

(५० ७.)

इति भासस्य या समस्या तामेव

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्”

(शाकु० अङ्क० १. श्लो० १७)

इति भङ्गचन्तरेणोपादाय,

“सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।”

इति कमलादिदृष्टान्तप्रदर्शनेन कालिदास उपपादितवान् ।

२. पञ्चमाङ्के यद् वृक्षसेचनलक्षणं तपो वर्णितं, तच्छाकुन्तलस्य प्रथमाङ्के लक्ष्यते । किन्तु वृक्षसेचनश्रमस्य सबलत्वमुपमागर्भार्थान्तरन्यास-भूषितं भासेनोक्तम्, असबलत्वं पुनर्निदर्शनोपस्कृतं कालिदासेन । यदाह भासः —

“योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि स नैति खेदं कलशं वहन्त्याः ।
कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं समं लताभिः कठिनीकरोति ॥”

(प्रतिमा० अङ्क० ५. श्लो० ३)

इति । यदाह कालिदासः —

“इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।
ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छेतुमृषिव्यवस्यति ॥”

(शाकु० अङ्क० १. श्लो० १६)

इति । तच्चेदं तप उभयत्र नायकाभ्यां तुल्यरूपमभिनन्दितम् —

“अपि तपो वर्धते”

(प्रतिमा० पृ० . ६२ शाकु० अङ्क० १)

इति । अपि च तत्रैव मौथैलीं प्रति रामस्य वाक्यम् —

“आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च
विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।”

(प्रतिमा० अङ्क० ५. श्लो० ११)

इति । अत्रामन्त्रणीयतया निर्दिष्टेषु पदार्थेषु पुत्रकृतकानां द्रुमाणामामन्त्रणं,

“भो भोः सन्निहितदेवतास्तपोवनतरवः !

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥”

(शाकु० अङ्क० ४. श्लो० ८)

इत्यादिना साक्षादेव कृतं शाकुन्तले; हरिणलतानां तु

“जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते”

(शाकु० अङ्क० ४. श्लो० १३)

इति,

“मुञ्चन्दि अस्सूणि विअ वणळदाओ”

(शाकु० अङ्क० ४. श्लो० ११)

इति च स्मरणभङ्गया सूचितम् ।

३. सप्तमाङ्के रामेण सीतां प्रति —

“अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णेस्याधस्ताच्छुक्लवाससं भरतं
दृष्ट्वा परित्रस्तं मृगयूथमासीत्”

(प्रतिमा० पृ० ८८)

इति मृगयूथस्य भरताविस्रम्भोऽभिज्ञापितः; शाकुन्तलस्य पञ्चमाङ्के तु
शाकुन्तलया दुष्पन्तं प्रति —

“तक्खणं तु सो मम दीहापङ्गो णाम किदअपुत्तओ उवट्ठिदो ।
तुए अअं दाव पढमं पिवदु त्ति अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उदएण,
ण उण दे अवरिअआदो हत्थब्भासं उवगओ । पच्चा तस्सि एव्व
मए गहीदे सळ्ळिळे किदो देण पणओ । तदो इत्थं परिहसिदो सि ।
सव्वो सगन्धेसु विस्ससदि । दुवे वि एत्थ आरण्णआइ त्ति ।”

इति मृगपोतस्य दुष्पन्ताविस्रम्भो भङ्गिभेदेनाभिज्ञापितः । किन्तु, अत्र मृग-
शरारण्यकविश्वासः शब्देनैवोपनिबद्धः, प्रतिमानाटके पुनरार्थः ।

स्वप्नवासवदत्तस्य खल्वपि —

१. प्रथमाङ्के यथा तपस्विसमागमव्यतिकरः, तथा शाकुन्तलस्य
प्रथमाङ्के । तत्र पद्मावती —

“पविस जादे! पविस । तवोवणाणि णाम अदिहिजणस्स सअगेहं”

(स्वप्न० पृ० ५)

इति तापस्योक्ता,

“भोदु भोदु । अय्ये! विस्ससिहि । इमिणा बहुमाणवअणेण अणु-
गहिदक्खि”

(स्वप्न० पृ० ६)

इत्याह । स एवार्थोऽनसूयासत्कारवाक्यसन्तुष्टेन राज्ञा रूपान्तरेणोच्यते —

“भवतु भवतीनां सन्तुतयैव गिरा कृतमातिथ्यम्”

(शाकु० अङ्क० ५)

इति । तथा भटं प्रति काञ्चुकीयस्य तपस्विजनोपरोधपरिहारोपदेशपरं वाक्यं —

“नखलु नखल्लक्षारणा कार्या । पश्य,
परिहरतु भवान् नृपापवादं न परुषमाश्रमवासिषु प्रयोज्यम् ।
नगरपरिभवान् विमोक्तुमेते वनमभिगम्य मनस्विनो वसन्ति ॥”

(स्वप्न० अङ्क० १. श्लो० ५)

इति । एतत्सच्छायं शाकुन्तले सेनापतिं प्रति राज्ञो वाक्यं —

“यथा च सैनिकास्तपोवनं दूरादेव परिहरन्ति, तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य,
शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोभिभवाद् वमन्ति ॥”

(शाकु० अङ्क० २. श्लो० ७)

इति । पूर्वत्राश्रमवासिपरिभवस्य परिहर्तव्यता तद्गतशान्तिगुणसम्पद्बहुमानं पुरस्कृत्योपदिश्यते, उत्तरत्र तद्गततपोवीर्यभयमिति विशेषः । एतदपि पूर्वत्र मनस्विपदव्यङ्ग्यमस्त्येव ।

२. द्वितीयाङ्के कन्दुकव्यायामं प्रकृत्य पद्मावतीं प्रति सखीपरि-
हासो वरलाभविषयः । शाकुन्तलस्य तु प्रथमाङ्के वृक्षसेचनं प्रकृत्य शाकुन्तलां
प्रति स दृश्यते । स यथा स्वप्ननाटके —

“पद्मावती — अय्ये ! किं दाणि मं ओहसिदुं विभ णिज्जाअसि ।
वासवदत्ता — णहि णहि । हळा ! अधिअं अज्ज सोहदि । अ-
भिदो विअ दे अज्ज वरमुखं पेक्खामि ।

पद्मावती — अवेहि । मा दाणिं मे ओहस ।”

(स्वप्न० पृ० १९)

इति । शाकुन्तले स यथा —

“प्रियंवदा — (सास्मितं) अणसूप ! जाणासि किं सउन्दळा वणजो-
सिणि अदिमेत्तं पेक्खदि ति ।

अनसूया — णहु विभावेमि । कहेहि ।

प्रियंवदा— जह वणजोसिणी अत्तणो सदिसेण पाअवेण सङ्गदा
अवि णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरुवं वरं लभेअ त्ति ।

शकुन्तला — एसो पूर्णं तुह अत्तगदो मणोरहो ।”
इति ।

३. तृतीयाङ्के अविधवाकरणं सपत्नीमर्दनमिति यथौषधिकल्पना,
तथा शाकुन्तलस्य सप्तमाङ्के अपराजितेत्यौषधिकल्पना दृश्यते ।

४. षष्ठाङ्के प्रथमं नष्टवीणाप्रत्यापत्तिस्तत्समनन्तरश्च वासवदत्ताप्रति-
कृतिलाभ इत्याभ्यां वत्सराजस्य रतिर्वासवदत्ताविषया दूरं परिपोषिता;
शाकुन्तलस्य तु षष्ठाङ्के नष्टाङ्गुलीयप्रत्यापत्तिस्तदुत्तरकालः शकुन्तला-
प्रतिकृत्युपलम्भ इत्येतद्व्यमुक्तद्वयसजातीयमेव दुष्पन्तरतिवर्धनमुपनिबद्धम् ।
किञ्च यथा स्वप्ननाटके वीणां प्रत्यनुशोचनमुपालम्भश्च, तथैवाङ्गुलीयं प्रति
शाकुन्तले ।

अनुशोचनं यथा स्वप्ननाटके—

*“श्रुतिसुखनिनदे ! कथं नु देव्याः स्तनयुगले जघनस्थले च सुप्ता ।
विहगगणरजोविकीर्णदण्डा प्रतिभयमध्युषितास्यरण्यवासम् ॥”

(अङ्क० ६. श्लो० १)

इति । शाकुन्तले तद् यथा—

*“तव सुचरितमङ्गुलीय ! नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोहरासु तस्याश्च्युतमासि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥”

(अङ्क० ६. श्लो० ११)

इति । अत्राङ्गुलीयस्याधन्यत्वं वाच्यतां नीत्वोपमेयोपसङ्कृतं, वीणाया अध-
न्यत्वं तु व्यङ्ग्यतामत्यजदेव स्वप्ननाटके भासत इति विशेषः ।

उपालम्भः स्वप्ननाटके यथा—

“राजा— अस्निग्धासि घोषवति ! या तपस्विन्या न स्मरसि,

श्रोणीसमुद्बहनपार्श्वनिपीडितानि

स्वेदस्तनान्तरसुखान्युपगूहितानि ।

उद्दिश्य मां च विरहे परिदेवितानि
वाद्यान्तरेषु कथितानि च सस्मितानि ॥”

(अङ्क० ६. श्लो० १)

इति । स शाकुन्तले यथा —

“कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमम्भसि ।

अथवा,

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥”

(अङ्क० ६. श्लो० १३)

इति । अत्रोन्मादः पूर्वार्धगम्यः पाश्चात्येन प्रबोधेनोपमर्दितः । घोषवत्युपाल-
म्भवाक्ये तून्मादस्य परिपोषमात्रमिति भेदः ।

यद्यपि शाकुन्तले दुर्वासश्शापघटना, मारीचद्वारिका नायकयोः पु-
नस्समागमघटना चाविमारकस्यानुकरोति, चण्डभार्गवशापस्य नारदद्वार-
कस्य नायकपुनस्समागमस्य च तत्र दर्शनात् । तथाभिषेकनाटक-बालच-
रितच्छायानुकरणमपि शाकुन्तलेऽस्ति* । तथापि स्वप्नप्रतिमागतैरेव व-
स्तुभिर्भूयिष्ठैः शाकुन्तलं भूषितमिति नूनमतिदूरमाकृष्टमनयोः कामनीयकेन
हृदयं कालिदासस्य । न केवलं नाटकेऽनयोश्छाया कालिदासेन निवे-
शिता, किन्तु श्रव्यकाव्येऽपि । तथाहि —

“कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चक्रारपङ्क्तिरिव गच्छति भाग्यपङ्क्तिः”

(अङ्क० १. श्लो० ४)

इति । स्वप्ननाटकश्लोकार्धस्यैवार्थो मेघदूते —

“कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥”

(उत्तरमेघ० श्लो० ४६)

इत्युपन्यस्तः । प्रतिमानाटकस्य सप्तमाङ्के भरतप्रत्युद्यानस्य पूर्वरूपमिदं
रामेणोक्तं सीतां प्रति —

* स्वप्ननाटकोपोद्घातस्य ३४ तमं पृष्ठं दृश्यताम् ।

“रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः”

(श्लो० ४)

इति । एतदेव रघुवंशे सीतां प्रति रामवाक्ये मनाक् चित्रितं लक्ष्यते —

“विरक्तसन्ध्याकपिशं पुरस्ताद् यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।

शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥”

(स० १३. श्लो० ६४)

इति । किञ्च रामस्य प्रप्रपितामह-प्रपितामह-पितामह-पितरः दिलीप-रघु-
अज-दशरथा इति यथा प्रतिमानाटक उक्तं, तथैव रघुवंश उक्तं न तु
रामायणोक्तरीत्या । एवमन्यदपि बहु भाससूक्तिसच्छायं कालिदासकाव्ये
शक्यं द्रष्टुम् । एतावता कालिदासस्य भासे वाल्मीकिव्यासवदुच्चैर्बहुमानः
सुव्यक्तः । तयोरपि हि कालिदासश्छायादिक्मुपजीवति, भासस्याप्यविशे-
षात् । वाल्मीक्युपजीवनं यथा शाकुन्तले —

“शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् ।

अङ्गैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥”

(अङ्क० ३. श्लो० ४)

इति । एतदुपजीव्यं यथा श्रीरामायणे —

“मेघोदरविनिर्मुक्ताः कल्हारसुखशीतलाः ।

शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥”

(किष्कि० का० स० २८)

इति । अत्र ‘अञ्जलिभिः पातुं शक्यम्’ इति या वातानां यथाकामोपभोग-
योग्यता सामान्यतः प्रत्यायिता, सा पूर्वश्लोके अविरलालिङ्गनरूपोपभोगवि-
शेषयोग्यतात्मनोच्यते । पदानुकरणमपि स्फुटम् ।

व्यासोपजीवनं यथा कुमारसम्भवे शिवं प्रति सप्तर्षिवाक्यं —

“या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष ! तव निध्यानसम्भवा ।

सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(स० ६. श्लो० ३१)

इति । एतदुपजीव्यं यथा महाभारते श्रीकृष्णं प्रति विदुरवाक्यं—

“या मे प्रीतिः पुष्कराक्ष! त्वद्दर्शनसमुद्भवा ।

सा किमाख्यायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥”

(उयो० प० अ० ९१ श्लो० ३०)

इति । एतद्गतं प्रायः सर्वं वस्तु पूर्वश्लोक उपजीवतीत्यतिस्फुटम् ।

अस्ति काचित् प्रथा कालिदाससमकालजीवी दिङ्नागाचार्यस्त-
दिङ्नागगतं त्प्रबन्धनिन्दक आसीदिति, यां मल्लिनाथो मेघदूतगतं
किञ्चित् । ‘दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्’ (पूर्वमेघ०
श्लो० १४) इति श्लोकपादं

“दिङ्नागाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्य हस्तावलेपान् हस्तवि-
न्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन्”

इति व्याचक्षणं आसूचयाञ्चकार । *दक्षिणावर्तश्च तद्व्याख्यायां—

“दिङ्नाग इति कोऽप्याचार्यः कालिदासप्रबन्धान् ‘अन्यत्रोक्तोऽय-
मर्थ’ इति स्थूलहस्ताभिनयैर्दूषयति ।”

इति वदन्नन्योक्तार्थोपजीवित्वं तन्निन्दाकारणमाह स्म । तदिदमन्योपजीवित्वम्
उक्तभासाद्युपजीवित्वमेव नूनं भवेत् । किन्तु एतस्मान्निमित्ताद् दिङ्नागे-
नावज्ञातोऽपि कालिदासस्तदीयकाव्येष्वसामान्यं श्लोकमाधुर्ययोगं पुराण-
काव्यसौभाग्यपरिमलप्राचुर्यं च सहृदयपरमनिवृत्तिस्थानं गृह्णन्निचुलादिभिः
कविभिः सहृदयैश्च सर्वैरतिवेलमभिनन्दितो बभूव, बहुमानितश्च । अत
एव दिङ्नागप्रातिपक्ष्यं कालिदासं प्रत्यकिञ्चित्करमासीत् । वस्तुतस्तु
वाल्मीकिव्यासभासा अपूर्वकाव्यमार्गोपज्ञातारः पुराणाः कवय इति ते
सर्वोपजीव्याः । अतस्तदुपजीवनं गौरवावहमेव मतं कालिदासनिचुला-
दीनाम् । दिङ्नागः पुनः पुरोभागित्वादेव तं दूषयाञ्चकारेति तत्त्वम् ।

* दक्षिणावर्तो मल्लिनाथप्राचीनादहणाचलनाथादपि प्राचीनः । एतत्प्रणीतानि
रघुकुमार-मेघानां व्याख्यानान्यचिरोपलब्धानि ।

यदिदमकृत्रिमसौन्दर्यमृषिसूक्तिसाधारणं भासकाव्येषु लक्ष्यते, तद-
 वष्टभ्य—“सर्वथैतद्गतं शब्दार्थसौष्टवमार्षिसूक्तिसौष्टवस्यैव, मन्ये, चारुतरं
 भूमिकान्तरम्” इति स्वप्नवासवदत्तोपोद्धाते (पृ० २७)
 भासस्य ऋषि- वदद्विरस्माभिर्भासस्य ऋषिसादृश्यमासूत्रितम् । वस्तुत-
 त्वम् । स्तस्य पुरा मुनिप्रथाप्यासीदिति साम्प्रतमभ्यूहामः, यतः
 पृथ्वीराजचरितकाव्यस्य क्रैस्ताब्दीयद्वादशशतकस्थित-
 जयानकप्रणीतस्य प्रथमसर्गेगततृतीयश्लोकव्याख्यायां (क्रैस्ताब्दपञ्चदशशत-
 कजीवी) जोनराजो भासं मुनिरिति व्यवहृतवान् । स हि श्लोकः सव्याख्या
 भासकाव्यदाहसम्बद्धमैतिह्यं स्वप्नोपोद्धात—(पृ० १९) स्मृतमुपोद्धलयतीति
 कृत्वा (दक्षणां) आङ्गलकलाशालास्थितादादर्शात् कारितप्रतिरूपः श्रीमता
 मुम्बापुरवासिना मनस्सुखरामत्रिपाठिसूनना विदुषा तनुसुखरामत्रिपाठि-
 (वि. ए.) महाशयेन मदुपकारविधित्सया सदयं मङ्गं निवेदितः । स यथा—

“सत्काव्यसंहारविधौ खलानां दीप्तानि वह्नेरपि मानसानि ।

भासस्य काव्यं खलु विष्णुधर्मान् सोऽप्याननात् पारतवन्मुमोच ॥”

(पृथ्वी० स० १ श्लो० ३.)

तद्व्याख्या यथा—

“सतां काव्यं, तद्विषये संहारविधौ दाहे दोषारोपणेऽग्रेरपि
 सकाशाद् दुर्जनानां चित्तानि दीप्तान्यजडानि भवन्ति । अत्र
 साधनमाह—सोऽग्निरपि भासमुनेः काव्यं विष्णुधर्मान् मुखात्
 त्यक्तवान्, नादहदित्यर्थः । पारतवदित्युपमा । अग्निर्हि वस्त्व-
 न्तरवत् पारतं दग्धुमशक्तो मुखान्मुञ्चति । भासव्यासयोः
 काव्यविषये स्पर्धा कुर्वतोः सर्वोत्कर्षवर्तित्वेन परीक्षकान्तराभावात्
 परीक्षार्थमग्निमध्ये तयोर्द्वयोः काव्यद्वयं क्षिप्तम् । तयोर्मध्यादग्नि-
 विष्णुधर्मान्नादहदिति प्रासिद्धिः* । खलैस्तु प्राप्तं सत्काव्यं दह्यते
 इत्यग्नेः सकाशात् खलानां दाहकत्वमित्यर्थः ॥”

* भासस्तुल्यर्थः कश्चिदयमर्थवादो लोकप्रसिद्ध उपन्यस्तः । ‘विष्णुधर्मान्नादहद्’
 इत्यत्र ‘विष्णुधर्मान्’ इति च्छेदे भासव्यासकाव्ययोरेभयोरपि विष्णुधर्मप्रतिपादकानंशान-

इति । ऋषिपदं यद्यपि मन्त्रदृष्टिरे मुख्यं, तथापि कालक्रमान्मुनिपदव्यव-
हार्येऽपि प्रयुक्तं बहुशो दृष्टमिति ऋषिमुनिपदयोः पर्यायन्यायत्वं सम्पन्नम् ।
सर्वथा च शब्दप्रयोगविषयं लोकातिक्रममृषिकृतमिव मुनिकृतमप्यविशेषेण
लोकः सहत इति कृत्वा ऋषिमुन्योरिहैक्यं विवक्षामः ।

ऋषित्वे च भासस्य तत्कृतिषु भूयसां पाणिनिलक्षणानुगतिविक-
लानां प्रयोगाणामप्यन्तरकृतिष्विव दर्शनं कालिदासभट्टवाणादीनां पाणि-
न्यनुगामिनामप्युच्चैर्बहुमानश्चोपपद्येते । या तु तथाविधेषु केषुचित् प्रयोगेषु
पाणिनिलक्षणानुगमसमर्थनवाचोयुक्तिः स्वप्ननाटकोपोद्धृते (पृ० ४०) द-
र्शिता, सा अर्वाचीनवैयाकरणकल्पनवक्रिमविडम्बना केवलम् । न तु तथा
सहृदयाः परितुष्यन्ति । न च ते प्रयोगास्तावता विहायार्षत्वं लौकिकतां प्रति-
पद्यन्ते । वस्तुतस्तु तथाविधसमर्थनाभासानामप्यगोचरा अशङ्कनीयलेखकप्र-
मादाश्च बहव आर्षाः प्रयोगा भासकृतिषूपलभ्यन्ते । ते च ग्रन्थान्तनि-
वेशितायामार्षप्रयोगसूचिकायां द्रष्टव्याः । एवञ्च यथा वाल्मीकेयथा च
व्यासस्य श्रव्यकाव्यविषयं राजवीथीदर्शित्वमृषेः सतः, तथा भासस्य
दृश्यकाव्यविषयं राजवीथीदर्शित्वमृषेः सतः सुष्ठु सम्भाव्यत इति भासस्य
तद्वरजकालिदासोपजीव्यत्वं निदर्शितं वाल्मीकिव्यासयोरिव तद्वरज-
भासोपजीव्यत्वं न्यायप्राप्तं द्रष्टव्यम् ।

किञ्च रूपकैर्नामाप्रत्यक्षमपीतिवृत्तं प्रत्यक्षभिवानुभाव्यते इति तानि

भिर्न दग्धवानित्यर्थः । एवञ्चोभयोः साम्यं फलितम् । विष्णुधर्मादितिच्छेदे तथा मूलपाठकल्पने
च पूर्ववदेवार्थः । किन्तु विष्णुधर्मानिति मूलपाठे प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण विष्णु-
धर्माणां प्रतिपादकं भासस्य काव्यमित्यर्थो वक्तव्यः । स च क्लृष्टः सरसकाव्याननुगुणश्च ।
यदि तु मूले विष्णुधर्मानित्यत्र नकारस्य लेखकप्रमादायातत्वं कल्प्येत, तदा विष्णुधर्म-
कल्लदः प्रथमैकवचनान्तः 'सः' इत्यस्य विशेषणम् । विष्णुर्व्यापकः सर्वत्र क्रमणशीलो
धर्मो दाहकत्वरूपो यस्य स तथाभूत इति तदर्थः । औत्सर्गिकदृष्टस्वभाववानिति यावत् ।
तथाभूतोऽग्निरपि भासकाव्यं न ददाहेत्यग्निदिव्यपरीक्षोत्तीर्णं भासकाव्यप्रशस्त्यं प्रति-
पादितं भवति । पूर्वोक्तपाठयोस्तु भगवद्धर्माणामग्निदिव्यपरीक्षोत्तीर्णत्वं प्रतिपादितं
स्यात् । तच्च काव्यगुणप्रस्तौवे न प्रकृतम् । किन्तु तृतीयापाठे व्याख्यानपक्वत्करणनुकूलत्वे
लक्ष्यते, तस्यां विष्णुधर्मानित्यंशे नकारस्यागस्य 'तयोर्भ्यात्' इति वाक्ये 'भासस्य
काव्यम्' इत्यनयोः पदयोर्निवेशस्य च पूर्वोक्तार्थलाभाय कल्प्यत्वात् । सर्वथा श्लोकव्या-
ख्ययोः पाठशुद्धिर्मातृकान्तरे परीक्षणीयैव ।

दृश्यान्युच्यन्ते । तथाविधानुभवजन्मा परमश्चित्तोल्लासो रसः । स नाम सहृद-
यानां काम्यः । अतो रसौपयिकमेव सर्वमर्थजातं रूप-
केषु निबन्धनमर्हति । रसौपयिकत्वं चार्थानामुपादीय-
काव्यधोस्तारतम्यम् । मानानां स्वाभाविकरूपापरिहारेण प्रतिपत्तृबुद्धिं स्वर-
सत उपारूढानामेव भवतीति तेष्वसम्भाव्यकृत्रिमरूप-
सृष्टयः कविना वर्जनीयाः । अर्थानां स्वभावकृतं यत् परमं सौन्दर्यं, तदावि-
ष्करणीयम् । तेषां रुचिरः स्वो भावोऽननुगुणालङ्कारघटनया नावच्छाद-
नीयः । स पुनरनुगुणैरलङ्कारैरयत्नघटितैः कापि कापि काममुपस्कर्तव्यः ।
सेयं रीतिर्भासेन निपुणमादृता, कालिदासेन तु प्रायः ! अनलङ्कृतसुन्द-
राण्येव हि भासस्य भूयिष्ठानि सूक्तानि अलङ्कृतसुन्दराणि तु कालिदा-
सस्य । अलङ्कारेषु हि — उपमा दृष्टान्तोऽर्थान्तरन्यास इत्येवञ्जातीयका ये
सर्वव्यवहारसाधारणोपयोगाः सुकुमाराः, त एव भासेनोपात्ताः, ते चायत्न-
घटिताः, ते च क्वचित् क्वचिदेव; कालिदासेन तु ते यत्नतश्च बहुत्र चादृताः ।
अयमर्थ उभयकाव्यापातदर्शनादपि सुग्रह इति नोदाहरणैर्निरूप्यते ।

किञ्च नाटकीयं सर्वं वस्तु पात्राणां मानसोक्तिभङ्गचान्योन्यभाषण-
भङ्ग्या च प्रतिपत्तृबुद्धौ यथास्वभावमारोपणीयम् । तत्रार्थस्य स्वभावो यथा
लोकतोऽनुसर्तव्यः कविना, तथा तत्प्रतिपादकवाक्यस्यापि स्वभावो लोकतो-
ऽनुसर्तव्यः । सम्भाषणवाक्यं च लोके चूर्णकरूपमेव व्यवहर्तार उत्सर्गत
उपयुञ्जत इति चूर्णकरूपं तत् स्वाभाविकं, श्लोकरूपं तु नियतवर्णसन्निवेश-
त्वान्न स्वाभाविकम् । स पुनः श्लोकबन्धः चूर्णकवत् सुखतरार्थप्रतिपत्ति-
कारी क्वचित् क्वचिन्निवेश्यमानः शोभां पुष्पातीति यथास्थानं नाटकेषु
तथाविधं तमादर्तुमर्हन्ति कवयः । किञ्च शब्दशब्दार्थचारुताल्पत्वेऽपि
श्लोको वृत्तसहजात् सौष्ठवाच्चारुवभासते । गद्यं तु चारुभिरेव शब्दैश्चारुभि-
रेवार्थैश्चारुभिरेव शब्दसन्धानैः समुच्चितैश्चारुतां नेतव्यमिति दुष्करं नाम
गद्यम् । अत एव काव्यालङ्कारे “काव्यं गद्यं पद्यं च” (अधि० १,
अध्या० १, सू० २१) इति सूत्रं विवृण्वन् वामनः “गद्यस्य पूर्वं निर्देशो
दुर्लक्षविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात्” इत्याह; अभियुक्तोक्तिं च स्वकालप्रसिद्धां
तत्र प्रमाणयति — ‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ इति । तथा च चूर्णकं
नाटके प्रधानं, श्लोकस्त्वप्रधानमिति सिद्धम् । तस्य शब्दतोऽर्थतश्च सौष्ठव-

सम्पत्तौ रूपकार्थः सुष्ठु सम्पन्नो भवति । अनेनैव न्यायेन शब्दतोऽर्थतश्च कामनीयकपरमकाष्ठधिरूढानि सरससरसानि चूर्णकानि भासो बहुलं प्रयुक्ते, श्लोकांश्च तत्समानगुणान्, तानप्यल्पशः । अत एव स श्लोकरहितमपि रूपकेऽङ्गं विधत्ते, यथा स्वप्ननाटके द्वितीयं तृतीयं च, यथा च चारुदत्ते द्वितीयम् । रसं च तद्गतचूर्णकवाक्यजालमात्रात् समृद्धमनुभावयति । पञ्चरात्रे यद्यपि श्लोका बहुलाः, तथापि ललितचूर्णकानिर्विशेषा एव ते । कालिदासेन तु शाकुन्तले भासं सर्वात्मनानुकुर्वतापि तदीयचूर्णकवाक्यतुल्यं कामनीयकं चूर्णकेषु नोपाहितम् ।

तत्र को हेतुः स्यात्? नूनं भासकाले संस्कृतभाषाया इतरभाषावल्लोकव्यवहारवीथ्यां सञ्चारस्तथा प्रचुर आसीद्, यथा विवक्षितमर्थं मूर्तमिव करे समर्पयन्त एकान्तचारवः शब्दाः कवेर्यथाकामलभ्या अभूवन्; अर्थोल्लेखाश्च वस्तुसत्त्वभावपरमार्थैकावगाहिनः कविधियां सहजा आसन् । तदुभयवशादकृत्रिमोदारवक्त्रमिप्रायघनानि गद्यशकलानि भासोऽनायासं निर्मितवान् । कालिदासकाले तु संस्कृतभाषाया व्यवहारवीथीतो निष्क्रान्तत्वात् तथाविधाः शब्दा मृग्या जाताः । त विधार्थोल्लेखशालीनता च कवीनां परोक्त्युपजीवनपरत्वात् सञ्जाता । अत एव कालिदासकाले नवीनेषु काव्येष्वौत्सर्गिकावद्यत्वप्रतीतिः, अवज्ञाविषयता च तन्मूला स्थितेति

* “पुराणमित्येव न साधु सव
न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम् ।”

“वर्तमानकवेः कालिदासस्य क्रियायां कथं बहुमानः ।”

इत्याभ्यां मालविकाग्निमित्रवाक्याभ्यां सूचितम् । परोक्त्युपजीवित्वं च कवीनां,

“मुख्यस्तावदयं न्यायो यत् स्वशक्त्या प्रवर्तते ।

अन्ये सारस्वता नाम सन्त्यन्योक्तानुवादिनः ॥”

(परि० ६. श्लो० ६.)

इति भामहोक्त्या भामहकालेऽपि स्थितमित्यवगतं, किं पुनस्तदुत्तरकाले । तस्माद् भासकाव्यभासुरं सम्भाषणचूर्णककामनीयकं शाकुन्तले न भासत

* पुराणत्वात् सर्वं न साधु, किन्तु किञ्चिदसाध्वपि भवतीत्यर्थः । तथा नवत्वात् सर्वं नावद्यं, किन्तु किञ्चित् किञ्चिद् अनवद्यमपि भवतीत्यर्थः ।

इत्युपपन्नम् । किन्त्वसौ महाकविर्नव्यसाधुकाव्यवैरल्यशोचनीये स्वकाले साधु-
काव्यनिर्माणलभ्यां कीर्तिं कामयमानः सर्वाकारकाम्यं वाल्मीकिव्यासभास-
क्षुण्णं पुराणं पन्थानं प्रयत्नादुपाश्रित्य पाणिनिभामहाद्यनुशासनविधेयो
लोकोत्तरस्वप्रतिभावैभवदृष्टैः सर्वकविलोकानुकार्यैर्वैचित्र्यविशेषैर्भूषितानि न-
वानि काव्यानि रचयाम्बभूव । तत्र च रघुवंशप्रभृतिषु यादृशं श्लोककामनी-
यकं, तादृशं तदधिकं वा शाकुन्तले चकास्त्येव; शब्दार्थसौन्दर्यं चाकृत्रिमं
पुराणकाव्यादनतिन्यूनमुद्धोतत एव श्लोकेषु सर्वतः ।

न चास्मादकृत्रिमसौन्दर्याद् भासादनतिविप्रकृष्टोत्तरकालता कालि-
दासस्य शङ्कनीया, वर्षसहस्रविप्रकृष्टकालजन्मनापि तेन पुराणकाव्यानुकरण-
समाधिना स्वोक्तिषु सौन्दर्यस्य पुराणकाव्यादनति-
न्यूनस्य सुखाधेयत्वसम्भवात् । आधुनिकेनापि हि
भासात् कालिदास-
स्यानतिविप्रकृष्टकाल-
स्वस्रण्डनम् ।
कविना पूर्वकाव्यानुकरणसमाधिना तादृशं पूर्वकाव्य-
सौभाग्यं स्वोक्तावाभातुं शक्यं, किं पुनर्लोकोत्तरप्रतिभा-
वैभवातिशयितसर्वाचीनकविनिवहेन कालिदासेन ।

एतेन कालिदासप्राकृते भासोपयुक्तप्राकृतरूपसाजात्यदर्शनाद् भास-
कालिदासयोः पौर्वापर्यमल्पकाळविप्रकर्षकृतमेव भवितुमर्हतीत्युहोऽपि प्र-
त्युक्तः । पूर्वोक्तीत्या संस्कृतस्य व्यवहारबाह्यत्वे तद-
नुचरस्य प्राकृतस्यापि तथात्वेन कालिदासप्राकृते
भासप्राकृतं प्रति साजात्यस्यैव प्राप्तत्वात्; भाषा-
वैरूप्यहेतोर्व्यवहारस्यास्तमये भाषावैरूप्यस्यासम्भाव्य-
त्वात्; अवश्यप्रयोज्ये च प्राकृते तस्य तदात्वलोकव्यवहारप्राप्तवैलक्षण्यस्य
कस्यचिदभावे पुराणनाटकपरिशीलितप्राकृतजातीयस्यैव नवे नाटके प्रयोक्तव्य-
त्वात्; नवनाटकशिल्पेषु कविभिरीदृशस्यैव प्राकृतप्रयोगसमुदाचारस्याद्याप्यनुव-
र्तनात् । एवञ्च यथाधुनिके नाटके प्राकृतशब्दानां कालिदासप्राकृतशब्दसाजा-
त्यदर्शनं तत्कर्तुः कालिदाससन्निकृष्टकालप्रभवतां साधयितुं नालं, तद्वदेव
कालिदासनाटके भासप्राकृतसाजात्यदर्शनं कालिदासस्य भाससन्निकृष्टो-
त्तरकालप्रभवतां गमयितुं न समर्थम् ।

ननु च भाषायां लोकव्यवहारदशामनु भवन्त्यामेव सत्यां तदीयशब्दानां

रूपपरिवृत्तिः सम्भाव्यते । व्यवहारविच्छेदे च तेषां पूर्वसिद्धात् स्वरूपाद-
प्रच्युतिरेव सर्वदेति सत्यं, किन्तु संस्कृतस्य व्यवहार-

५. कालिदासकाले विच्छेदः कालिदासकाले स्थित इति कथं निश्चयते,
संस्कृतस्य लोकभाष्य- कथं च प्राकृतस्य ? इति चेद्, उच्यते । इह हि भाषा-
त्वाभावः । यास्तावत् क्रमिकास्तिस्रोऽवस्था भवन्ति— आशिशु-

व्यवहार्यता प्रथमा, तस्सहचरी ग्रन्थव्यवहार्यता द्वितीया,
ग्रन्थमात्रव्यवहार्यता तृतीयेति । व्याकरणस्य च द्वे प्रयोजने — एकं

सिद्धानां शब्दानां लाघवेन व्युत्पादनम्, अपरम् अशक्तिप्रमादादिजाद्
रूपपरिवर्तनाद् अपूर्वशब्दोपजनाच्च रक्षणम् । एतच्च प्रयोजनं पूर्वप्रयोजन-

कुक्षिगतम्, उक्तयो रूपपरिवर्तनापूर्वशब्दोपजनयोर्लक्षणाविषयतया तत्परि-
हारेणैव व्याकरणेन सिद्धशब्देषु व्युत्पत्त्युत्पादनात् तयोरप्रामाण्यावधारणात् ।

यत् ऋतेऽप्यशक्यादिकाद् आद्ययोर्दशयोर्निष्प्रतिबन्धलोकव्यवहारप्रवाहस्वा-
भाव्यात् तदा तदा जायमानं शब्दानां रूपपरिवर्तनमपूर्वशब्दोपजनश्च, तयो-

र्निवारणे विद्यमानमपि व्याकरणं नैव प्रभविष्णु, स्वकालिकलोकव्यवहारसिद्धश-
ब्दव्युत्पादनमात्रप्रवृत्तस्य तस्य स्वोत्तरकालिकलोकव्यवहारसेत्स्यच्छब्दविषये

व्यापारायोगात् । अन्येनान्येन तु व्यवहारप्रवाहमुखप्रेक्षिणा तदा तदा व्याकरणे-
नोत्पत्तव्यम् । अतो न किमपि व्याकरणं तावत् परिनिष्ठितं भवति, यावदादिमे

दशे भाषा नातिवर्तते । व्यवहारप्रवाहानुत्तीर्णा हि भाषा भाविरूपान्तरशब्दा-
न्तरोपजनत्वादनमिव्यक्तकृत्स्नाकारेत्यपरिनिष्ठिता । व्यवहारप्रवाहोत्तीर्णा तु

असम्भावितभाविरूपान्तरशब्दान्तरोपजनत्वात् प्रतीतकृत्स्नाकारेति परिनि-
ष्ठिता । परिनिष्ठितभाषाविषयं च व्याकरणं परिनिष्ठितम्, अपरिनिष्ठितभाषा-

विषयमपरिनिष्ठितं वेदितव्यम् । एवं प्रवर्तमानायां व्याकरणपरम्परायां यस्य
व्याकरणस्य प्रादुर्भावोत्तरकाले आशिशुभाषणीयतां भाषा जहाति ग्रन्थमात्र-

स्थायिनी, तत् परिनिष्ठितं मन्तुं शक्यं, प्रमाणभूतलोकव्यवहारप्रवाहपरिक्षयाद्
भाविशब्दान्यथाभावादिशङ्काकलङ्कवैधुर्यात् । परिनिष्ठितविधिवान्यसाधारणीश्च

प्रतिपत्तीस्तस्मिन् लोकः कर्तुमर्हतीति वस्तुस्थितिः ।
तत्र संस्कृतभाषायाः पाणिनीयं *व्याकरणं परिनिष्ठितं महाभाष्य-
कारो मन्यते । यतः स तदनुशिष्टान् शब्दान् साधूनाह , तदन्यांश्चासाधून् ;

* व्याकरणम् इष्टयाद्युपस्कृतः सूत्रसमुदायः । तस्य पाणिनीयत्वोक्तिस्तु पाणिनेः
प्राधान्यात् ।

धर्म च प्रयोगे तेषां साधूनामुपदिशति, अन्येषां चाधर्मम् । तं चेममुपदेशम्
 आतत्कालादव्यभिचरन् महाजनो मुक्तसंशयं भक्त्यानु-
 महभाष्यकाले सं- वर्तते । यदि तदपरिनिष्ठितम् (व्यवहारप्रवाहानुर्त्तिर्णि-
 स्कृतस्य जनभाषणा- संस्कृतविषयम्) अमंस्यत, तदननुशिष्टानां शब्दानां
 भावः । सामान्यतोऽसाधुत्वं नावक्ष्यत, तथाकथने हि प्रबलवर्त-
 मानलोकव्यवहारप्रवाहस्वभावावश्यम्भाविसम्भवा ये भाषा-
 यां रूपविशेषाः, तेऽप्यसाधव इत्युपदिष्टं स्यात् । तथा च तादृशान् रूप-
 विशेषान् यथा व्यवहारप्रवाहो न प्रसुवीत, ते तत्प्रसूता अपि वा न भाषा-
 माविशेयुः तथा व्यवहर्तुर्भिव्यवहारप्रतीपं चेष्टितव्यमित्येवार्थादुपदिष्टं स्यात् ।
 तच्च भाषाभ्युदयैषिणां तद्विधानां तत्रभवतां न साम्प्रतं स्यात् । इच्छन्नपि
 तल्लोको व्यवहारप्रवाहेऽनपाये नानुवर्तितुं पारयेत् । तस्मादेवं कल्पनीयं—
 भगवान् महाभाष्यकारः स्वकाले नानारूपासु देशीयभाषासु प्रचरन्तीषु
 संस्कृतभाषाया व्यवहारप्रवाहं (आशिशुभाष्यत्वदशाम्) सर्वतोऽस्तंयातमपश्यत् ।
 तेनायतौ तस्या अभ्युदयं प्रति विगतप्रत्याशः क्षयं च क्रमभाविनं सम्भावयन्,
 सा ग्रन्थमात्रव्यवहार्यतादशाया अपि यथा नापेयात्, तथा तां संरक्षितु-
 मैच्छत् । अनेन परिनिष्ठितेन उयाकरणेन साधूनवगत्य स्थितेषु संस्कृतग्रन्थेषु
 सम्यग् व्युत्पत्तिं लभमाने लोके, नवनवेषु च ग्रन्थेषु तेन निर्मायमाणेषु
 ग्रन्थव्यवहार्यत्वदशा संस्कृतस्यानपायं स्थास्यतीति मत्वा जनस्य साधुशब्दानां
 विज्ञाने प्रयोगे च परमादरजननार्थं धर्महेतुतां प्रमाणप्रदर्शनेन स उपदिष्ट-
 वान् । लोकश्च तमुपदेशमनुसरन् समस्तसंस्कृतग्रन्थस्थायिशब्दव्युत्पादनरूप-
 परमोपकाराधानगुरुषु पाणिनीयविधिषु वेदोदितविधिसाधारणं बहुमान-
 मद्यापि भजत इति । एवं तावत् सुव्यक्तो महाभाष्यकारकालेऽपि संस्कृतस्य
 व्यवहारप्रवाहविच्छेदः, किमुत कालिदासकाले ।

प्राकृतस्य व्यवहारविच्छेदः कथमिति यः प्रश्नः, तस्येदानीमुत्तरमभि-
 धातव्यम् । तच्च अवासिते संस्कृतस्य व्यवहारप्रवाहे प्राकृतस्यापि तत्सह-
 चारिणः सतः सोऽर्थादवसितो भवतीत्येवं शक्यमभि-
 धातुम् । कथं पुनः प्राकृतस्य संस्कृतसहचारित्वमिति
 चेत्, तन्निरूपणीयम् । तत्रादौ संस्कृतप्राकृतयो-
 र्द्वयत्तिक्रमश्चिन्तनीयः । यद्यपि संस्कृतशब्दानां नित्यवेदाश्रितत्वान्नित्यत्वमिति

१. कालिदासकाले
 प्राकृतव्यवहारविच्छेदः ।

दर्शनं वैदिकविश्वासभूमिः, तथापि भाषात्वाविशेषात् संस्कृतस्यापि भाषा-
न्तरस्येवोत्पत्त्या भाव्यमेवेति सा यद्यद्दितुमारभ्यते, तर्हि तद्वृहस्यैष राजमार्गो
लक्ष्यते ।

पुरा नाम जनानां साधारणी भाषा काचिदासीद्, यया ते देहयान्त्रा-
वर्तनमात्रपर्याप्तमादौ व्यवजहुः । तस्याः क्रमेण भाषणप्रवाहे प्रतायमाने जनेषु
धीमन्तो यदा नवनवान् पदार्थान् ऐहिकामुष्मिकान्
संस्कृतोत्पत्तिः । भोग्याभोग्यान् नानादर्शनानि च मानसैः कायिकैश्च स्व-
व्यायामैरुपलब्धुमारेभिरे, तेषां चोपलम्भाभ्युपायेषु स्वरू-
पगुणफलेषु अभिवर्धनेषु च जनान् सहजीविनो जनिष्यमाणांश्च व्युत्पत्तिमत-
कर्तुमैच्छन्, तदा तथैव भाषया तथाविधपदार्थसम्बद्धवस्तुप्रतिपादकान् ग्रन्था-
नरचयन् । एवं बुद्धिमत्पुरुषपरम्परया नवनववस्तूपलम्भपारम्पर्यं तत्प्रतिपादक-
नवनवग्रन्थपारम्पर्यं च प्रवर्तितमासीत्, सर्वतः प्रथितं च । एतस्यां च
ग्रन्थावस्थायां भाषायाः केवलभाषणावस्थात्यन्तासम्भविनां सौष्ठवानां योगा-
सञ्जाताः । ग्रन्थेषु हि शब्दानां पारिमित्यापरित्यागेन बह्वर्थत्वमनावृत्तत्वमुच्चा-
रणसुखत्वं सञ्चटनचारुत्वमित्येते गुणा यत्नाद् अवर्ज्यात् संसिद्धाः । यावद्
यावच्चार्यापूर्वत्वं बुद्धिमदुद्यमादसकृदनुदृष्टमासीत्, तावत् तावन्नवनवाः शब्दाः
कोटिशो भाषामाविष्टा अभवन् । प्रतिपादनमङ्गलश्चोच्चावचा भाषामधिरूढाः ।
एवं तावद् ग्रन्थदशा-भाषणदशयोरन्योन्यगुणाधायिन्योरात्मनि समावेशात् क्रम-
समासदितलोकोत्तरसौभाग्या कापि शाखा मूलभाषायास्तस्याः समजायत,
यां पूर्वोक्तबुद्धिमज्जनवर्गस्तत्सन्तानवर्गस्तदनुशासनप्रतीक्षी च जनवर्गोऽ-
वललम्बे । सेयमेव, मन्ये संस्कृतं व्यपदिष्टा, बुद्धिमत्पुरुषपारम्पर्यदृढप्रयत्नो-
पाहितनानासंस्कारयोगात् । ये पुनः पुरा जनेषु बुद्धिमन्दा बुद्धिमदनुशासना-
प्रार्थिनो वाभवन्, तैर्भाष्यमाणायां मूलभाषायां व्यवहारप्रवाहस्वभावसुकृष्ण-
सम्भवा अपूर्वशब्दोपजनादयो विशेषाः संस्कृतभाषिपरिचयानुरूपा गुणाश्चोप-
जाताः, अभिवृद्धाश्च क्रमशः । एवञ्जातीयगुणपरिग्राहिण्याश्च तस्याः
काश्चिदपराः शाखा अपि सञ्जाता असंस्कृतरूपाः । तत्र संस्कृतं संस्कार-
विशेषप्रभावात् तद्व्यवहर्त्रेभ्येतव्यग्रन्थैकरूप्याच्च देशभेदेऽप्यभिन्नरूपमेव व्य-
वहृतमासीत् । अपरास्तु भाषाशाखास्तदुभयाभावाद् देशभेदेन भिन्नरूपा एव

व्यवहृताः संस्कृतोपजीविन्श्चाभूवन् । अत एव संस्कृतमसंस्कृताभिर्भाषाभिः शब्दतोऽर्थतश्च सर्वात्मनोपजीव्यमानं तासां सर्वासां पोषकप्रभवदिति पोषकत्वान्मातेव सन्मातृभाषेति व्यपदेशमर्हति* । सोऽयं मूलभाषाविभागः सम्भावित उक्तः ।

अन्योऽपि तु संस्कृतव्यवहारसाम्राज्यकालावश्यम्भावी भाषाभेद-सम्भावितोऽस्ति । संस्कृतं तावत् पुरुषाः सुशिक्षिता अल्पशिक्षिताश्च ईषः चारतम्येन सम्यग् व्यवजहुः, नैवाशिक्षिताः । स्त्रियश्च प्राकृतोत्पत्तिः । प्रायेण विद्याशिक्षणविरहात् संस्कृतशब्दान् यथावज्जोच्चारयितुं शक्ताः, तथा बाला अपि । ततोऽशिक्षितजनगोचरेषु व्यवहारेषु तदशक्तितारतम्यात् संस्कृतमेकदेशविकृतमधिकदेशविकृतं चोच्चरितमासीत् । इदं विकृतसंस्कृतं प्राकृतं व्यपदिष्टं, प्रकृतेः संस्कृतादागतत्वात् । एतच्चाशिक्षितवार्णिकस्त्रीपुरुषव्यवहृतं शिक्षितवार्णिकव्यवहारसन्निकर्षादनतिविकृतं प्रशस्तम् । वार्णिकेतरस्त्रीपुरुषैः शिक्षितासंसर्गिभिर्यवहृतं तु उक्तप्राकृतव्यवहर्तृपरिचयबाहुल्पात् शिक्षितवार्णिकव्यवहारपरिचयाल्पत्वात् पूर्वोक्तासंस्कृतभाषाभिर्जनव्यवहारपरिचयाच्च विकृततरं विकृततरं चाभवत् । अत एवेदं प्राकृतं न प्रशस्तम् । अस्य च प्रशस्तप्राकृतापेक्ष्याधिकानां विकारमात्राणां तारतम्ययोगात् प्राकृतप्रकृतिकत्वाच्चानेके प्रकाराः सम्भाविताः । ते च प्राकृतलक्षणग्रन्थेषु द्रष्टव्याः । † इत्थं च संस्कृतव्यवहारप्रवाहो यदा प्रवृत्तः, तदाप्रभृति प्राकृतव्यवहारप्रवाहश्चायेव मूर्त्तिं तमनुवर्तमानः प्रथित इत्यवश्यमभ्युपेयम् । एवं सति संस्कृतव्यवहारप्रवाहस्यास्तमये प्राकृतव्यवहारप्रवाहोऽपि तत्समकालमस्तमितो भवति-च्छायेव मूर्तेरिति सिद्ध एव प्राकृतस्यापि व्यवहारविच्छेदो वेदितव्यः । तत्र संस्कृतभाषिणां नटकलाबिनोदे यदाभिरुचिः सञ्जाता, तदा तदानुगुण्याद् रूपक-शिल्पं तैराविर्भावितम् । रूपकेषु च पात्राणां भाषार्या यथास्वभावमनुरोद्ध-व्यतया स्त्रीप्रभृतीनां तादात्मिकव्यवहारप्रवाहसिद्धं प्राकृतं प्रयुक्तम् । न च

* यथायसृष्टिकाल एव भगवता संस्कृतं व्यवहाराय जनेभ्यः समर्पितमित्यभि-मन्यते, तदा जनकत्वलक्षणमेव मातृत्वं संस्कृतस्य भाषान्तरं प्रत्यभिमन्यताम् ।

† यास्तु मूलभाषायाः शाब्दा असंस्कृताः पूर्वमुक्ताः, ता अपि प्राकृतपदेन कामं ध्यपदेष्टुं शक्याः, प्रकृतिरौत्पत्तिकं मूलभाषारूपं, तस्याः सम्बन्धि औत्पत्तिकमूलभाषा-रूपप्रचुरमित्यर्थाद्, असंस्कृतत्वसादृश्यनिमित्तादुपचाराद्वा ।

संस्कृतभाषान्वयव्यवहारकाले नटकलाविनोदसद्भावं प्रति विप्रतिपत्तव्यं, यतः पाणिनिना 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' (४-३-११०) 'कर्म-न्दकृशाश्वदिनिः' (४-३-१११) इति सूत्रयता नटकलालक्षणशास्त्रं स्मर्य-माणं लक्ष्यभूताया नटकलायाः स्वपूर्वकालसिद्धत्वमनुमापयति । स च पूर्वकालः पाणिनिकालात् पूर्वतरो मुक्तसंशयं संस्कृतव्यवहारकाल एव प्रत्येतुं शक्यः ।

या त्वशोकशिलालेखभाषा पाली वा, सा प्रागुक्तासु मूलभाषाशाखा-स्वसंस्कृतरूपास्वन्यतमा कामं स्यात् । सा पुरा कैश्चिज्जनवर्गैर्भाषिता तेषु भूयिष्ठेषु बुद्धमतमवलम्बमानेषु तन्मतग्रन्थाश्रिता चाभ-अशोककालिकभाषा । वत् । संस्कृतभाषिषु प्राकृतभाषिषु च केचिद् यदा बुद्धमतं प्राविश्य पूर्वबौद्धसहचरा बभूवुः, तदा तस्यां संस्कृतप्राकृतमिश्रणमप्यव्यवस्थितं समजनि । किञ्च तस्यां शोभातिशय-जनकत्वबुद्धयापि संस्कृतं मिश्रयाम्बभूवुरान्धीकैरल्यादाविव व्यवहर्तारः * । अतस्तस्याः संस्कृतप्रचुरत्वं प्राकृतसदृशत्वं चोपपन्नम् । न तु सा साक्षात् प्राकृतं, न वा तस्य पूर्वावस्था, न च वोचरावस्थेति प्राकृतादन्यैव सा भवितुमर्हा । प्राकृतसारूप्यमात्राच्च तस्यां प्राकृतपदं काममुपचर्यताम् । सेयमशोककाले जनभाषिता वा भवतु, बौद्धग्रन्थमात्रस्थायिनी वा भवतु; बौद्धैस्तु तदानीं तस्यामादरो बद्ध एवासीत् । अशोकार्वाचीनकालेष्वपि बौद्धकविना केनचित् सा भाषा तत्प्रणयात् कौतुकाच्च स्वच्छन्दनिर्मिते नाटके संस्कृतेन सह निवेशितापि कामं सम्भाव्यते । सर्वथा संस्कृतव्यवहार-प्रवाहगतिं भाषणे ग्रन्थे चानुरुन्धानैस्तु कविभिः प्रणीतेषु रूपकेषु संस्कृतेन सह तच्छायात्मकं प्राकृतमेव पूर्वोपपादितं प्रयोक्तव्यं प्रयुक्तं चासीत् । सैव च रीतिर्व्यवहारविच्छेदकालिकैरपि कविभिरनुवृत्तेति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् ।

य एते नाटकेष्वार्षाः शब्दाः § पूर्वमुक्ताः, ते किं प्रागेव पाणिनेः

* अयमर्थ आन्ध्रकेरळभाषाभागवतादिपरिशीलने सुबोधः । † भास-कालिदासयोः प्राकृतसाजाप्रस्तावोक्तम् । § भासस्य ऋषित्वप्रस्तावे ।

कविना प्रयुक्ताः, आहोस्वित् पाणिनेरेव काले, उत पाणिन्यनुशासनस्यावि-
 र्भूतस्य प्राक् प्रचाराद्, उताहो अनुवर्तमान एव तस्य
 ७. भासस्य पाणिनि-प्रचारे इतीदानीं चिन्त्यते । इह न चतुर्थः कल्पः
 पूर्वकालिकत्वम् । कथमपि सम्भवी, तदा हि पाणिन्यनुशासनविरुद्धा-
 ष्टब्दानापशब्धात् सुशिक्षितः कविर्न प्रयोक्तुं व्यव-
 स्येत्, शब्दशरीरत्वात् काव्यस्य, शब्दासाधुत्वे श्वित्रस्पृष्टशरीरस्येव शरी-
 रिणो जुगुप्सनीयत्वात् ; ऐत्व्यात्तु प्रयुक्तवतस्तस्य काव्यानि शिष्टैर्न परि-
 गृह्येरन् । शिष्टापरिगृहीतेषु च तेषु कुतो लोकस्यादरावकाशः, कुतस्तरां
 लोकादरमूलः कवेः कीर्तिलाभः । प्रत्युत कवेर्लोकोपहास्यत्वमपशब्दप्रयोग-
 प्रत्यवायोपदेशशास्त्रविसम्भिनः पापयोगश्च स्यात् । भासस्य तु तथाविध-
 प्रयोगबहुलानि नाटकानि पाणिनिभक्तैरेव कालिदासादिभिरतिवेलमुपलालि-
 तान्यासन् ; कीर्तिश्च विस्तृतेः परां कोटिमस्पृशदिति ।

न तृतीयः कल्पः । स हि पाणिनिशास्त्रस्याप्रचारकालः कः खलु
 भवेत् । न तावत् क्रैस्तप्राचीना प्रथमा शताब्दी, महाभाष्यसचिवस्य
 सतस्तस्य तदानीं सर्वतः साम्राज्यात् । द्वितीयस्यामपि
 पाणिनिशास्त्रस्य शताब्द्यां तत्प्रचारस्थितेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । न च द्वितीया
 प्रचारकालः । शताब्दी, यस्यां महाभाष्यमाविर्भूतमिति पुरावृत्तचिन्त-
 कानां केषाञ्चिद्दूहः, अतिविस्तृतसङ्ग्रहग्रन्थसङ्क्षे-
 पात्मनो महाभाष्यस्य निर्माणे कारणं सङ्ग्रहग्रन्थास्तमयं, तं च पाणिनि-
 व्याकरणाध्यायिनां सङ्क्षेपरुचित्वकृतं वदता वाक्यपदीये भर्तृहरिणा
 तदानीं पाणिनिव्याकरणप्रचारस्थितेः कथितप्रायत्वात् । अन्यथा पाणिनि-
 व्याकरणास्तमयमेव तदरुचित्वकृतं कारणं सोऽवदिष्यदिति । तच्च भर्तृहरि-
 वाक्यं यथा —

“प्रायेण सङ्क्षेपरुचीनल्पविद्यापरिग्रहान् ।
 सम्प्राप्य वैयाकरणान् सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते ॥ ४८४ ॥
 कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
 सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥ ४८५ ॥
 अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥ ”

इति । एष्वद्यः श्लोकः पुण्यराजेनेत्यं व्याख्यातः —

“इह पुरा पाणिनीयेऽस्मिन् व्याकरणे व्याड्युपरचितं ग्रन्थलक्ष-
परिमाणं सङ्ग्रहाभिधानं निबन्धनमासीत् । तच्च कालवशात्
सुकुमारबुद्धीन् वैयाकरणान् प्राप्यास्तमुपागतम् । तस्मात्
क्लेशभीरुत्वात् सङ्क्षेपरूचयस्ते जनाः । अत एवाल्पो विद्यासु
परिग्रहः स्वीकारो येषां ते तथा । ततस्तैः सङ्ग्रहाध्ययन
उपेक्षिते सत्यस्तं यातः सङ्ग्रहः ॥”

इति । अन्तिमार्धव्याख्याने च तेनेत्यमुक्तम् —

“एतेन सङ्ग्रहानुसारेण भगवता पतञ्जलिना सङ्ग्रहसङ्क्षेप-
भूतमेव प्रायशो भाष्यमुपनिबद्धमित्युक्तं वेदितव्यम् ।”

इति । अत एव न तृतीयचतुर्थ्यावपि शताब्द्यौ, सङ्ग्रहग्रन्थस्य प्रचय-
प्रत्यस्तमयौ प्रति पर्याप्ते तद्वैपुल्यानुगुणे कस्मिंश्चित् कालेऽवश्यापेक्ष्येऽत्यव-
रतस्तयोर्द्वयोः शताब्धोरुपकल्पनीयत्वात्, तदानीं च पाणिनिव्याकरण-
प्रचारस्यावश्यम्भावात् । अतः पञ्चमशताब्दीति वक्तव्यम् । तस्याश्चरतः
पूर्वार्धे कात्यायनस्य कालो भवितुमर्हति, तस्य सूत्रतुल्यलघुवार्त्तिकग्रन्थ-
कृतोऽतिविपुलग्रन्थकर्तृव्याड्यपेक्षया प्राचीनत्वौचित्यात् । तदानीं च व्याकर-
णस्य प्रचारोऽवर्ततैव, अत एवाध्येतृगुणातिशयाय तादात्विकशब्दव्यवहारा-
नुरोधिभिर्नवविधिभिः पाणिनिना प्रमादादनुक्तदुरुक्तैः पाणिनिकालादृष्ट-
नवोपजातशब्दसिद्धयर्थैर्वा व्याकरणमापूरितं विवृतं च वार्त्तिककृता । तस्या
उत्तरार्धे तर्ह्यप्रचारकालोऽस्तु, षष्ठ्याः शताब्द्याः पूर्वार्धे वेति चेत्, तर्हि स
कालः पाणिनेरेव अवरपक्षकल्प्यः कालः सम्भाव्यत इति द्वितीयः पक्ष
एवार्थादवलम्बितो, भवति । सोऽपि न युज्यते, यतः पाणिनेरन्यादृशाः
शब्दाः साधवः, भासस्यान्ये शब्दाः साधव इति वैषम्यं समानकालयोर्द्वयो-
र्लोकव्यवहारानुसारिणोर्न सम्भवति । अतः प्रथम एव कल्पः पारिशेष्यादा-
श्रयितव्यः । ननु यद्यर्थाभिमता अमी शब्दाः पाणिनिपूर्वकालव्यवहार-
सिद्धाः, तर्हि लौकिकत्वादवश्यं लौकिकविधिनैवान्वाख्यातुं युक्ताः पाणि-
निना, न चान्वाख्याता इत्यसङ्गतमापद्येत । ननु व्यासादिकृतिषु दृश्यमाने-
ष्वप्यार्षेषु लौकिकत्वाविशेषादिदं चोद्यं समानम् । ऋषिमात्रव्यवहारायत्वात्
ते न लौकिकाः, किन्तु तथाविधशब्दभिन्ना एव लौकिकाः पाणिनेरभिमताः,
आर्षास्तु ते अलौकिकत्वादवैदिकत्वाच्च तेन नान्वाख्याता इति चेत् तस्य

समाधिः, स इहापि संमानः । अथ वैदिकेषु तेषां प्रवेशनमभिसन्धाय वेद-
गोचरैरेव विधिभिस्तानपि पाणिनिरनुशिष्टवानेव । अत एवच्छन्दोग्रहणेन
विधीयमानं कार्यं छान्दसेष्विवार्षेषु शब्देष्वपि भवतीति सूचयितुमार्षपदं
वैदिकपदस्थाने 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे' (१. १. १६) इति प्रयुक्त-
वान् । अत एव च "छन्दोवदृषयः कुर्वन्ति", "छन्दोवत् कवयः *
कुर्वन्ति §" इति वदन् महाभाष्यकारः ऋषीणां छन्दोवच्छब्दप्रयोग-
समुदाचारं सिद्धमाहेत्येवं तस्य चोद्यस्य समाधिरुच्येत, इहापि तर्हि स एव
समाधिर्भविष्यति । तस्मात् स्थितोऽयं प्रथमः कल्पः — भासेनार्षा एते
शब्दाः पाणिनेः प्रागेव प्रयुक्ता इति । अवश्यं चैतदेवमाश्रयणीयं —
पाणिनेः पूर्वतरके काले लिखितपठिताभिनीतानि रूपकाण्यासन्निति, यतो
रूपकलक्षणात्मकं नटसूत्रं पाणिनिः स्मरति— 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षु-
नटसूत्रयोः' (४-३-११०) इति । तच्च स्वलक्ष्यभूतानि रूपकाणि पूर्व-
सिद्धान्याक्षिपति, लक्षणानां लक्ष्यप्रसिद्ध्युत्तरकालभावित्वनियमात् । तानि च
मुनिलक्षणमाननीयानि रूपकाणि मुनिप्रणीतान्येवार्षग्रन्थसाधारणच्छायापरि-
ग्राहीण्येव च भवितुमर्हन्तीति तान्येवैतानि भासरूपकाणि निरुक्तगुणयोगां-
दिति युक्तमङ्गीकर्तुम् ।

ननु यदि भासस्य क्रैस्तप्राचीनायां पञ्चम्यां षष्ठ्यां वा शताब्द्यां
सत्तोपगम्यते, तर्हि तेन रामचरिताश्रययोरभिषेक-प्रतिमानाटकयोर्निर्माण-

८. रामेतिहा- मसम्भवि, रामविषयेतिहासस्य रामायणस्य वा द्वि-
सस्य क्रैस्तपूर्वचतुर्थ- तीयशताब्द्याः प्रागसिद्धत्वादिति चेद्, न, हेत्वसिद्धेः,
शताब्द्यां सुप्रसिद्ध- चतुर्थशताब्दीस्थितेन चाणक्येन रामविषयेतिहासस्य
त्वम् । प्रमाणतयोपन्यस्तत्वाच्चतुर्थशताब्द्याः प्रागपि तस्य सु-
प्रसिद्धतावगमात् । स हि कौटिलीयार्थशास्त्रे अजितेन्द्रियपूर्वराजवृत्त-
निदर्शनप्रसङ्गे —

“मानाद् रावणः परदारानप्रयच्छन् (विननाश) दुर्योधनश्च
राज्यादंशम् ।”

(कौटि० १. ५. ३)

* कवयश्चेह ऋषिप्रायाः पुराणा बोद्धव्याः ।

§ 'यू स्म्याख्यौ नदी' (१. ४. ३) इति सूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

इत्याह । अत्र परदारप्रदानाद् रावणस्य, राज्यांशप्रदानाद् दुर्योधनस्य च विनाशः कथितः । तत्र रावणविनाशेन रामेतिहासः, दुर्योधनविनाशेन युधिष्ठिरेतिहासश्च स्मृत इति, तौ चेतिहासौ रामायणभारतात्मकाविति चासन्दिग्धमेव । तयोश्च चाणक्यसमकालिकत्वे तदचिरपूर्वकालिकत्वे वा प्रामाण्यविप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् तत्सम्प्रतिपत्तियोग्ये चाणक्यपूर्वकालेऽवश्यापेक्ष्ये-ऽवरतश्चाणक्यात् सप्ताष्टशताब्दीपूर्वकालिकत्वं कल्पनीयमिति भासकाले रामायणाप्रसिद्धिशङ्कायाः कोऽवकाशः? । वस्तुतस्तु रावण-दुर्योधनान्दि-र्शनयोः क्रमनिर्देशेन रामायणभारतयोः पूर्वापरकालिकत्वप्रसिद्धिरपि लौकिकी चाणक्येन सूचितेति महाभारतापेक्षयापि पूर्वकालभवत्वं रामायणस्य वक्तुं न्याय्यम् । रामायणकथाप्रस्तावस्तत्सम्बद्धहनुमदादिवृत्तस्य बहुत्र स्मरणं रामस्य विष्णवतारत्वाख्यानं चैवं सति महाभारते न्याय्यतरमिति विभावनीयम् ।

नन्वस्तु रामेतिहासस्य चाणक्यपूर्वकालप्रथितत्वम् । किन्तु स एव पश्चात्तानानवार्थप्रक्षेपादिनार्वाचीनैः पूरित उपलभ्यमानरामायणात्मना प्रथते ।

रामस्य विष्णव- तत्र रामस्य विष्णवतारत्वं यदुच्यते, स प्रक्षिप्तोऽर्थ इति तारत्वप्रसिद्धिः । चेद्, न । उपलभ्यमानरामायणस्यार्वाचीनसङ्क-

लितत्वे दृढप्रमाणाभावात् । भवतु वा तत् । तथापि प्राचि रामेतिहासे लेशतः कथिताया एव रामस्य विष्णवतारताया नवीने रा-मायणे प्रपञ्चनौचित्येन सा प्रक्षिप्तेति वक्तुमशक्यैव । रामो भगवान् विष्णु-रिति, तच्चरितं भगवच्चरितमिति तच्चरितात्मकत्वाद् रामायणस्य पठनं पुण्यहेतुरिति च विश्वास उपलभ्यमानरामायणमन्तरेणाविच्छिन्नः शिष्टपार-म्पर्येण लोके प्रवहति । सोऽयं मूलभूतं रामेतिहासमविषयीकुर्वन्नेवाकस्मान्न-वरामायणविषयेऽङ्कुरितः प्रवृद्धश्चेति कल्पना न खल्वाञ्जस्यं षते । को हि नाम चेतनो ह्यो बावत् कुतश्चिदितिहासग्रन्थान्मानुषत्वेन प्रतीतं कञ्चित् पुरुषम् अद्य तन्मूल एव ग्रन्थान्तर ईश्वरत्वेनाख्यायमानम् ईश्वर इति प्रती-यादिति सिद्धा चाणक्यपूर्वकालिकेऽपि रामेतिहासे रामस्येश्वरत्वख्यातिः ।

शाक्यमिक्षुस्तु भासस्य विदित आसीत् । प्रतिज्ञाविमारकचारु-दक्षेणु श्रमणव्यवहारस्य दर्शनात् । तावता बुद्धपरकालभवत्वं तु भासस्य

न निश्चेतुं शक्यं, बुद्धपूर्वकालेऽपि शाक्यश्रमणस्थितेः सम्भावितत्वात् ।

बुद्धात् प्रागङ्कुरितं शाक्यश्रमणैरुपाश्रितं च मतमेव

१. श्रमणस्मरणम् । यत्किमपि पश्चाद् बुद्धमुनिना शाक्यवंशजन्मना प्रतिष्ठां

नीतमित्यभ्युपगमे बाधकाभावात् । श्रमणा हि नाम तपस्विन उच्यन्ते,

तपसि श्राम्यन्तीति वा, श्रमयन्ति व्रतैः कायमिति वा व्युत्पत्तेः ।

तथा च वैदिकग्रन्थे वैखानसधर्मप्रश्नादौ श्रमणशब्दस्य व्रतिन्यर्थे भूविष्टः

प्रयोगः । तत्र शाक्येषु ये श्रमणाः, ते नाम शाक्यश्रमणाः । स चायं

श्रमणशब्दो वैदिकमतवामैत्रौद्वैः स्वभिक्षुषु यदा नियमेन प्रयुक्तो रूढो

जातः, तदाप्रभृति वैदिकैः स्वीयेषु तस्य प्रयोगो नूनं नादृतः ।

एतेन स्वप्ननाटकोपोद्घातेऽर्थशास्त्रकारचाणक्यापेक्षं यद् भासस्य प्राचीनत्वं स्थापितं, तदिदानीं स्थापिततरं द्रष्टव्यम् । न चोपलब्धस्यार्थ-

१०. चाणक्यगतं किञ्चित् ।

शास्त्रस्य चाणक्यकृतत्वे विप्रतिपत्तव्यं, ग्रन्थे *चा-

णक्यनिर्मितत्वस्य स्पष्टं कथनात्, चाणक्यशिष्य-

प्रोक्तत्वाच्चकथनाच्च, चाणक्यप्रणयनविस्मम्भजनन-

क्षमायाः पुराणताया अर्थशास्त्रगतवाक्यगुम्फेषु प्रतिभासाच्च ।

अपिच भरतमुनिप्रणीतमिति यन्नाट्यशास्त्रमद्यत्वे प्रथते, यस्या- भिनवगुप्ताचार्यनिर्मितं व्याख्यानमसमग्रमस्मद्वशेऽस्ति, तदुक्ता लक्षणनियमाः

११. भासस्य प्र- सिद्धान्नाट्यशास्त्रात् प्रा- चीनत्वम्.

प्रकृते रूपकचक्रे नानुसृता दृश्यन्ते । तत्र कामं स्वप्न-

वासवदत्तं बालचरितमविमारकमभिषेकनाटकं अ-

तिमानाटकमित्येतानि पञ्चावराङ्गयुक्तत्वादिना भवन्तु

नाटकानि + ; पञ्चरात्रम् उपद्वादशनायकोपेतत्वात् त्र्यङ्गत्वाद् अङ्गानां दीर्घ-

त्व-ह्रस्वत्व-ह्रस्वतरत्वयोगाच्च समवकारो गण्यतां, किन्तु रसः शृङ्गारो नाय-

अस्य तिष्ठः संज्ञाश्चाणक्यः कौटिल्यो विष्णुगुप्त इति; यदाह कामन्दकीनिसार- जयमङ्गला — “विष्णुगुप्तायेति सांस्कारिकी संज्ञा, चाणक्यः कौटिल्य इति द्वे जन्मभूषि- गोत्रनिबन्धने” इति । विष्णुभक्तेन तत्पित्रा ‘विष्णुगोक्षत’ इत्यर्थकं विष्णुगुप्तनामभेयं कृतं स्याद्, बुद्धभक्तेन स्वपुत्रस्य बुद्धरक्षितनामेव । तेन चाणक्यब्राह्मणो विष्णुभक्तवंशोऽपि विज्ञेयः ।

+ नाटक-नाटी समवकारादीनां रूपकभेदानां लक्षणं भरतनाट्यशास्त्रस्याष्टादशाध्याये द्रष्टव्यम् ।

कानां पृथक्फलत्वं च तदपेक्षितं तत्र नास्ति ; मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-
दूतघटोत्कच-कर्णभाराणि बहुपुरुषयुक्तत्वैकाङ्कयुक्तत्वादिना व्यायोगा गण्य-
न्ताम् , अल्पस्त्रीजनयुक्तत्वं तु तदपेक्षितं दूतवाक्य-कर्णभारयोर्नैव ; ऊरु-
भङ्गमुत्सृष्टिकाङ्को व्यपदिश्यतां करुणरसयोगात् ; स्त्रीपरिदेवितयोगाच्च ,
किन्तु स्त्रीपरिदेवितं तत्र न बहुलम् ; प्रतिज्ञानाटिका ईहामृग आख्यायतां
स्त्रीनिमित्तापगतयुद्धत्व-चतुरङ्कयुक्तत्वाभ्यां , किन्तु सा नाटिकेत्येव ग्रन्थे
लिखितम् ; चारुदत्तमसमग्रं यद्यपि, तथापि मृच्छकटिकवद् व्यपदिश्यताम् ;
किन्तु बालचरिते प्रत्यक्षकृतं युद्धमुक्तम् , अभिषेकोरुभङ्गयोः प्रत्यक्षकृतं
मरणमुक्तम् । तच्चोभयं प्रतिषिद्धं नाट्यशास्त्रे इति स्पष्टं तदुक्तनियमाति-
लङ्घनम् । कविनामकीर्तनं यन्नाट्यशास्त्रे विहितं * , तदपि न कृतं कापि
रूपक इति स्पष्टः सर्वत्र नाट्यशास्त्रोक्तलक्षणानुरोधः । तेनैतदवसातुं श-
क्यम्—अन्यदेव भासनाटकस्वभावानुगुणं नाट्यशास्त्रं भासकाले स्थित-
मभवदिति । तच्च पाणिनिस्मृतं† नटसूत्रं शिलालिमुनिप्रणीतं कृशाश्वमुनि-
प्रणीतं वा स्याद् , भरतमुनिनैव वा साक्षात् प्रणीतं तन्नाट्यशास्त्रं पुराणं
किमपि भवेद् , भासेन 'भरतवाक्यम्' इति भरतनामधेयसंशब्दनात् ।

यत्तु अद्यत्वे व्यावहारिकं नाट्यशास्त्रं पूर्वोक्तं , तत् पश्चात्प्रवृत्तना-
टकव्यवहारानुरोधेनार्वाचीनैर्मूलभूतपुरातनभरतादिनाट्यशास्त्रेभ्यः सङ्कलितं
नवीनमेव किमपि भवेद् , भरतमतस्य तत्र बाहुल्येना
१२. व्यावहारिक-
नाट्यशास्त्रस्य भासा-
र्वाचीनत्वम् ।
श्रयणाद् भरतमुनिप्रणीततया प्रख्यापितं च । यथा
चैतद् व्यावहारिकं नाट्यशास्त्रं नवीनसङ्कलितं, क्रैस्त-
प्राचीनद्वित्वेन ताब्दीसमुद्भूतं च, तथा समीचीभिर्यु-
क्तिभिः प्रमाणैश्च विद्वद्वारेण महामहोपाध्यायेन एम्. ए., सि. ऐ. इ. विरुद-
वता कालिघट्टीय-एष्याटिक् समाजाध्यक्षेण श्रीहरप्रसादशास्त्रिणा

* "प्रसाध रजं विधिवत् कवेर्नाम च कीर्तयेत् ।

प्रस्तावनां ततः कुर्यात् काव्यप्रख्यापनाभयाम् ॥ "

भरतनाट्य ० अध्याय ० ५. श्लो ० १५४)

† 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' (४. १. ११०)

'कर्मन्दकृशाभादिनिः' (४. १. १११) इति सूत्राभ्यां स्मृतम् ।

साधितं तत्समाजीये मासिकपुस्तके,* तत् तत् एवावगन्तव्यम् । एतस्मिन् नाट्यशास्त्रे^१ आर्यपुत्र-भद्रमुख-कुमारादयो ये शब्दा नाटकीयपात्रसमुदाचारा-ईतयोक्ताः, ते तत्पूर्वकालस्थितेषु लक्ष्यभूतेषु नाटकेषु दृष्टप्रयोगा एव तच्छा-स्त्रकारैर्नाटकीयलक्षणतया तत्र विहिताः । तत्रार्यपुत्र-भद्रमुख-कुमारादयो ये केचिद् भासनाटकेषु प्रयुक्ता दृश्यन्ते, अन्यैस्त्वन्येषु पुराणनाटकेषु प्रयुक्तैर्भा-व्यम् । यत्तु स्वप्ननाटके (पृ० ६७) वासवदत्तापितृकञ्चुकिन उदयनं प्रति 'आर्यपुत्र' इति समुदाचारः, स वासवदत्तासमुदाचार एव कञ्चुकिना वा-सवदत्ताविषयवात्सल्यादिद्योतक उपचारात् प्रयुक्तः । एवमेव बालचरिते (पृ० ६५) वसुदेवं प्रति उग्रमेनभटस्य आर्यपुत्रसमुदाचार औपचारिको देवक्यपेक्षो विज्ञेयः ।

भासाश्रयभूतः कश्चिद् राजविशेषो नाटकेभ्य ऊहितुं न शक्यते । सन्नामनिवेशे इच्छैव तावत् क्वेर्नासीत् । स यदि तमैषिष्यत्, स्थापनायां

१३. भासनाटके-
भ्यो भासाश्रयभूपतेर-
प्रतीतिः ।

भरतवाक्ये वा वाक्यार्थसंसृष्टार्थकं नामधेयं निरदेक्ष्यत् ।
मा भूद् वा स्थापनायां प्रमुनामधेयग्रहणम्, आत्मनाम्न
एव तत्रानुल्लेखाद्, भरतवाक्ये तु तदवश्यमकरिष्यत् ।

तथानिर्दिष्टमेव हि नामधेयम् 'अमुकस्य नामधेयिन इदम्' इति प्रतिपत्तृभि-
रवगतं सन्नामधेयिनः प्रभोः कीर्तिमनुवर्तयेत्, स्वकीर्त्यनुवृत्तिद्वारविधायित्व-
प्रत्ययजननद्वारा च कविविषयं प्रभोः प्रसादमभिवर्धयेत् । न च "राजसिंहः
प्रशास्तु नः" इति भरतवाक्यस्थं राजसिंहपदं राजविशेषपरं, तदा हि श्रेयः-
प्रार्थनानिमित्तभूतमात्मस्वामित्वं शब्देन नावेदितं स्यात् । "राजा भूमिं प्रशास्तु
नः" "गां पातु नो नरपतिः शमितारिपक्षः" इत्यादौ भरतवाक्ये शब्देनैव तदा-
वेद्यते, इह तु न तथेति वैरूप्याश्रयणमापद्यत । अप्रासिद्धश्च राजसिंहनामधेयः
कश्चिद् राजा भट्टबाणात् कालिदासाद् भगवत्पतञ्जलेश्चाणक्याच्च प्राचीनः ।
तस्माद् राजसिंहपदं राजश्रेष्ठार्थकमेव प्रयुक्तं, "मुदितनृपतिसिंहैः" इति

* Vide pp. 351—361 of the Journal and Proceeding of the Asiatic Society of Bengal (N. S.) Vol. V. No. 9. for October 1909.

^१सप्तदशाध्यायो दृश्यताम् ।

कर्णभार-(पृ० ७२)श्लोके नृपतिर्सिंहशब्दवद् इत्यवसेयम् । स्थापनाभरत-
वाक्याभ्यामन्यत्र तु रसपरिवाहिकथावस्तुसमर्पके कव्याश्रयनृपतेरप्रकृतस्य
केवलनामसूचनमप्रतीतिकरमजागलस्तनदेश्यं निष्फलं न कुर्वन्ति कवयः, त-
त्करणे तेषां लोकोपहास्यत्वप्रसङ्गात् । एवञ्च राजविशेषनामधेयानुल्लेखे राजसा-
मान्यविषयाशीर्वादप्रदानपरतया कृतमिदं भरतवाक्यं कालान्तरभाविष्वप्येत-
न्नाटकामिनयेषु तत्तत्कालिकराजविषयेऽपि तुल्यरूपं प्रयुज्यतामिति कवेरभि-
सन्धिः । न च मृच्छकटिके सकलभासनाटकच्छायानुकरणस्य चारुदत्ती-
यभूयिष्ठवाक्यग्रथितत्वस्य च दर्शनात् तद् भासेनैव शूद्रकस्य प्रीतये तदा-
ख्यया निर्मितं स्यादिति शङ्कितुं शक्यम् । तथाहि सति स्वीयं नाटकचक्रं
भासेन नाशितमभविष्यत् स्वस्वामिनः ख्यात्यर्थमकीर्त्यनुदयार्थं च । न तु
तन्नाशितं तेन, तज्जनितस्य भासयशसः कालिदास-भट्टबाणादिभिरुप-
श्लोकितत्वात् । न चातीते शूद्रके भासेन तत् प्रकाशितमिति वाच्यम् ।
हन्तैवं भासे स्वामिवञ्चकत्वारोपप्रसङ्ग इति कृतमेवञ्जातीयया कल्पनया ।

इयता च प्रबन्धेन स्वप्ननाटकोपोद्धातसच्चिवैनैतावदर्थजातं साधितं
भवति —

प्रत्यगोपलब्धानां स्वप्नवासवदत्तादीनां त्रयोदशानां रूपकाणां श-
ब्दतदर्थरचनारीतिषु मिथोऽतिसंवादात् कविरेक एवेति, तद्गतानां वाक्यानां

वामन-दण्डि-भामहैः शब्दतोऽर्थतश्चानुवादात् स
१४. साधितार्थसङ्क्षेपः । कविस्तेभ्यः प्राचीन इति, स्थापनायां क्वचिदपि
कविनाम्नोऽकीर्तनात् तत्र कविनामकीर्तनसमुदाचारस्योपक्रमात् प्रागेव स
कविः स्थित इति, उपलब्धेषु रूपकेष्वन्यतमस्य स्वप्नवासवदत्तस्य भास-
कृतित्वप्रसिद्ध्या तस्य तद्रूपसंवादिनामन्येषां च रूपकाणां कालिदास-भट्ट-
बाणाद्युपश्लोकितो भास एव प्रणेतेति, तदुक्तिषु सर्वतो रसाभिष्यन्दिताया
अतिसुखप्रसरतायाश्च दर्शनाद् वाल्मीकिव्यासमुनिप्रणीतपुराणकाव्यसाधा-
रणसर्वविधसौभाग्ययोगाच्च भासः संस्कृतभाषणकालिकः पुराणः कश्चिद्
ऋषितुल्यो महाकविरिति, तस्य सर्वात्मना कालिदासेनानुकरणात् स्वमान-
नीयेषु कविषु * प्राथम्यनिर्देशाच्च रूपकनिर्माणसाधुमार्गप्रदर्शकतयोपजीव्य-

कवित्ववैभवः स एक एव कालिदासस्य मत आसीदिति, भासादतिमात्रविप्र-
कृष्टोत्तरकालभवस्यापि कालिदासस्य तदनुकरणसमाहितस्य कृतौ भासकृति-
कामनीयकमात्रायोगो भासप्राकृतसजातीयप्राकृतदर्शनं च न्याय्यमिति, भासस्य
कृतिषु पाणिनिविध्युत्तीर्णशब्दप्रयोगबाहुल्येऽपि पाणिनिविधेयकालिदासाद्या-
दरानुवृत्तेस्तस्मिन् ऋषिप्रतिपत्तिः पुराभवदिति, उपलब्धनाट्यशास्त्रलक्षणादर्शनाद्
रूपकेषु तन्मूलभूतेनान्येनैव नटसूत्रेण पाणिनिस्मृतेन भासानुस्मृतेन भवितव्य-
मिति, भगवत्पतञ्जलिकाले व्याकरणपरिनिष्ठानात् संस्कृतभाषणस्यास्तमितत्वाद्
भासस्तत्प्राचीनो भवितुमर्हन् न्यायतः कात्यायनात् पाणिनेश्च पूर्वकालप्रभवो-
ऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इति, एवञ्च चाणक्यस्य प्रतिज्ञानाटिकागतश्लोकानुवाद-
कत्वं भासस्य चाणक्यापेक्षया पूर्वतरकालिकत्वं च सुप्रपन्नमिति च ।

एतेन यत् स्वप्नवासवदत्ते राजगृहस्योज्जयिन्याः, तद्गतानामुदयज्ञा-
नानां * च स्मरणं †, यच्च प्रतिज्ञानाटिकायां ‡ वेणुवन-नागवनयोः, चारुदत्ते§

१५. भासकृतिषु पाटलीपुत्रस्य च स्मरणं, तत् तेषां भासकालादपि पूर्व-
राजगृहादिस्मरणम् । कालिकत्वे गमकं द्रष्टव्यम् ।

कामं चारुदत्ते भासकालविमर्शानुकूलमपूर्वं वस्तु यत्किमपि दृश्येतेति
स्यात् केषाञ्चित् प्रत्याशा, मया तु तत् परीक्षितवता तादृशं न किञ्चिदुप-
लब्धम् । स्वयमपि सहृदयैस्तत् सुपरीक्षं यथा स्यात्,
१६. चारुदत्तनाटक- तथा तद् अभिनवोपलब्धद्वितीयादर्शसाहेन संशोध्य
गतं किञ्चित् । मुद्रणायारब्धम् । त्रिचतुरैश्च मासैस्तद् रूपकमवश्यं प्रका-
शितं भविष्यति ।

अस्ति पुराणेतिहासादितोऽनुपलब्धचरः प्रतिमानाटकतृतीयाङ्कादपूर्वः
कश्चिदर्थोऽधीतः प्रतिमागृहं नाम, यस्मिन् राज्ञामतिक्रान्तानां रमणीयशिल्पाः
शिलामय्यः प्रतिमाः स्थाप्यन्ते, पूज्यन्ते च देवकुलिकैः ।
१७. प्रतिमानाटका- सोऽयं प्रतिमागृहकल्पनसमुदाचारो भासकाले स्थित
धीतो वस्तुविशेषः । इत्यवसीयते ।

* उदयज्ञानानि ग्रहनक्षत्राद्युदयविज्ञानसाधनानि (Observatory). † ११,
५४ तमपृष्ठयोः । ‡ ३ पृष्ठे । § चारुदत्तस्य द्वितीयाङ्के “संवाहकः—पाडलीपुत्रं मे
जन्मभूमी । पकिदीए वणिअओ अहं ।” इति ।

एषु सर्वेष्वपि रूपकेषु नायकाश्च तदीयाश्च गुणवत्तमा आश्रिताः ।
 वृत्तं च तेषां मनोवाक्कायगतं तथा निदर्शितं, यथा व्युत्पित्सून् प्रति सदुपदेश-
 दाने पर्यवस्येद्, न विपरीते । यतु *अविमारकनाटके
 १८० नाटकेषु पात्र-
 गुणवत्ता । नायकस्य गुणवतोऽपि रात्रौ कन्यापुरलङ्घनं तस्करवत्,
 तदपि किञ्चिद् गान्धर्वविवाहनिष्पत्त्यौपयिकम्, 'एवं
 नाम साहसं बहूपायमतदर्हेण कृतधियापि पुंसा मान्मथा विषया हठात् कारय-
 न्तीति तेभ्यो दूरं भेतव्यम्' इत्येवमात्मकमुपदेशमर्थाद् ग्राहयितुं समर्थमेव ।
 चारुदत्तमपि कल्पितेतिवृत्तं सदसत्पुरुषसमुदाचारव्युत्पादकमेव । अन्यानि तु
 रूपकाणि श्रीराम-कृष्ण-युधिष्ठिरोदयनादीनां चरितमाश्रितानि बुद्धिशिक्षणाय
 क्षमन्त एवेति सर्वं रमणीयम् ।

* अविमारकनाटकाश्रितम् अविमारकचरितं भारतादिषु न दृश्यते । किन्तु तत्कथा-
 स्वभावपर्यालोचनायां कस्मिंश्चिदापैतिहासग्रन्थे तेन वर्णितेन भाव्यमिति प्रतिभाति । स च
 भासकाले स्थितः पश्चाल्लुप्तश्च नूनम् । कामसूत्रव्याख्यायां जयमङ्गलायां पारदारिकाधिकरणे
 चतुर्थाध्याये अविमारकचरितमन्यथोक्तम् । यथा—

“तत्र सिद्धा द्वितीयेऽहनि वाचि वक्त्रे दृष्ट्यां च प्रसादमुपलक्ष्य पुनरपि कथां
 प्रवर्तयेत् । शृण्वत्यां चाहल्याविमारकशकुन्तलादीन्यन्यान्यपि लौकिकानि च
 कथयेत् तद्युक्तानि ।” (वात्स्या० कामसू० पारदारिक० अ० ४)

इयमस्य व्याख्या जयमङ्गला—

“अग्निहोत्रके(ना?णा)ग्निपरिचरणे वर्धूनि युक्ता । सा च कुण्डादुत्थितेन मूर्ति-
 मताग्निना कामिता । जातगर्भा च तां श्वशुरः कुलदोषभयादटव्यां तत्याज ।
 प्रसूता च (सह सुतेन? सा सुतम् । तं) शबरसेनापतिरपत्यबुद्ध्या संवर्धित-
 बान् । तत्पुत्रश्चाजाविकसमूहेन बालवयस्त्वात् क्रीडमानः परिभ्रमन् क्षीर-
 पानान्महाबलोऽभूद्, येन शिशुरेव हस्तग्रहणादजाविकं जघान । सेनापति-
 रप्यन्वर्थमस्य नाम चक्रेऽविमारक इति । ततः प्रवृद्धयौवनः कदाचिद्
 राज्ञोऽटव्यां समावासितस्य दुहितरं हस्तिना व्यापायमानां तं हत्वा ररक्ष ।
 ततो जातोत्कण्ठा सा स्वयमेव पाणिं ग्राहितवती ।”

इति । बृहत्कथासारभूते कथासरित्सागरे तु (११२ तमतरङ्गे) अविमारकनामानुल्लेखेन
 कुरङ्गीचण्डालकथान्यथैव कथ्यते । यथा—प्रसेनजितो राज्ञः सुप्रतिष्ठितसंज्ञे नगरे सुता
 कुरङ्गी नामाभूत् । सा कदाचिदुद्याननिर्गता बन्धध्रष्टेन गजेन दन्तयोरुपरि चिक्षिपे । परि-
 वारे भयाद् विद्रुते वीरः कोऽपि चण्डालकुमार आगत्यासिना शुण्डां छित्त्वा कुरङ्गीं ररक्ष ।
 अथ तत्कामुकस्याग्रौ शरीरं त्यक्तुं व्यवसितस्याग्निना वारणम् । उक्तं चाग्निना—मम
 ब्राह्मणकन्यायां जातो रथ्यामुखे त्वं क्षिप्तः चण्डालैरविक्षीरेण परिवर्धित इति । अथ तस्मै
 राज्ञाग्निप्रेरितेन कुरङ्गी दत्ता इति । नाटकोक्तात् कथायाः प्रकारादतिविलक्षणयोरुनयोः
 प्रकारयोः किं मूलमिति न विद्मः ।

स एष व्यासदेश्यो भासो नाम महाकविराख्यानस्याख्यायिकाया
महाकाव्यस्य वा शिल्पं नादद्रे इति स्वप्नवासवदत्तोपोद्धातोदाहृतमद्भुबाण-
सूक्तिस्वरसात् प्रतीयते । तद् यथातथा भवतु । रूपक-
१९. भासस्य रूपक-
निर्माणदरः ।
शिल्पं तु परमं स मेने, विचक्रमे च तस्मिन्नतिचतुरम् ।
रूपकं हि नाम दृश्यं च भवति श्रव्यं चेत्युभयगुणयोगात्
प्रशस्ततरः सन्दर्भः । तत् सन्दर्भान्तराणां प्रकृतिश्च । अत एवाह काव्याल-
ङ्कारे वामनः —

“सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः” (१. ३. ३०) इति,

“दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं, यदुत कथाख्यायिके महाकाव्य-
मिति” (१. ३. ३२)

इति च ।

एषां रूपकाणां प्रचारलोपे कारणमपि सम्भाव्यते । एषु हि पुरा प्रच-
रत्सु कवीनामर्वाचीनानां नाटकानि प्रादुर्भूतान्यासन् । तेषु च कविबहुमानात्,
तद्गुणप्रणयिनां सहृदयानामुपलालनात्, तदाश्रयभूतानां
साहित्याभिवर्धनव्यवसायिनां राज्ञां प्रयत्नविशेषाच्च प्रचारं
२०. भासरूपकाणा-
मप्रचारः सुभाषितसङ्-
ग्रहेष्वस्मरणं च ।
लभमानेषु क्रमेण नवनवकाव्यानामाविर्भावे प्रचारे च बहु-
लतामुपगते पुराणानां रूपकाणां प्रचारः शनैः शनैः सङ्कु-
चन्नस्तमितः । यथा हि शास्त्रेषु गुणमहिष्ठाः पुराणा ग्रन्था अतादृशां नवीन-
ग्रन्थानां प्रचारैः प्रतिहतप्रचारा नाममात्रतोऽप्यविदिताः प्रायः सञ्जाताः, तथैव
नवनवनाटकग्रन्थानामतिव्यासिवशाद् भासनाटकानि प्रायेण नामतोऽप्यविदिता-
न्यासन् । कालिदासमद्भुबाणाभ्यां तानि सामान्यतः प्रशंसद्भ्यां कात्स्न्येन
परिशीलितान्येव । तत्रालङ्कारिकवामनस्य काले स्वप्नवासवदत्तं प्रतिज्ञायौग-
न्धरायणं चासन्दिग्धं प्रचरितं; दण्डिनः काले बालचरितं चारुदत्तं च,
ताभ्यां तद्गतश्लोकानामुदाहरणात् । अभिनवगुप्ताचार्येण नाट्यवेदविभूतौ
स्वप्नवासवदत्त - दरिद्रचारुदत्तयोर्नामधेयस्योपादानात् स्थितस्तयोस्तत्काले
प्रचारः । अन्यानि तु रूपकाणि वामनादीनां काले नूनं दुर्लभतां गतानि, अत
एव, मन्ये, तद्गतं किमपि तैर्न स्मृतम् । ततो गच्छति काले सर्वाप्येतानि भास-
नाटकानि तथा गुहासु प्रसुप्तान्यभूवन्, यथा सुभाषितावलिप्रभृतीनां

कविसूक्तिसङ्ग्रहग्रन्थानां सङ्कलयितारस्तान्यनुपलभमानास्तद्रतानि पद्यानि नोद-
हार्षुः । यस्तु अविमारकप्रथमाङ्कगतः—

“धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिः प्रेक्षितव्या स्वबुद्ध्या
प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषुणौ कालयोगेन कार्यौ ।
ज्ञेयं लोकानुवृत्तं परचरनयनैर्मण्डलं प्रेक्षितव्यं
रक्ष्यो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥”
(श्लो० १२)

इति श्लोकः शार्ङ्गधरपद्धतौ (श्लो० १४०५) मनाकृपाठभेदेन परिपठितः, सो-
ऽविमारकनाटकमजानतैव शार्ङ्गधरेण प्रसिद्धिमात्राधीतः स्वग्रन्थे सन्निवेशितः ।
अत एव हि तेन तस्य कविग्रन्थो वा तत्र नामतो निर्देष्टुं न पारितः । ये तु
प्रकृतनाटकेष्वदृष्टाः श्लोकाः कतिपये भाससम्बन्धित्वेन लिखिताः सुभाषिता-
वल्यादौ, तेऽन्येषु भासनाटकेषु सूक्तिसङ्कलयितृभिरुपलब्धाः कामं स्युः ।
नहि भासेनास्मदुपलब्धानि त्रयोदशैव रूपकाणि निर्मितानि, न तु ततोऽधिका-
नीत्यत्र प्रमाणमस्ति । अदृष्टभासग्रन्थैरेव वा तैर्भासीयत्वप्रवादविसम्भाद् भास-
कृतत्वेन लिखिताः स्युः । सूक्तिसङ्कलयितारो हि श्लोकान् प्रसिद्धिमात्राधीत-
रूपान् ग्रन्थतोऽनधीतानपि सूक्तिसङ्ग्रहेषु निवेशयन्ति । तस्माद् बहुभ्यो वर्ष-
पूगेभ्यः प्रागेव प्रकृतनाटकानां प्रचारः परिलुप्त इत्यवसीयते ।

अस्ति तावत् काचिदस्मिन् देशे कुशीलवजातिः ‘चाक्यार’ इति देश-
भाषासंज्ञिता । सा नागानन्दनाटकस्य मन्त्राङ्कनाटकस्य च प्रतिज्ञायौगन्धरा-
यणतृतीयाङ्कभूतस्याभिनयकौतुकं देवालयोत्सवे क्वचित्
२१. भासनाटका-
नां केरलेष्वादरः ।
क्वचिदद्यापि कयापि रीत्या समाचरन्ती दृश्यते । मन्त्राङ्क
इति च तदभिनेतृणां व्यवहारः । प्रतिज्ञायौगन्धरायण-
स्य तृतीयोऽङ्को यौगन्धरायणप्रयुक्तमन्त्रप्रधान इति कृत्वा मन्त्राङ्क इति तैर्व्यव-
हृत इति प्रतिभाति । किन्त्वभिनेतार एते प्रतिज्ञायौगन्धरायणं मन्त्राङ्कस्य
तदन्तर्गतत्वं च न जानन्ति । नूनं, भासनाटकानां यदा प्रचारोऽवर्तत, तदानी-
मेवात्र देशे विद्वांसः प्रतिज्ञानाटिकातो मन्त्राङ्कमुद्घृत्य नागानन्दस्यैव तस्य
प्रयोगपद्धतिं प्रस्थापयाम्बभूवुः । कालक्रमेण तु लुप्यमाने नाटकचक्रप्रचारे
मन्त्राङ्कस्याकरस्मृतिरपि प्रयोक्तृपरम्परायामस्तं गता ।

लुप्तप्रचाराणामप्येषामादर्शः कोऽपि कोऽप्याखुवग्निरचर्वितशेषो वा, जीर्ण-
पत्रो वा भारते क्वचित् क्वचिन्न खलु नूनं न विद्यते; यथैतस्यातर्कितो जनपदे-
ऽस्मिन् दृष्ट उपलम्भः, तथान्येष्वपि जनपदेषु तस्य सम्भ-
वसम्भावनात् । अन्यत्रैतदनुपलम्भो हि आ कश्मीरतः
प्रतिजनपदं गृहे गृहे तदुपलम्भं प्रति विचयकरणान्निश्चेतुं
शक्यो नान्यथा ।

२२. भासनाटक-
दर्शानां भारतखण्डे
क्वापि क्वापि वृत्तिसम्भा-
वना ।

तस्यैतस्य पुराणनाटकरत्नस्तोमस्य पुरावृत्तचिन्तानुकूलवस्तुमहाखनेः सक-
लकव्युपजीव्यगुणसमुज्ज्वलस्येदम्प्रथम उपलम्भो यदस्मिन् राज्ये सञ्जातः, तत्र
हेतुरिदानीमभिधातव्योऽवशिष्यते । स च न मृग्यः, यतः
हेतुरिदानीमभिधातव्योऽवशिष्यते । स च न मृग्यः, यतः
२३. वञ्जिराज्ये
नाटकचक्रस्य प्रथमो-
पलम्भे हेतुरूपोद्घात-
निगमनं च ।
पुरुषकार-व्यक्तिविवेक- दुर्घटवृत्ति - जयमङ्गलाप्रभृती-
नामस्माभिः प्रकाशितानां, भोजव्याकरण-नाट्यवेदविवृ-
त्ति-मञ्जुश्रीमूलतन्त्रादीनां च प्रकाशयिष्यमाणानामपूर्व-
ग्रन्थानामुपलम्भं प्रति हेतोः स नातिरिक्तो भवितुमर्हः ।

अस्मिन् हि देशे प्राञ्चो राजानोऽन्ये चाभिजाताः प्रयत्नेन ग्रन्थान् संगृह्य गृहेष्व-
रक्षन् । तद्वंश्याश्च विरलसंस्कृतप्रचारेऽप्यस्मिन् काले जीर्णत्रुटितपत्राणामपि
तेषां रक्षणे नोदासते प्रायः । स एष देशेऽस्मिन्नपूर्वग्रन्थानामुपलम्भे हेतुः ।
अपरश्चासौ तत्र मूर्धाभिषिक्तो हेतुरस्ति, यत् कल्याणाभिनिवेशिनः कृपानिधे-
र्महामद्विभो बन्धिमण्डलं धर्मेण परिपालयतः श्रीमूलकमहाराजस्य भाग्यं नाम,
यद्वशात् तस्य चिरन्तनमहाग्रन्थप्रत्युज्जीवनजन्यं पुण्यं, यशश्च सर्वविधजगदुप-
कारकरणप्रभवमुपचीयते नित्यम् ॥

बहुप्रपञ्चनीयोऽर्थ इत्थं संक्षिप्य दर्शितः ।

एष चेत् परितोषाय विदुषां कृतिनो वयम् ॥

अनन्तशयनम् }
१-४-१९१४ }

त. गणपतिशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशाय नमः ।

महाकविश्रीभासप्रणीतं
प्रतिमानाटकम् ।

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः —

*सीताभवः पातु सुमन्त्रतुष्टः

सुग्रीवरामः सहलक्ष्मणश्च ।

यो रावणार्यप्रतिमश्च देव्या

विभीषणात्मा भरतोऽनुसर्गम् ॥ १ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)

आर्ये! इतस्तावत् ।

* सीताभव इति । सीतायाः भवः क्षेमः तद्धेतुरित्यर्थः । सुमन्त्रतुष्टः शोभन-
मन्त्रमुदितः सहलक्ष्मणः लक्ष्मणसहितः सुग्रीवः शोभनकण्ठश्चासौ रामश्च सुग्रीवरामः
कर्त्ता भरतश्च देव्या सीतया सह । सहार्थयोग इयं कृतीया । अनुसर्गं जन्मनि जन्मनि
सर्गशब्दस्य सृष्ट्यर्थत्वात् । पातु रक्षतु, अस्मानिति शेषः । श्रीरामं विशिनष्टि —
यः रावणार्यप्रतिमः । रावणारिश्चासावप्रतिमश्चेति कर्मधारयः । विभीषणः अभक्तभयङ्कर
आस्या यस्य स तथाभूतः । भवतीति शेषः अथ चात्र सीता - सुमन्त्र - सुग्रीव-राम-
लक्ष्मण - रावण - विभीषण - भरताख्यानि पात्राणि मुहालङ्कारभङ्ग्या सूचितानि ॥

(प्रविश्य)

नटी — (क) अय्य ! इअह्नि ।

सूत्रधारः — आर्ये ! इममेवेदानां शरत्कालमाधिकृत्य
गीयतां तावत् ।

नटी — (ख) अय्य ! तह । (गायति)

सूत्रधारः — अस्मिन् हि काले,

चरति पुलिनेषु हंसी काशांशुकवासिनी सुसंहृष्टा ।

(नेपथ्ये)

(ग) अय्य ! अय्य !

(आकर्ष्य)

सूत्रधारः — भवतु, विज्ञातम् ।

मुदिता नरेन्द्रभवने त्वरिता प्रतिहाररक्षीव ॥ २ ॥

(निष्क्रान्तौ)

स्थापना ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (घ) अय्य ! को इह कञ्चुईआणं स-
ण्णिहिदो ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः — भवति ! अयमस्मि । किं क्रियताम् ।

(क) आर्य ! इयमस्मि ।

(ख) आर्य ! तथा ।

(ग) आर्य ! आर्य !

(घ) आर्य ! क इह काञ्चुकीयानां सन्निहितः ।

प्रतिहारी— (क) अय्य ! महाराओ देवासुरसङ्ग्रामेसु
अप्पडिहदमहारहो दसरहो आणवेदि— सिग्घं भट्टिदारअस्स
रामस्स रज्जप्पहावसञ्जोअकारआ अहिसेअसम्भारा आणी-
अन्तु त्ति ।

काञ्चुकीयः— भवति ! यदाज्ञप्तं महाराजेन, तत् सर्वं
सङ्कल्पितम् । पश्य,

छत्रं सव्यजनं सनन्दिपटहं भद्रासनं कल्पितं

न्यस्ता हेममयाः सदुर्भकुसुमास्तीर्थाम्बुपूर्णा घटाः ।

युक्तः पुष्यरथश्च मन्त्रिसहिताः पौराः समभ्यागताः

सर्वस्यास्य हि * मङ्गलं स भगवान् वेद्यां वसिष्ठः

[स्थितः ॥ ३ ॥

प्रतिहारी— (ख) जइ एव्वं, सोहणं किदं ।

काञ्चुकीयः— हन्त भोः !

इदानीं भूमिपालेन कृतकृत्याः कृताः प्रजाः ।

रामाभिधानं मेदिन्यां शशाङ्कमभिषिञ्चता ॥ ४ ॥

प्रतिहारी— (ग) तुवरदु तुवरदुं दाणि अय्यो ।

काञ्चुकीयः— भवति ! इदं त्वर्यते । (निष्क्रान्तः)

(क) आर्य ! महाराजो देवासुरसङ्ग्रामेष्वप्रतिहतमहारथो दशरथ आ-
ज्ञापयति— शीघ्रं भट्टिदारकस्य रामस्य राज्यप्रभावसंयोगकारका अभिषेक-
संभारा आनीयन्तामिति ।

(ख) यद्येवं, शोभनं कृतम् ।

(ग) त्वरतां त्वरतामिदानीमार्यः ।

१. 'हि', २. 'दु अ' क. ख. ग घ. पाठः.

* 'मङ्गलस्य' इति पठितुं युक्ततरम् ।

प्रतिहारी — (परिक्रम्यावलोक्य) (क) अय्य! संभवअ! संभवअ! गच्छ, तुवं पि महाराअवअणेण अय्यपुरोहिदं जहोपअरेण तुवारेहि । (अन्यतो गत्वा) सारसिए! सारसिए! सङ्गीदसाळं गच्छअ नाडईआणं विण्णवेहि -- काळसंवादिणा णाडएण सज्जा होह त्ति । जाव अहं वि सव्वं किदं त्ति महाराअस्स णिवेदेमि । (निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशत्यवदातिका वल्कलं गृहीत्वा)

अवदातिका — (ख) अहो अच्चाहिदं । परिहासेण वि इमं वक्कळं उवणअन्तीए मम एत्तिअं भअं आसी, किं पुण लोभेण परधणं हरन्तस्स । हसिदुं विअ इच्छामि । ण खु एआइणीए हसिदव्वं ।

(ततः प्रविशति सीता सपरिवारा)

सीता— (ग) हज्जे! ओदादिआ परिसङ्किदवण्णा विअ दिस्सइ । किंणुहु विअ एदं ।

(क) आर्य! सम्भवक! संभवक! गच्छ, त्वमपि महाराजवचनेनार्य-पुरोहितं यथोपचारेण त्वरय । सारसिके! सारसिके! सङ्गीतशालां गत्वा नाटकीयानां विज्ञापय — कालसंवादिना नाटकेन सज्जा भवतेति । यावदहमपि सर्वं कृतमिति महाराजाय निवेदयामि ।

(ख) अहो अत्याहितम् । परिहासेनापीमं वल्कलमुपनयन्त्या ममै-तावद् भयमासीत्, किं पुनर्लोभेन परधनं हरतः । हसितुमिवेच्छामि । न खल्वेकाकिन्या हसितव्यम् ।

(ग) हज्जे! अवदातिका परिशङ्कितवर्णेव दृश्यते । किन्नु खल्विवैतत् ।

चेटी — (क) भट्टिणि ! सुळहावराहो परिअणो णाम ।
अवरज्झा भविस्सदि ।

सीता — (ख) णहि णहि, हासिदुं विअ इच्छदि ।

अवदातिका — (उपसृत्य) (ग) जेदु भट्टिणी । भट्टिणि !
ण खु अहं अवरज्झा ।

सीता — (घ) का तुमं पुच्छदि । ओदादिए ! किं एदं
वामहत्थपरिगहिदं ।

अवदातिका — (ङ) भट्टिणि ! इदं वक्कळं ।

सीता — (च) वक्कळं किस्स आणीदं ।

अवदातिका — (छ) सुणादु भट्टिणी । णेवच्छपाळिणी
अद्यरेवा णिव्वुत्तरङ्गप्पओअणं असोअरुक्खस्स एकं किस्स-
ळअं अह्सेहि जाइदा आसि । ण अ ताए दिण्णं । तदो
अरिहदि अवराहो त्ति इदं गहिदं ।

(क) भट्टिनि ! सुलभापराधः परिजनो नाम । अपराद्धा भविष्यति ।

(ख) नहि नहि, हासितुमिच्छति ।

(ग) जयतु भट्टिनी । भट्टिनि ! न खल्वहमपराद्धा ।

(घ) का त्वां पृच्छति । अवदातिके ! किमेतद् वामहस्तपरि-
गृहीतम् ।

(ङ) भट्टिनि ! इदं वल्कलम् ।

(च) वल्कलं कस्मादानीतम् ।

(छ) शृणोतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्युरेवा निर्वृत्तरङ्गप्रयोजनमशोक-
वृक्षस्यैकं किसलयमस्मामिर्वाचितासीत् । न च तथा दत्तम् । ततोऽर्हत्यपराध
इतीदं गृहीतम् ।

सीता — (क) पावअं किदं । गच्छ, णिय्यादेहि ।

अवदातिका — (ख) भट्टिणि ! परिहासणिमित्तं खु मए
एदं आणीदं ।

सीता — (ग) उम्मत्तिए ! एव्वं दोसो वड्डइ । गच्छ,
णिय्यादेहि णिय्यादेहि ।

अवदातिका — (घ) जं भट्टिणी आणवेदि । (प्रस्थाव-
मिच्छति)

सीता — (ङ) हळी ! एहि दाव ।

अवदातिका — (च) भट्टिणि ! इअस्सि ।

सीता — (छ) हळा ! किणुहु मम वि दाव सोहदि ।

अवदातिका — (ज) भट्टिणि ! सव्वसोहणीअं सुरूवं
णाम* । अळङ्करोदु भट्टिणी ।

सीता — (झ) आणेहि दाव । (गृहीत्वा लङ्कृत्य) हळा !
पेक्ख, किं दाणिं सोहदि ।

(क) पापकं कृतम् । गच्छ, निर्यातय ।

(ख) भट्टिनि ! परिहासनिमित्तं खलु मयैतदानीतम् ।

(ग) उन्मत्तिके ! एवं दोषो वर्धते । गच्छ, निर्यातय निर्यातय ।

(घ) यद् भट्टिन्याज्ञापयति ।

(ङ) हला ! एहि तावत् ।

(च) भट्टिनि ! इयमस्मि ।

(छ) हला ! किन्नुखलु ममापि तावत् शोभते ।

(ज) भट्टिनि ! सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम । अलङ्करोतु भट्टिनी ।

(झ) आनय तावत् । हला ! पश्य, किमिदानीं शोभते ।

१. 'भदे । ए' ड. पाठः. २. 'त्ति' क. ख. पाठः.

* 'सर्वशोभनीयं सुरूपं नाम' इत्यस्यैवार्थस्य विवरणं 'किमिव हि मधुराणां मण्डनं
नाकृतीनाम्' (शाङ्ख० अङ्क० १.) इति ।

अवदातिका — (क) तव खु सोहदि णाम । सोवण्णिअं विअ वक्कळं संवुत्तं ।

सीता — (ख) हञ्जे! तुवं किञ्चि ण भणासि ।

चेटी — (ग) णत्थि वाआए पओअणं । इमे पहरिसिदा तणूरुहा मन्तेन्ति । (पुलकं दर्शयति)

सीता — (घ) हञ्जे! आदंसअं दाव आणेहि ।

चेटी — (ङ) जं भट्टिणी आणवेदि । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भट्टिणि! अअं आदंसओ ।

सीता — (चेटीमुखं विलोक्य) (च) चिट्ठदु दाव आदंसओ । तुवं किं वि वत्तुकामा विअ ।

चेटी — (छ) भट्टिणि! एवं मए सुदं । अय्यबालाई कञ्चुई भणादि — अहिसेओ अहिसेओ त्ति ।

सीता — (ज) को वि भट्टा रज्जे भविस्सदि ।

(क) तव खलु शोभते नाम । सौवर्णमिव वक्कळं संबृत्तम् ।

(ख) हञ्जे! त्वं किञ्चिन्न भणसि ।

(ग) नास्ति वाचा प्रयोजनम् । इमानि प्रहृषितानि तनूरुहाणि मन्त्रयन्ते ।

(घ) हञ्जे! आदर्शं तावदानय ।

(ङ) यद् भट्टिन्याज्ञापयति । भट्टिनि! अयमादर्शः ।

(च) तिष्ठतु तावदादर्शः । त्वं किमपि वक्तुकामेव ।

(छ) भट्टिनि! एवं मया श्रुतम् । आर्यबलाकिः कञ्चुकी भणति — अभिषेकोऽभिषेक इति ।

(ज) कोऽपि भर्ता राज्ये भविष्यति ।

१. 'दस्सअं' ड. पाठः. २. 'तह । (नि) ग. पाठः. ३. 'भोदु दाणि आ' ख. पाठः. ४. 'किञ्चि व' छ. पाठः. ५. 'ई कहेदि' ग. ड. पाठः. ६. 'कोचि भ' ख. ग. पाठः.

चेटी— (क) भट्टिणि ! पिअक्खाणिअं पिअक्खाणिअं ।

सीता— (ख) किं किं पडिच्छिअ मन्तेसि ।

चेटी— (ग) भट्टिदारओ किळ अहिसिञ्चीअदि ।

सीता— (घ) अवि तादो कुसळी ।

चेटी— (ङ) महाराएणै एव्व अहिसिञ्चीअदि ।

सीता— (च) जइ एव्वं, दुदीअं मे पिअं सुदं । विसा-
ळदरं उच्छङ्गं करेहि ।

चेटी— (छ) भट्टिणि ! तह । (तथा करोति)

(सीता आभरणान्यवमुच्य ददाति)

चेटी— (ज) भट्टिणि ! पटहसदो विअं ।

सीता— (झ) सो एव्व ।

(क) भट्टिणि ! प्रियाख्यानकं प्रियाख्यानकम् ।

(ख) किं किं प्रतीप्य मन्त्रयसे ॥

(ग) भर्तृदारकः किलाभिषिच्यते ।

(घ) अपि तासः कुशली ।

(ङ) महाराजेनैवाभिषिच्यते ।

(च) यथेवं, द्वितीयं मे प्रियं श्रुतम् । विशालतरमुत्सङ्गं कुरु ।^x

(छ) भट्टिणि ! तथा ।

(ज) भट्टिणि ! पटहशब्द इव ।

(झ) स एव ।

१. 'पेक्खा' ख. पाठः. २. 'किम् ।' ड. पाठः. ३. 'ण खु अ' क. पाठः.
४. 'हि । (आभरणानि प्रयच्छति) इं पटहसदो विअ । अवदातिका — किण्णुखु एक'
क. पाठः. ५. 'ति) इं प', ६. 'अ । चेटी— भट्टिणि ! किण्णुखु एक' न पाठः.

चेटी— (क) एकपदे ओषट्टिअ तुहणीओ पटहसदो संवुचो ।

सीता— (ख) कोणुखु उगघादो अहिसेअस्स । अहव बहुवुत्तन्ताणि राअउळाणि णाम ।

चेटी— (ग) भट्टिणि ! एवं मए सुदं — भट्टिदारअं अहिसिञ्चीअ महाराओ वणं गमिस्सदि त्ति ।

सीता— (घ) जइ एव्वं, णं सो अहिसेओ, मुहो-दअं णाम ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः— हन्त भोः !

आरुधे पटहे स्थिते गुरुजने भद्रासने लङ्घिते ^{३६}

*स्कन्धोच्चारणनम्यमानवदनप्रच्योतितोये घटे ।

(क) एकपदे अवघट्टय्य तूष्णीकः पटहशब्दः संवृत्तः ।

(ख) कोनुखलद्धातोऽभिषेकस्य । अथवा बहुवृत्तान्तानि राज-कुलानि नाम ।

(ग) भट्टिणि ! एवं मया श्रुतं — भर्तृदारकमभिषिच्य महाराजो वनं गमिष्यतीति ।

(घ) यद्येवं, न सोऽभिषेकः, मुखोदकं नाम ।

१. 'न्तराणि' ख. पाठः. २ 'ण एसो अहिसेआदओ' क. ख ग. पाठः.

* स्कन्धोच्चारणेन शिरस्सेचनसौकर्याय स्कन्धादूर्ध्वं नीत्वेत्यर्थः । नमःमानाद् वदनात् प्रच्योतितुं शीलमस्येति तथाभूतं तोर्यं यस्य स्मिन् । अथवा स्कन्धोच्चारणेत्यस्य स्कन्धार्थं वसिष्ठादीनां प्रधानानामुच्चारणेन तत्कृतमन्त्रोच्चारणं पुरस्कृत्येत्यर्थः । शेषं पूर्ववत् ।

राज्ञाहूय विसर्जिते मयि जनो धैर्येण मे विस्मितः

स्वः पुत्रः कुरुते पितुर्यदि वचः कस्तत्र भो ! विस्मयः ॥ ५॥

विश्रम्यतामिदानीं पुत्रेति स्वयं राज्ञा विसर्जितस्यापनीतभारो-
च्छ्वसितमिव मे मनः । दिष्ट्या स एवास्मि रामः, महाराज
एव महाराजः । यावदिदानीं मैथिलीं पश्यामि ।

अवदातिका— (क) भट्टिणि ! भट्टिदारओ खु आअ-
च्छइ । णावणीदं वक्कळं ।

रामः— मैथिलि ! किमांस्यते ।

सीता— (ख) हं अय्यउत्तो । जेदु अय्यउत्तो ।

रामः— मैथिलि ! आस्यताम् । (उपविशति)

सीता — (ग) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उपविशति)

अवदातिका -- (घ) भट्टिणि ! सो एव्व भट्टिदारअस्स
वेसो । अळिअं विअ एदं भवे ।

सीता— (ङ) तादिसो जणो अळिअं ण मन्तेदि ।
अहव बहुवुत्ताणि राअउळाणि णाम ।

रामः— मैथिलि ! किमिदं कथ्यते ।

(क) भट्टिनि ! भर्तृदारकः खल्वागच्छति । नापनीतं वल्कलम् ।

(ख) हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

(ग) यद् आर्यपुत्र आज्ञापयति ।

(घ) भट्टिनि ! स एव भर्तृदारकस्य वेषः । अलीकमिवैतद् भवेत् ।

(ङ) तादृशो जनोऽलीकं न मन्त्रयते । अथवा बहुवृत्तानि

राजकुलानि नाम ।

सीता— (क) णखु किञ्चि । इअं दारिआ भणादि—
अहिसेओ अहिसेओ ति ।

रामः— अवगच्छामि ते कौतूहलम् । अस्त्यभिषेकः ।
श्रूयताम् । अद्यास्मि महाराजेनोपाध्यायामात्यप्रकृतिजनसम-
क्षमेकप्रकारसंक्षिप्तं कोसलराज्यं कृत्वा बाल्याभ्यस्तमङ्कमा-
रोप्य मातृगोत्रं स्निग्धमाभाष्य पुत्र ! राम ! प्रतिगृह्यतां राज्यम्
इत्युक्तः ।

सीता — (ख) तदानीं अय्यउत्तेण किं भणिदं ।

रामः— मैथिलि ! त्वं तावत् किं तर्कयसि ।

सीता— (ग) तक्केमि अय्यउत्तेण अभणिअ किञ्चि
दिग्धं णिस्ससिअं महाराअस्स पादमूलेसु पडिअं ति ।

रामः— सुष्ठु तर्कितम् । अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि
सृज्यन्ते । तत्र हि पादयोरस्मि पतितः ।

समं बाष्पेण पतता तस्योपरि ममाप्यधः ।

पितुर्मे क्लेदितौ पादौ ममापि क्लेदितं शिरः ॥ ६ ॥

सीता— (घ) तदो तदो ।

रामः— ततोऽप्रतिगृह्यमाणेष्वनुनयेषु आसन्नजरादोषैः
स्वैः प्राणैरस्मि शापितः ।

(क) न खलु किञ्चित् । इयं दारिका भणति — अभिषेकोऽभिषेक इति ।

(ख) तदानीमार्यपुत्रेण किं भणितम् ।

(ग) तर्क्याभ्यार्यपुत्रेणामणित्वा किञ्चिद् दीर्घं निःश्वस्य महा-
राजस्य पादमूलयोः पतितमिति ।

(घ) तत्रस्ततः ।

सीता— (क) तदो तदो ।

रामः— ततस्तदानीं,

शत्रुघ्नलक्ष्मणगृहीतघटेऽभिषेके

छत्रे स्वयं नृपतिना रुदता गृहीते ।

सम्भ्रान्तया किमपि मन्थरया च कर्णे

राज्ञः शनैरभिहितं च न चास्मि राजा ॥ ७ ॥

सीता— (ख) पिअं मे । महाराओ एव्व महाराओ,
अय्यउत्तो एव्व अय्यउत्तो ।

रामः— मैथिलि ! किमर्थं विमुक्तालङ्कारासि ।

सीता— (ग) ण खु दाव आवज्झामि ।

रामः— न खलु । प्रत्यग्रावतारितैर्भूषणैर्भवितव्यम् ।

तथाहि—

कर्णौ त्वरापहतभूषणभुमपाशौ

संस्त्रंसिताभरणगौरतलौ च हस्तौ ।

एतानि चाभरणभारनतानि गात्रे

स्थानानि नैव समत्तामुपयान्ति तावत् ॥ ८ ॥

सीता— (घ) पारेदि अय्यउत्तो अळिअं पि सच्चं विअ
मन्तेदुं ।

(क) ततस्ततः ।

(ख) प्रियं मे । महाराज एव महाराजः, आर्षपुत्र एव आर्षपुत्रः ।

(ग) न खलु तावदावधामि ।

(घ) पारयत्यार्यपुत्रोऽलीकमपि सत्यमिव मन्त्रमित्युच्यते ।

रामः— तेन हि अलङ्कियताम् । अहमादर्शं धार-
यिष्ये । (तथां कृत्वां निर्वर्ण्य) तिष्ठ ।

आदर्शं बलकलानीव किमेते सूर्यरश्मयः ।

हसितेन परिज्ञातं क्रीडेयं नियमस्पृहा ॥ ९ ॥

अवदातिके ! किमेतत् ।

अवदातिका— (क) भद्रा ! किण्णुहु सोहदि ण सोहदि
त्ति कोदूहळेण आबञ्झा ।

रामः — मैथिलि ! किमिदमिक्ष्वाकूणां वृद्धालङ्कार-
स्त्वया धार्यते । अस्त्यस्माकं प्रीतिः । आनय ।

सीता— (ख) माखु माखु अय्यउत्तो अमङ्गळं भणादु ।

रामः—मैथिलि ! किमर्थं वारयसि ।

सीता—(ग) उज्झिदाहिसेअस्स अय्यउत्तरस अमङ्गळं
विअ मे पडिहादि ।

रामः—

मा स्वयं मन्युमुत्पाद्य परिहासे विशेषतः ।

शरीरार्धेन मे पूर्वमाबद्धा *हि यदा त्वया ॥ १० ॥

(नेपथ्ये)

हा हा महाराजः ।

सीता— (घ) अय्यउत्त ! किं एदं ।

(क) भर्तः ! किन्नुखलु शोभते न शोभत इति कौतूहलेनाबद्धानि ।

(ख) माखलु माखल्वार्यपुत्रोऽमङ्गळं भणतु ।

(ग) उज्झिताभिषेकस्यार्यपुत्रस्यामङ्गलमिव मे प्रतिभाति ।

(घ) आर्यपुत्र ! किमेतत् ।

१. ('आदर्शं गृहीत्वा निर्वर्ण्य') घ. पाठः. २. 'था कुर्वन्' क. पाठः. ३
'त्वा आदर्शं विच्छोक्य' ग. पाठः.

* 'बलकला' इति शेषः

रामः—(आकर्ष्य)

नारीणां पुरुषाणां च निर्मर्यादो यदा ध्वनिः ।

सुव्यक्तः प्रभवामीति मूले दैवेन ताडितम् ॥ ११ ॥

तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—परित्रायतां परित्रायतां कुमारः ।

रामः—आर्य ! कः परित्रातव्यः ।

काञ्चुकीयः—महाराजः ।

रामः—महाराज इति । आर्य ! ननु वक्तव्यम् एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति । अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः ।

काञ्चुकीयः—स्वजनात् ।

रामः—स्वजनादिति । हन्त ! नास्ति प्रतीकारः ।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा ।

कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति ॥ १२ ॥

काञ्चुकीयः—तत्रभवत्याः कैकेय्याः ।

रामः—किमम्बायाः । तेन हि उदकेण गुणेनात्र भवितव्यम् ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ।

रामः—श्रूयतां,

यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या ।

फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति ॥ १३ ॥

काञ्चुकीयः—कुमार ! अलमुपहृतासु स्त्रीबुद्धिषु

स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम् । तस्या एव खलु वचनाद् भवदभि-
षेको निवृत्तः ।

रामः—आर्य ! गुणाः खल्वत्र ।

काञ्चुकीयः—कथमिव ।

रामः—श्रूयतां,

वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव- ✓

न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव ।

नवनृपतिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजाना-

मर्थं च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे ॥ १४ ॥

काञ्चुकीयः—अथ च तयानाहूतोपसृतया भरतोऽभि-
षिच्यतां राज्य इत्युक्तम् । अत्राप्यलोभः । ✓

रामः—आर्य ! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमपै-
क्षते । कुतः,

शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते ।

तस्या लोभोऽत्र, नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम् ॥ १५ ॥

काञ्चुकीयः—अथ ।

रामः—अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि ।
महाराजस्य वृत्तान्तस्तावदभिधीयताम् ।

काञ्चुकीयः—तैतस्तदानीं,

शोकाद् वचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः ।

किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः ॥ १६ ॥

१. 'य न च प' ड. पाठः. २. 'वे' ग. पाठः. ३. 'श्रूयतां, शो' ख.
पाठः. ४. 'राजा ह' क. ख, घ. ड. पाठः.

रामः—कथं मोहमुपगतः ।

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

रामः—(आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः ।

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः ॥ १७ ॥

(ततः प्रविशति धनुर्बाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः—(सक्रोधम्) कथं कथं मोहमुपगत इति ।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दया

स्वजननिभृतः सर्वोऽप्येवं मृदुः परिभूयते ।

(अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो

युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम् ॥ १८ ॥

सीता — (क) अय्यउत्त ! रोदिदव्ये काले सोमितिणा
धणू गहीदं । अपुव्वो खु से आआसो ।

रामः—सुमित्रामातः ! किमिदम् ।

लक्ष्मणः—कथं कथं किमिदं नाम ।

क्रमप्राप्ते हते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे ।

इदानीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मन्स्विता ॥ १९ ॥

(क) आर्यपुत्र ! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम् । अपूर्वः
स्वस्वस्यायासः ।

रामः—सुमित्रामातः ! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं
जनयति । आः, अपण्डितः खलु भवान् ।

भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम् ।

यदि तेऽस्ति धनुःश्लाघा स राजा परिपाल्यताम् ॥ २० ॥

लक्ष्मणः—न शक्नोमि रोषं धारयितुम् । भवतु भवतु ।
गच्छामस्तावत् (प्रास्थितः) ।

रामः—

त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता ।

भ्रुकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा *नियतीव व्यवस्थिता ॥ २१ ॥

सुमित्रामातः ! इतस्तावत् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! अयमास्मि ।

रामः—भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम् ।

उच्यतामिदानीम् ।

साते धनुर्नमुयि^(१) सत्यमवेक्षमाणे

मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम् ।

दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि

किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु ॥ २२ ॥

लक्ष्मणः—(सबाष्पम्) हा धिगस्मान् । अविज्ञायोपा-
लभसे ।

यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः ।

वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुदर्श वने त्वया ॥ २३ ॥

* 'नियतीव विधिरिव व्यवस्थिता अशक्यप्रतिविधाना । नियतिशब्दस्य
किञ्चनत्वात् 'कृदिकारादकितनः' इति ङीप् ।

† 'नमय' इति वा, 'नमस्तु' इति वा पठितुं युक्तम् ।

रामः—अत्र* मोहमुपगतस्तत्रभवान्^१ । हन्त निवे-
दितमप्रभुत्वम् । मैथिलि !

मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय ।

करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्म नैवासं नोपपादितम् ॥ १४ ॥

सीता—(क) गहूणदु अय्यउतो ।

रामः— मैथिलि ! किं व्यवसितम् ।

सीता— (ख) णं सहधम्मचारिणी वखु अहं ।

रामः— मयैकाकिना किल गन्तव्यम् ।

सीता— (ग) अदोणुखु अणुगच्छामि ।

रामः— वने खलु वस्तव्यम् ।

सीता— (घ) तं खु मे पासादो ।

रामः— श्वश्रूश्वशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या ।

सीता— (ङ) णं उदिसिअ देवदाणं पणामो करीअदि ।

रामः— लक्ष्मण ! वार्यतामियम् ।

लक्ष्मणः—आर्य ! नोत्सहे श्लाघनीये काले^२ वारयितु-
मत्रभवतीम् ।

(क) गृह्णात्वार्यपुत्रः ।

(ख) ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम् ।

(ग) अतोऽनुखल्वनुगच्छामि ।

(घ) तत् खलु मे प्रासादः ।

(ङ) एनाम् उदिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते ।

१ 'त्तं' ड. पाठः. २. 'क्लिस्सदु' ख. ग. ङ. पाठः.

* अत्र चतुर्दशवर्षवनवासे । ११ तत्रभवान् दशरथः ।

२ कार्ये इति वा पाठः स्यात् ।

कुतः ,

अनुचरति शशाङ्कं राहुदोषेऽपि तारा
पतति च वनवृक्षे याति भूमिं लता च ।
त्यजति न च करेणुः पङ्कलग्नं गजेन्द्रं
ब्रजतु चरतु धर्मं भर्तृनाथा हि नार्यः ॥ २५ ॥ -

(प्रविश्य)

चेटी—(क) जेदु भट्टिणी । णेवच्छपालिणी अय्यरेवा
पणमिअ विण्णवेदि— ओदादिआए सङ्गीदसाळादो आच्छि-
न्दिअ वक्कळा आणीदा । इमा अवरा अणणुहूदा वक्कळा ।
णिव्वत्तीअदु दाव किल पओअणं त्ति ।

रामः— भद्रे ! आनय, *सन्तुष्टैषा । वयमर्थिनः ।

चेटी—(ख) गह्वदु भट्टा । (तथा कृत्वा निष्क्रान्ता)

(रामो गृहीत्वा परिधत्ते)

लक्ष्मणः— प्रसीदत्वार्यः ।

निर्योगाद् भूषणान्माल्यात् सर्वेभ्योऽर्घं प्रदाय मे

चीरमेकाकिना बद्धं चीरे खल्वसि मत्सरी ॥ २६ ॥

(क) जयतु भट्टिनी । नेपथ्यपालिन्यार्यरेवा प्रणम्य विज्ञापयति—
अवदातिकया सङ्गीतशालाया आच्छिद्य वल्कला आनीताः । इमेऽपरा
अननुभूता वल्कलाः । निर्वर्त्यतां तावत् किल प्रयोजनमिति ।

(ख) गृह्णातु भर्ता ।

१. 'प्रतीहारी —' ड पाठः. २. 'णामपुत्रं वि' क. ख. पाठः.

३. 'णः— आर्य ! नि' क. ग. पाठः.

* सन्तुष्टा प्रागेव लब्धवल्कलत्वात् ।

रामः— मैथिलि ! वार्यतामयम् ।

सीता— (क) सोमित्ते ! णिवत्तीअदु किल्ल ।

लक्ष्मणः— आर्ये !

गुरोमेँ पादशुश्रूषां त्वमेका कर्तुमिच्छसि ।

तवैर्व दक्षिणः पादो मम सव्यो भविष्यति ॥ २७ ॥

सीता—(ख) दीअइखु अय्यउत्तो (?)* । सन्तप्पादि सोमिच्ची ।

रामः— सौमित्रे ! श्रूयताम् । बल्कलानि नाम,

तपःसङ्ग्रामकवचं नियमाद्विरदाङ्कुशः ।

खलीनामिन्द्रियाश्वानां गृह्यतां धर्मसारथिः ॥ २८ ॥

लक्ष्मणः — अनुगृहीतोऽस्मि (गृहीत्वा परिधत्ते)

रामः— श्रुतवृत्तान्तैः पौरैः सन्निरुद्धो राजमार्गः ।

उत्सार्यतामुत्सार्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः— आर्य ! अहमग्रतो यास्यामि । उत्सार्यता-

मुत्सार्यताम् ।

रामः —मैथिलि ! अपनीयतामवगुण्ठनम् ।

सीता — (ग) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (अपनयति)

रामः — भो भोः पौराः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः ।

(क) सौमित्रे ! निवर्ततां किल ।

(ख) दीयतां खल्वार्यपुत्र ! । सन्तप्यते सौमित्रिः ।

(ग) यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

१. 'ष द' क. ग. पाठः. २. 'ता— तह । (अप' घ., 'ता चावगुण्ठनमप'
ख. पाठः.

* 'दीअइ खु अय्यउत्त' इति पठनीयं भाति ।

स्वैरं हि पश्यन्तु कलत्रमेतद्

बाष्पाकुलाक्षैर्वदनैर्भवन्तः ।

निर्दोषदृश्या हि भवन्ति नार्यो

यज्ञे विवाहे व्यसने वने च ॥ २९ ॥

(प्रविश्य)

काम्बुकीयः— कुमार ! न खलु न खलु गन्तव्यम् ।

एष हि महाराजः,

श्रुत्वा ते वनगमनं वधूसहायं

सौभ्रात्रव्यवसितलक्ष्मणानुयात्रम्

उत्थाय क्षितितलरेणुरूषितोद्गः

कान्तारैर्द्विरद इवोपयाति जीर्णः ॥ ३० ॥

लक्ष्मणैः— आर्य !

घीरमात्रोत्तरीयाणां किं दृश्यं वनवासिनाम् ।

रामः—

गतेष्वस्मासु राजा नः शिरःस्थानानि पश्यतु ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

प्रथमोऽङ्कः ।

अथ द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति काम्बुकीयः)

काम्बुकीयः— भो भोः प्रतिहारव्यापृताः ! स्वेषु
स्वेषु स्थानेष्वप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी— (क) अय्य ! किं एदं ।

काञ्चुकीयः— एष हि महाराजः सत्यवचनरक्षणपरो
 राममरण्यं गच्छन्तमुपावर्तयितुमशक्तः पुत्रैर्विरहशोकाग्निना
 दग्धहृदय उन्मत्त इव बहु प्रलपन् समुद्रगृहके शयानः,

✓ मेरुश्चलन्निव युगक्षयसन्निकर्षे

शोषं व्रजन्निव महोदधिरप्रमेयः ।

सूर्यः पतन्निव च मण्डलमात्रलक्ष्यः

शोकाद् भृशं शिथिलदेहमतिर्नरेन्द्रः ॥ १ ॥

प्रतिहारी— (ख) हं एवंगओ महाराओ ।

काञ्चुकीयः— भवति ! गच्छ ।

प्रतिहारी— (ग) अय्य ! तह । (निष्क्रान्ता)

काञ्चुकीयैः— (सर्वतो विलोक्य) अहोतुखलु राम-
 निर्गमनदिनादारभ्य शून्यैवेयमयोध्या संलक्ष्यते ।

कुतः,

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनो

हेषाशून्यमुखाः सवृद्धवनिताबालाश्च पौरा जनाः ।

(क) आर्य ! किमेतत् ।

(ख) हम्, एवंगतो महाराजः ।

(ग) आर्य ! तथा ।

त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा

रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥ २ ॥

यावदहमपि महारजस्य समीपवर्त्ती भविष्यामि । (परिक्रम्या-
वलोक्य) अये अयं महाराजो महादेव्या सुमित्रया च सुदुः
सहमपि पुत्रविरहसमुद्भवं शोकं निगृह्यात्मानमेव संस्था-
पयन्तीभ्यामन्वास्यमानस्तिष्ठति । कष्टा खल्ववस्था वर्तते ।
एष एष महाराजः,

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन् मुहुः ।

दिशं पश्यति तामेव यया यातो रघूद्वहः ॥ ३ ॥

(निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो राजा देव्यौ च)

राजा—

हाँ ! वत्स ! राम ! जगतां नयनाभिराम !

हा वत्स ! लक्ष्मण ! सलक्षणसर्वगात्र ! ।

हा साध्वि ! मैथिलि ! पतिस्थितचित्तवृत्ते !

हा हा गताः किल वनं बत मे तनूजाः ॥ ४ ॥

१. 'भवामि' क. पाठः. २. 'हः ॥ यावदहमपि महाराजस्य प्रत्यनन्तरीभवि-
ष्यामि । 'नि' क. ड. पाठः. ३.

“हाँ राम ! लोकप्रहणाभिराम !

हा लक्ष्मण ! भ्रातृषु लक्ष्मभूत !

हा साध्वि ! वैदेहि ! कुलप्रदीपे !

हा कीर्तिरेवां गमनात् प्रनष्टा ॥”

क. ख. घ. ङ. पाठः.

चित्रमिदं भोः!, यद् भ्रातृस्नेहात् पितरि विमुक्तस्नेहमपि
तावल्लक्ष्मणं द्रष्टुमिच्छामि। वधु! वैदेहि!

रामेणापि परित्यक्तो लक्ष्मणेन च गर्हितः।

अयशोभाजनं लोके परित्यक्तस्त्वयाप्यहम् ॥ ५ ॥

पुत्र राम! वत्स लक्ष्मण! वधु वैदेहि! प्रयच्छत मे प्रति-
वचनं पुत्रकाः!। शून्यमिदं भोः!। न मे कश्चित् प्रति-
वचनं प्रयच्छति। कौसल्यामातः! कासि।

सत्यसन्ध! जितक्रोध! विमत्सर! जगत्प्रिय!।

गुरुशुश्रूषणे युक्त! प्रतिवाक्यं प्रयच्छ मे ॥ ६ ॥

हा कासौ सर्वजनहृदयनयनाभिरामो रामः, कासौ मयि
गुर्वनुवृत्तिः, कासौ शोकार्तेष्वनुकम्पा, कासौ तृणवदग-
णितराज्यैश्वर्यः। पुत्र! राम! वृद्धं पितरं मां परित्यज्य किम-
सम्बन्धेन धर्मेण ते कृत्यम्। हा धिक्। कष्टं भोः!

सूर्य इव गतो रामः सूर्य दिवस इव लक्ष्मणोऽनुगतः।

सूर्यदिवसावसाने छायेव न दृश्यते सीता ॥ ७ ॥

(ऊर्ध्वमवलोक्य) भोः कृतान्तहतक!

अनपत्या वयं रामः पुत्रोऽन्यस्य महीपतेः।

वने व्याघ्री च कैकेयी त्वया किं न कृतं त्रयम् ॥ ८ ॥

१. 'दं भोः' 'भ्रा' क. ख., 'दं भ्रातृस्नेहेन पि' ग. ड. पाठः. २. 'दं
लक्ष्मणमपि तावद्' 'द्र' क. ख. पाठः.

कौसल्या—(सखवितम्) (क) अळं दाणि महाराओ अ-
दिमत्तं सन्तप्पिअ परवसं अत्ताणं कादुं । णं सा ते अ
कुमारा महाराअस्स समआवसाणे पेक्खिदब्बा भविस्सन्ति ।

राजा—का त्वं भोः! ।

कौसल्या—(ख) असिणिद्धपुत्तप्पसविणी खु अहं ।

राजा—किं किं सर्वजनदृढयनयनाभिरामस्य रामस्य
जननी त्वमसि कौसल्या ।

कौसल्या—(ग) महाराअ ! सा एव मन्दभाइणी खु
अहं ।

राजा—कौसल्ये ! सारवती खल्वसि । त्वया हि खलु
रामो गर्भे धृतः ।

अहं हि दुःखमत्यन्तमसह्यं ज्वलनोपमम् ।

नैव सोढुं न संहर्तुं शक्नोमि मुषितेन्द्रियः ॥ ९ ॥

(सुमित्रां विलोक्य) इयमपरा का ।

कौसल्या—(घ) महाराअ ! वच्छळक्खण (इत्यर्थोक्ते)

(क) अलमिदानीं महारजोऽतिमात्रं सन्तप्य परवशमात्मानं कर्तुम् । ननु
सा तौ च कुमारौ महाराजस्य समयावसाने प्रेक्षितव्या भविष्यन्ति ।

(ख) अस्मिन्पुत्रप्रसविनी खल्वहम् ।

(ग) महाराज ! सैव मन्दभागिनी खल्वहम् ।

(घ) महाराज ! वत्सलक्ष्मण ।

१. 'ओ सोअप' ग. घ. पाठः. २. 'सं सोअस्स अत्ताणं कादुं' क. पाठः
३. 'एण पे' क. ख. घ. ङ. पाठः. ४. 'आइणी' ग. घ. पाठः. ५. 'धारितः
ख. घ. ङ. पाठः. ६. 'तु' ग. ङ. पाठः.

राजा—(सहसोत्थाय) कासौ कासौ लक्ष्मणः । न दृश्यते ।
भोः ! कष्टम् ।

(देव्यौ असंभ्रमसुत्थाय राजानमवब्रुवन्ते)

कौसल्या—(क) महाराज ! वच्छलवखणस्स जणणी
सुमित्ति वत्तुं मए उवक्कन्दं ।

राजा—अयि सुमित्रे !

तवैव पुत्रः सत्पुत्रो येन नक्तन्दिनं* वने ।

रामो रघुकुलश्रेष्ठशुभाययेवानुगम्यते ॥ १० ॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्रभवान्
सुमन्त्रः प्राप्तः ।

राजा—(सहसोत्थाय सहर्षम्) अपि रामेण ।

काञ्चुकीयः—न खलु, रथेन ।

राजा—कथं कथं रथेन केवलेन । (इति मुच्छितः पतति)

देव्यौ—(ख) महाराज ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

(गात्राणि परामृशतः)

काञ्चुकीयः—भोः ! कष्टम् । ईदृग्बिधाः पुरुषविशेषा
ईदृशीमापदं प्राप्नुवन्तीति विधिरनतिक्रमणीयः । महाराज !
समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

✓(क) महाराज ! वत्सलक्ष्मणस्य जननी सुमित्रेति वक्तुं मयोपक्रान्तम् ।

(ख) महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

१. 'किं किं रथेन । इ' ग. पाठः.

* 'नक्तन्दिनम्' इति स्यात्.

राजा—(किञ्चित् समाश्रित्य) बाल्मिके! सुमन्त्र एक एव
ननु प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः—महाराज ! अथकिम् ।

राजा—कष्टं भोः !

शून्यः प्राप्तो यदि रथो भग्नो मम मनोरथः ।

नूनं दशरथं नेतुं कालेन प्रेषितो रथः ॥ ११ ॥

तेन हि शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः)

राजा —

घन्याः खलु वने वातास्तटाकपरिवर्तिनः ।

विचरन्तं वने रामं ये स्पृशन्ति यथासुखम् ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः)

सुमन्त्रः—(सर्वतो विलोक्य सशोकम्)

एते भृत्याः स्वानि कर्माणि हित्वा

स्नेहाद् रामे जातवाष्पाकुलाक्षाः ।

चिन्तादीनाः शोकसंदग्धदेहा

विक्रोशन्तं पार्थिवं गर्हयन्ति ॥ १३ ॥

(उपेत्य) जयतु महाराजः ।

राजा—भ्रातः ! सुमन्त्र !

क मे ज्येष्ठो रामः—

नहि नहि युक्तमभिहितं मया ।

क ते ज्येष्ठो रामः प्रियसुत ! सुतः सा क दुहिता
विदेहानां भर्तुर्निरतिशयभक्तिर्गुरुजने ।

क वा सौमित्रिर्मा *हतपितृकमासन्नमरणं

किमप्याहुः किं ते सकलजनशोकार्णवकरम् ॥ १४ ॥

सुमन्त्रः—महाराज ! मा मैवममङ्गलवचनानि भाषिष्ठाः ।
अचिरादेव तान् द्रक्ष्यसि ।

राजा—सत्यमयुक्तमभिहितं मया । नायं तपस्विना-
मुचितः प्रश्नः । तत् कथ्यताम् । अपि तपस्विनां तपो वर्धते ।
अप्यरण्यानि स्वाधीनानि विचरन्ती वैदेही न परिखिद्यते ।

सुमित्रा—(क) सुमन्त ! बहुवक्त्रालङ्कितशरीरा वाळा
वि अवाळचारित्ता भक्तुणो सहधम्मआरिणी अहो महाराजं
च किञ्चि णाळवदि ।

सुमन्त्रः—सर्व एव महाराजम् ।

राजा—न न । श्रोत्ररसायनैर्मम हृदयातुरौषधैस्तेषां
नामधेयैरेव श्रावय ।

(क) सुमन्त्र ! बहुवक्त्रालङ्कितशरीरा बालाप्यञ्जालचारित्रा भर्तुः सह-
धर्मचारिणी अस्मान् महाराजं च किञ्चिञ्जालपति ।

१. 'मः त्रि' ग. पाठः. २. 'णी किं अ' ग. पाठः.

* हतः पिता इतपिता । ततो भूयः कुत्सायां कन् ।

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।
 राजा—राम इति । अयं रामः । तन्नामश्रवणात् स्पृष्ट
 इव मे प्रतिभासि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही । रामो लक्ष्मणो वैदेहीत्ययमक्रमः ।

सुमन्त्रः—अथ कः क्रमः ।

राजा—रामो वैदेही लक्ष्मण इत्यभिधीयताम् ।

रामलक्ष्मणयोर्मध्ये तिष्ठत्वत्रापि मैथिली ।

बहुदोषाण्यरण्यानि सनाथैषा भविष्यति ॥ १५ ॥

सुमन्त्रः—यदाज्ञापयति महाराजः । आयुष्मान् रामः ।

राजा—अयं रामः ।

सुमन्त्रः—आयुष्मती जनकराजपुत्री ।

राजा—इयं वैदेही ।

सुमन्त्रः—आयुष्मान् लक्ष्मणः ।

राजा—अयं लक्ष्मणः । राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! परि-
 ष्वजध्वं मां पुत्रकाः ! ।

१. 'णादेव लिष्ट' क., 'णादेव स्पृ' स. ग., 'णादेव इष्ट' क पाठः. २.
 'जा — लक्ष्मण इति । अ' ग. पाठः. ३. 'ती सीता ज', ४. 'त' क. स. पाठः.

सकृत् स्पृशामि वा रामं सकृत् पश्यामि वा पुनः ।
गन्तायुरमृतेनेव जीवामीति मतिर्मम ॥ १६ ॥

सुमन्त्रः — शृङ्गिबेरपुरे रथादक्तीर्यायोध्याभिमुखाः
स्थित्वा सर्व एव महाराजं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयितु-
मारब्धाः ।

कमप्यर्थं चिरं ध्यात्वा वक्तुं प्रस्फुरिताधराः ।

बाष्पस्तम्भितकण्ठत्वादनुक्त्वैव वनं गताः ॥ १७ ॥

राजा—कथमनुक्त्वैव वनं गताः । (इति द्विशुभं मोह-
मुपगतः)

सुमन्त्रः—(ससम्भ्रमम्) बालाके ! उच्यताममात्येभ्यः—
अप्रतीकारायां दशायां वर्तते महाराज इति ।

काञ्चुकीयः — तथा । (निष्क्रान्तः)

देव्यो—(क) महाराज ! समस्ससिहि समस्ससिहि ।

राजा—(किञ्चित् समाश्वस्य)

अङ्गं मे स्पृश कौसल्ये ! न त्वां पश्यामि चक्षुषा ।

रामं प्रति गता बुद्धिरद्यापि न निवर्तते ॥ १८ ॥

पुत्र ! राम ! यत् खलु मया सन्ततं चिन्तितं,

राज्ये त्वामभिषिष्ये सन्नरपतेर्लोभात् कृतार्थाः प्रजाः

कृत्वा त्वत्सहजान् समानविभवान् कुर्वात्मनः सन्ततम् ।

(क) महाराज ! समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

इत्यादिश्य च ते तपोवनमितो गन्तव्यमित्येतया

कैकेय्या हि तदन्यथा कृतमहो निःशेषमेकक्षणे ॥ १९ ॥

सुमन्त्र ! उच्यतां कैकेय्याः—

गतो रामः प्रियं तेऽस्तु त्यक्तोऽहमपि जीवितैः ।

क्षिप्रमानीयतां पुत्रः पापं सफलमस्त्विति ॥ २० ॥

सुमन्त्रः— यदाज्ञापयति महाराजः ।

राजा (ऊर्ध्वमवलोक्य) अये रामकथाश्रवणसन्दग्धहृदयं
मामाश्वासयितुमागताः पितरः । कोऽत्र ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः— जयतु महाराजः ।

राजा— क्षापस्तावत् ।

काञ्चुकीयः— यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)

जयतु महाराजः । इमा आपः ।

राजा— (आचम्यावलोक्य)

अयममरपतेः सखा दिलीपो

रघुरयमन्नभवानजः पिता मे ।

किर्नभिगमनकारणं भवद्भिः

सह वसने समयो ममापि तत्रै ॥ २१ ॥

राम ! वैदेहि ! लक्ष्मण ! अहमितः पितृर्षी सकाशं गच्छामि ।

हे पितरः ! अयमयमागच्छामि । (संस्कृत्य परावृष्टः)

१. 'सिंह ग' क. ड. पाठः. २. 'त्र । हे पितरः ! अय' क. ख पाठः. ३.
'पुत्र राम ! पत्न्य कर्मण ! वधु वैदेहि ! अ' ख. पाठः. ४. 'संस्कृत्य' क. ड. पाठः. ५.
(स्वर्गांतः) ड., '(स्वर्गं गतः)' क. पाठः.

(काञ्चुकीयो यवनिकास्तरणं करोति)

सर्वे हा ही महाराजः । (फ) हा हा महाराओ ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

द्वितीयोऽङ्कः ।

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सुधाकारः)

सुधाकारः—(सम्भार्जनादीनि कृत्वा) (ख) भोदु, दाणि किदं एत्थ कय्यं अय्यसम्भवअस्स* भाणत्तं । जाव मुहुत्तं सुविसं । (स्वपिति)

(प्रविश्य)

भटः—(चेटमुभगम्य ताडयित्वा) (ग) अद्धो दासीएपुत्त ! किं दाणि कम्मं ण करेसि । (ताडयति)

सुधाकारः --- (बुद्ध्वा) (घ) ताळेहि मं ताळेहि मं ।

भटः — (ङ) ताडिदे तुवं किं करिस्ससि ।

(फ) हा हा महाराजः ।

(ख) भवतु, इदानीं कृतमत्र कार्यमार्यसंभवकस्याज्ञप्तम् । यावन्मुहूर्तं स्वप्स्यामि ।

(ग) बद्धो दास्याःपुत्र ! किमिदानीं कर्म न करोषि ।

(घ) ताडय मां ताडय माम् ।

(ङ) ताडिते त्वं किं करिष्यसि ।

१. 'हा महाराओ । (यवनिकास्तरणं करोति) (नि) ख. पाठः.

* स्वप्नवासवदत्ते पद्मावतीभटः क्षम्भकनाम्ना व्यबहृतः ।

सुधाकारः — (क) अहणस्स मम कत्तवीभरस विअ
बाहुसहस्सं णत्थि ।

भटः — (ख) बाहुसहस्सेण किं कय्यं ।

सुधाकारः — (ग) तुवं हणिस्सं ।

भटः — (घ) एहि दासीएपुत्त! मुदे मुञ्चिस्सं ।

(पुनरपि ताडयति)

सुधाकारः — (रुदित्वा) (ङ) सक्कं दाणि भट्टा! मे अव-
राहं जाणिदुम् ।

भटः — (च) णत्थि किळ अवराहो णत्थि । णं मए
सन्दिट्ठो भट्टिदारअस्स रामस्स रज्जविभ्रट्टकिदसन्दावेण
सगं गदस्स भट्टिणो दसरहस्स पडिमागेहं देट्ठुं अज्ज
कोसळ्ळापुरोएहि सव्वेहि अन्तेउरेहि इह आअन्तव्वं त्ति ।
एत्थ दाणि तुए किं किदं ।

(क) अधन्यस्य मम कार्तवीर्यस्येव बाहुसहस्रं नास्ति ।

(ख) बाहुसहस्रेण किं कार्यम् ।

(ग) त्वां हनिष्यामि ।

(घ) एहि दास्याःपुत्र! मृते मोक्ष्यामि ।

(ङ) शक्यमिदानीं भर्तः! मेऽपराधं ज्ञातुम् ।

(च) नास्ति किलापराधो नास्ति । ननु मया सन्दिष्टो भर्तृदारकस्य
रामस्य राज्यविभ्रष्टकृतसन्तापेन स्वर्गं गतस्य भर्तुर्दशरथस्य प्रतिमागेहं
द्रष्टुमथ कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैरिहागन्तव्यमिति । अत्रेदानीं त्वया किं
कृतम् ।

सुधाकारः— (क) पेक्खदु भट्टा । अवणीदकवोदसन्दा-
णअं दाव गब्भगिहं । सोहवण्णअदत्तचन्दणपञ्चाङ्गुळा
भिच्चीओ । ओसत्तमळ्ळदामसोहीणि दुवाराणि । पइण्णा
वालुआ । एत्थ दाणि मए किं ण किदं ।

भटः— (ख) जइ एवं, विस्सत्थो गच्छ । जाव अहं
वि सव्वं किदं त्ति अमच्चस्स णिवेदेमि ।

(निष्क्रान्तौ)

(प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सूतश्चे)

भरतः— (सावेगम्) सूत ! चिरं मातुल(कुल)परिचयाद-
विज्ञातवृत्तान्तोऽस्मि । श्रुतं मया दृढमकल्प्यशरीरो^१ महाराज
इति । तदुच्यतां,

पितुर्मे को व्याधिः

सूतः—

हृदयपरितापः खलु महान्

(क) पश्यतु भर्ता । अपनीतकपोतसन्दानकं तावद् गर्भगृहम् । सौध-
वर्णकदत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भिच्छयः । अवसक्तमाख्यदामसोभीनि द्वाराणि ।
प्रकीर्णा वालुकाः । अत्रेदानीं मया किं न कृतम् ।

(ख) यद्येवं, विश्वस्तो गच्छ । यावद्दहमपि सर्वं कृतमित्यमात्याय
निवेदयामि ।

२. 'धवण्णिषु द' क. पाठः. ३. 'तेन च' क. ख. पाठः. ४. 'रो राजेति'
ख. पाठः. ५. तः—आयुष्मन् ! इ' ग. ड. पाठः.

भरतः —

किमाहुस्तं वैद्याः

सूतः —

न खलु भिषजस्तत्र निपुणाः ।

भरतः —

किमाहारं भुङ्क्ते शयनमपि

सूतः —

भूमौ निरशनः

भरतः —

किमाशां स्याद्

सूतः —

दैवं

भरतः —

स्फुरति हृदयं वाहय रथम् ॥ १ ॥

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथं वाहयति)

भरतः — (रथवेगं निरूप्य) अहौतुखलु रथवेगः ।

एते ते,

द्रुमा धावन्तीव द्रुतरथगतिक्षीणविषया

नदीवोद्वृत्ताम्बुर्निपतति मही नेमिविवरे ।

अरव्यक्तिर्नेष्टा स्थितमिव जन्नाच्चक्रवल्यं

रजश्चाश्वोद्धूतं पतति पुरतो नानुपतति ॥ २ ॥

सूतः — आयुष्मर्नै! सोपरनेहतया वृक्षाणामभितः

खल्वयोध्यया भवितव्यम् ।

१. 'शास्व दे' ख. पाठः. २. 'नोदयति' ग. ह. पाठः. ३. 'हो र' क. पाठः. ४. 'नू! अन्य इवोपस्नेहेन वृ' ख. ग. पाठः.

भरतः — अहोतुखलु स्वजनदर्शनोत्सुकस्य त्वरता मे
मनसः । सम्प्रति हि,

पतितमिव शिरः पितुः पादयोः स्निह्यतेवास्मि
राज्ञा समुत्थापितः
त्वरितमुपगता इव भ्रातरः क्लेदयन्तीव
मामश्रुभिर्मातरः ।
सदृश इति महान्निति व्यायतश्चेति भृत्यैरि-
वाहं स्तुतः सेवया
परिहसितमिवात्मनस्तत्र पश्यामि वेषं च
भाषां च सौमित्रिणा ॥ ३ ॥

सूतः — (आत्मगतम्) भोः! कष्टम्, यदयमविज्ञाय
महाराजविनाशमुदके निष्फलामाशां परिवहन्नयोध्यां प्रवे-
क्ष्यति कुमारः । जानद्भिरप्यस्माभिर्न निवेद्यते । कुतः,

पितुः प्राणपरित्यागं मातुरैश्वर्यलुब्धताम् ।

ज्येष्ठभ्रातुः प्रवासं च त्रीन् दोषान् कोऽभिधास्यति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

भटः — जयतु कुमारः ।

भरतः — भद्र ! किं शत्रुघ्नो मामभिगतः ।

भटः — अभि(ग)तः खलु वर्तते कुमारः । उपाध्या-
यास्तु भवन्तमाहुः ।

भरतः — किमिति किमिति ।

भटः — एकनाडिकावशेषः कृत्तिकाविषयः । तस्मात् प्रतिपन्नायामेव रोहिण्यामयोध्यां प्रवेक्ष्यति कुमारः ।

भरतः — बाढमेवम् । न मया गुरुवचनमतिक्रान्त- पूर्वम् । गच्छ त्वम् ।

भटः — यदाज्ञापयति कुमारः । (निष्क्रान्तः)

भरतः — अथ कस्मिन् प्रदेशे विश्रमिष्ये । भवतु, दृष्टम् । एतस्मिन् वृक्षान्तराविष्कृते देवकुले मुहूर्तं विश्रमिष्ये । तदुभयं भविष्यति दैवतपूजा विश्रमश्च । अथच उपोपविश्य प्रवेष्टव्यानि नगराणीति सत्समुदाचारः । तस्मात् स्थाप्यतां रथः ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (स्थं स्थापयति)

भरतः — (स्थादवतीर्य) सूत! एकान्ते विश्रामयाश्चान् ।

सूतः — यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः — (किञ्चिद् गत्वावलोक्य) साधुमुक्तपुष्पलाजाविष्कृता बलयः, दत्तचन्दनपञ्चाङ्गुला भित्तयः, अवसक्तमाल्य-दामशोभीनि द्वाराणि, प्रकीर्णा वालुकाः । किन्तुखलु पार्वणोऽयं विशेषः, अथवा आह्निकमास्तिक्यम् । कस्यनुखलु दैवतस्य स्थानं भविष्यति । नेह किञ्चित् प्रहरणं ध्वजो वा बहिश्चिह्नं दृश्यते । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविश्यावलोक्य) अहो क्रियामाधुर्यं पाषाणानाम् । अहो भावगतिराकृतीनाम् । दैवतोद्दिष्टानामपि मानुषविश्वासतासां प्रतिमानाम् । किन्तु-

खलु चतुर्द्वैवतोऽयं स्तोमः । अथवा यानि तानि भवन्तु ।
अस्ति तावन्मे मनसि प्रहर्षः ।

कामं दैवतमित्येव युक्तं नमयितुं शिरः ।

वार्षलस्तु प्रणामः स्यादमन्त्रार्चितदैवतः ॥ ५ ॥

(प्रविश्य)

देवकुलिकः — भोः ! नैत्यकावसाने प्राणिधर्ममनु-
तिष्ठति मयि कोनुखल्वयमासां प्रतिमानामल्पान्तराकृतिरिव
प्रतिमागृहं प्रविष्टः । भवतु, प्रविश्य ज्ञास्ये । (प्रविशति)

भरतः — नमोऽस्तु ।

देवकुलिकः — नखलु नखलु प्रणामः कार्यः ।

भरतः — मा तावद् भोः !

*वक्तव्यं किञ्चिदस्मासु विशिष्टः प्रतिपाल्यते ।

किञ्चिदस्तु प्रतिषेधोऽयं नियमप्रभविष्णुता ॥ ६ ॥

देवकुलिकः — न खल्वेतैः कारणैः प्रतिषेधयामि भ-
वन्तम् । किन्तु दैवतशङ्कया ब्राह्मणजनस्य प्रणामं परि-
हरामि । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः ।

भरतः — एवम् । क्षत्रिया ह्यत्रभवन्तः । अथ के
नामात्रभवन्तः ।

देवकुलिकः इक्ष्वाकवः ।

भरतः — (सहर्षम्) इक्ष्वाकव इति । एते तेऽप्ये-
भर्तारः ।

१. 'कानि' ग. पाठः. २. 'सादः' क. ग. ड. पाठः.

* वक्तव्यं, प्रतिपाल्यते, नियमप्रभविष्णुता इत्येतेषु प्रश्नकाकुर्वीष्या ।

एते ते दैवतानामसुरपुरवधे गच्छन्त्यभिसरी-

मेते ते शक्रलोके सपुरजनपदा यान्ति स्वमुकृतैः ।

एते ते प्राप्नुवन्तः स्वभुजबलजितां कृत्स्नां वसुमती-

मेते ते मृत्युना ये चिरमनवसिताश्छन्दं मृगयता ॥ ७ ॥

भोः ! यदृच्छया खलु मया महत् फलमासादितम् । अभि-
धीयतां कस्तावदन्नभवान् ।

देवकुलिकः -- अयं खलु तावत् सन्निहितसर्वरत्नस्य
विश्वजितो यज्ञस्य प्रवर्तयित्वा प्रज्वलितधर्मप्रदीपो दिक्षीपः ।

भरतः — नमोऽस्तु धर्मपरायणाय । अभिधीयतां क-
स्तावदन्नभवान् ।

देवकुलिकः — अयं खलु तावत् संवेशनोत्थापनयो-
रनेकब्राह्मणजनसहस्रप्रयुक्तपुण्याहशब्दरवो रघुः ।

भरतः — अहो बलवान् मृत्युरेतामपि रक्षामतिक्रान्तः ।
नमोऽस्तु ब्राह्मणजनावेदितराज्यफलाय । अभिधीयतां क-
स्तावदन्नभवान् ।

देवकुलिकः — अयं खलु तावत् प्रियावियोगनिर्वेद-
परित्यक्तराज्यभारो नित्यावभृथस्नानप्रशान्तरजा अजः ।

भरतः — नमोऽस्तु श्लाघनीयपश्चात्तापाय । (दशरथस्य
प्रतिमामवलोकयन् पर्याकुलो भूत्वा) भोः ! बहुमानव्याक्षितेन मनसा
सुव्यक्तं नावधारितम् । अभिधीयतां कस्तावदन्नभवान् ।

१. 'पू' ख. पाठः. २. 'ता शोका प्र' इ. पाठः. ३. 'नोपधा' ग. इ.
पाठः.

देवकुलिकः -- अयं दिलीपः ।

भरतः -- पितृपितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः -- अत्रभवान् रघुः ।

भरतः -- पितामहो महाराजस्य । ततस्ततः ।

देवकुलिकः -- अत्रभवानजः ।

भरतः -- पिता तातस्य । किमिति किमिति ।

देवकुलिकः -- अयं दिलीपः, अयं रघुः, अयमजः ।

भरतः -- भवन्तं किञ्चित् पृच्छामि । धरमाणानामपि प्रतिमाः स्थाप्यन्ते ।

देवकुलिकः -- न खलु, अतिक्रान्तानामेव ।

भरतः -- तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

देवकुलिकः -- तिष्ठ ।

येन प्राणाश्च राज्यं च स्त्रीशुल्कार्थे विसर्जिताः ।

इमां दशरथस्य त्वं प्रतिमां किं न पृच्छसे* ॥ ८ ॥

भरतः -- हा तात ! (मूर्छितः पतति । पुनः प्रत्यागत्य)

हृदय ! भव सकामं यत्कृते शङ्कसे त्वं

भृणु पितृनिधनं ते गच्छ धैर्यं च तावत् ।

स्पृशति तु यदि नीचो मामयं शुल्कशब्द-

स्त्वथच भवति सत्यं यत्र देहो विशोर्ध्यः ॥ ९ ॥

आर्य ! ।

१. 'त' ख. पाठः. २. 'तः' ख. घ. पाठः. ३. 'मास्थाप्यन्ते' ख. पाठः. ४. 'स्थभिहाय' क. घ. पाठः. ५. 'ध्यः' । देवकुलिकः--समाश्वसिहि समाश्वसिहि । भरतः--(समाश्वस्य) आ' क. पाठः.

* पृच्छसीत्येव वा पाठे भवेत् ।

देवकुलिकः — आर्येति, इक्ष्वाकुकुलालापः खल्वयम् ।
कच्चित् कैकेयीपुत्रो भरतो भवान् ननु ।

भरतः — अथकिम् अथकिम् । दशरथपुत्रो भरतो-
ऽस्मि, न कैकेय्याः ।

देवकुलिकः — तेन ह्यापृच्छे भवन्तम् ।

भरतः — तिष्ठ । शेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः — का गतिः । श्रूयताम्, उपरतस्तत्रभ-
वान् दशरथः । सीतालक्ष्मणसहायस्य रामस्य वनगमनप्र-
योजनं न जाने ।

भरतः — कथं कथम् आर्योऽपि वनं गतः । (द्विगुणं
मोहमुपगतः)

देवकुलिकः — कुमार! समाश्वसिहि । समाश्वसिहि ।

भरतः — (समाश्वस्य)

अयोध्यामटवीभूतां पित्रा भ्रात्रा च वर्जिताम् ।

पिपासार्तोऽनुधावामि क्षीणतोयां नदीमिव ॥ १० ॥

आर्य! विस्तरश्रवणं मे मनसः स्थैर्यमुत्पादयति । तत् सर्व-
मनवशेषमभिधीयताम् ।

देवकुलिकः — श्रूयतां, तत्रभवता राज्ञाभिषिच्यमाने
तत्र भवति रामे भवतो जनन्याभिहितं किल ।

भरतः — तिष्ठ ।

तं स्मृत्वा शुल्कदोषं भवतु मम सुतो राजेत्यभिहितं
तद्द्वैरेणाश्वसत्या व्रज सुत! वनमित्यार्योऽप्यभिहितः ।

तं दृष्ट्वा बद्धचीरं निधनमसदृशं राजा ननु गतः

पात्यन्ते धिक्प्रलापा ननु मयि सदृशाः शेषाः प्रकृतिभिः ॥

(मोहसुपगतः)

(नेपथ्ये)

(क) उस्सरह अय्या ! उस्सरह ।

देवकुलिकः — (विलोक्य) अये,

काले खल्वागता देव्यः पुत्रे मोहमुपागते ।

हस्तस्पर्शो हि मातृणामजलः * सजलाञ्जलिः ॥ १२ ॥

(ततः प्रविशन्ति देव्यः सुमन्त्रश्च)

सुमन्त्रः — इत इतो भवत्यः ।

इदं गृहं तत् प्रतिमानृपस्य नः

समुच्छ्रयो यस्य स हर्म्यदुर्लभः

अयन्त्रितैरप्रतिहारिकागतै-

र्विना प्रणामं पथिकैरुपास्यते ॥ १३ ॥

(प्रविश्यावलोक्य) भवत्यः ! नखलु नखलु प्रवेष्टव्यम् ।

अयं हि पतितः कोऽपि वयस्स्थ इव पार्थिवः ।

देवकुलिकः —

परशङ्कामलं कर्तुं गृह्यतां भरतो ह्ययम् ॥ १४ ॥

(निष्क्रान्तैः)

(क) उत्सरतार्याः ! उत्सरत ।

१. 'इति सन्तापात् पतति' २. 'ह अय्या !' ३. 'ति सुमन्त्रो देव्यश्च',
४. 'श्य तं दृष्ट्वा' घ. पाठः. ५. 'न्तो देवकुलिकः' सर्वाः— हा' क पाठः.

* 'अजलस्म जलाञ्जलिः' इति चतुर्थः पादः पठनीयो भाति ।

देव्यः — (सहस्रोपगम्य) (क) हा जाद ! भरद ! ।

भरतः—(किञ्चित् समाश्वस्य) आर्य !

सुमन्त्रः—जयतु महा (इत्यर्धोक्ते सविषादम्) अहो स्वर-
सादृश्यम् । मन्ये प्रतिमास्थो महाराजो व्याहरतीति ।

भरतः—अथ मातृणामिदानीं कावस्था ।

देव्यः—(ख) जाद ! एसा णो अवत्थो । (अवगुण्ठनमप-
नयन्ति)

सुमन्त्रः—भवत्यः ! निगृह्यतामुत्कण्ठा ।

भरतः—(सुमन्त्रं विलोक्य) सर्वसमुदाचारसन्निकर्षस्तु मां
सूचयति । कञ्चित् तात ! सुमन्त्रो भवान् ननु ।

सुमन्त्रः—कुमार ! अथ किम् । सुमन्त्रोऽस्मि ।

अन्वास्यमानश्चिरजीवदोषैः

कृतघ्नभावेन विडम्बमानः ।

अहं हि तस्मिन् नृपतौ विपन्ने

जीवामि शून्यस्य रथस्य सूतः ॥ १५ ॥

भरतः—हा तात ! (उत्थाय) तात ! अभिवादनक्रममुप-
देष्टुमिच्छामि मातृणाम् ।

सुमन्त्रः—बाढम् । इयं तत्रभवतो रामस्य जननी
देवी कौसल्या ।

(क) हा जात ! भरत ! ।

(ख) जात ! एसा नोऽवस्था ।

१. 'द !' क. ग. ङ. पाठः. २. तः—'मातरः ! इदा' क. ख. पाठः. ३.
'सर्वाः—(अवगुण्ठनमपनीय) जा' क. घ. पाठः. ४. 'स्था । (इति रुदन्ति)' क. पाठः.
५. 'ल' क. ख. ग. पाठः.

भरतः — अम्ब ! अनपराद्धोऽहमभिवादये ।

कौसल्या—(क)जाद ! णिस्सन्दावो होहि ।

भरतः — (आत्मगतम्) आक्रुष्ट इवास्म्यनेन । (प्रकाशम्)
अनुगृहीतोऽस्मि । ततस्ततः ।

सुमन्त्रः— इयं तत्रभवतो लक्ष्मणस्य जननी देवी
सुमित्रा ।

भरतः—अम्ब ! लक्ष्मणेन *अतिसन्धितोऽहमभिवादये ।

सुमित्रा — (ख) जाद ! जसोभाई होहि ।

भरतः — अम्ब ! इदं प्रयतिष्ये । अनुगृहीतोऽस्मि ।
ततस्ततः ।

सुमन्त्रः— इयं ते जननी ।

भरतः — (सरोषम् उत्थाय) आः पापे !

मम मातुश्च मातुश्च मध्यस्था त्वं न शोभसे ।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये कुनदीव प्रवेशिता ॥ १६ ॥

कैकेयी — (ग) जाद ! किं मए किदम् ।

भरतः— किं कृतमिति वदसि ।

✓ वयमयशसा चीरेणार्यो नृपो गृहमृत्युना

प्रततरुदितैः कृत्स्नायोध्या मृगैः सह लक्ष्मणः ।

(क) जात ! निःसन्तापो भव ।

(ख) जात ! यशोभागी भव ।

(ग) जात ! किं मया कृतम् ।

१. 'तः — (आत्मगतम्) इ', २. 'ध्वं । (प्रकाशम्) अ' क. पाठः.
३. 'तः — आः' क. ग. घ. पाठः.

* 'अतिसन्धित' इति वा पाठः स्यात् ।

दयिततनयाः शोकेनाम्बाः स्नुषाध्वपरिश्रमै-

र्धिगिति वचसा चोग्रेणात्मा त्वया ननु योजिताः ॥

कौसल्या—(क) जाद ! सब्बसमुदाआरमञ्जत्थो किं
ण वन्दसि मादरं ।

भरतः—मातरमिति । अम्ब ! त्वमेव मे माता ।
अम्ब ! अभिवादये ।

कौसल्या—(ख) णहि णहि । इअं दे जणणी ।

भरतः—आसीत् पुरा । न त्विदानीम् । पश्यतु
भवती,

त्यक्त्वा स्नेहं शीलसङ्क्रान्तदोषैः

पुत्रास्तावन्नन्वपुत्राः क्रियन्ते ।

लोकेऽपूर्वं स्थापयाम्येष धर्मं

भर्तृद्रोहादस्तु माताप्यमाता ॥ १८ ॥

कैकेयी—(ग) जाद ! महाराअस्स सच्चवअणं रक्ख-
तीए मए त्ह उच्चं ।

भरतः—किमिति किमिति ।

कैकेयी—(घ) पुत्तओ मे राआ होदु त्ति ।

भरतः—अथ स इदानीमार्योऽपि भवत्याः कः ।

(क) जात ! सर्वसमुदाचारमध्यस्थः किं न वन्दसे मातरम् ।

(ख) नहि नहि । इयं ते जननी ।

(ग) जात ! महाराजस्य सत्यवचनं रक्षन्त्या मया तथोक्तम् ।

(घ) पुत्रको मे राजा भवत्विति ।

पितुर्मे नौरसः पुत्रो न क्रमेणाभिषिच्यते ।

✓ दयिता भ्रातरो न स्युः प्रकृतीनां न रोचते*॥ १९॥

कैकेयी—(क) जाद ! सुकलुब्धा णणु पुच्छिदव्वा ।

भरतः—

वल्कलैर्हृतराजश्रीः पदातिः सह भार्यया ।

वनवासं त्वयाज्ञप्तः शुल्केऽप्येतदुदाहृतम् ॥ २० ॥

कैकेयी—(ख) जाद ! देसकाले णिवेदेमि ।

भरतः—

अयशसि यदि लोभः कीर्तयित्वा किमस्मान्

किमु नृपफलतर्षः किं नरेन्द्रो न दद्यात् ।

अथ तु नृपतिमातेत्येष शब्दस्तवेष्टो

वदतु भवति ! सत्यं किं तवार्यो न पुत्रः ॥ २१ ॥

कष्टं कृतं भवत्या,

✓ त्वया राज्यैषिण्या नृपतिरसुभिर्नैव गणितः

सुतं ज्येष्ठं च त्वं व्रज वनमिति प्रेषितवती ।

न शीर्णं यद् दृष्ट्वा जनकतनयां वल्कलवती-

महो धात्रा सृष्टं भवति ! हृदयं वज्रकठिनम् ॥ २२ ॥

सुमन्त्रः—कुमार ! एतौ वसिष्ठ्वामदेवौ सह प्रकृतिभि-
रभिषेकं पुरस्कृत्य भवन्तं प्रत्युद्रतौ विज्ञापयतः ।

(क) जात ! शुल्कलुब्धा ननु प्रष्टव्या ।

(ख) जात ! देशकाले निवेदयामि ।

१. 'सुरभि' ख. पाठः.

* अत्र चतुर्षु वाक्येषु प्रश्नकाकुर्बोद्धव्या ।

गोपहीना यथा गावो विलयं यान्त्यपालिताः ।

एवं नृपतिहीना हि विलयं यान्ति वै प्रजाः ॥ २३ ॥

भरतः—अनुगच्छन्तु मां प्रकृतयः ।

सुमन्त्रः—अभिषेकं विसृज्य क भवान् यास्यति ।

भरतः—अभिषेकमिति । इहात्र भवत्यै प्रदीयताम् ।

सुमन्त्रः—क भवान् यास्यति ।

भरतः—

तत्र यास्यामि यत्रासौ वर्तते लक्ष्मणप्रियः ।

नायोध्या तं विनायोध्या सायोध्या यत्र राघवः ॥ २४ ॥

(निष्क्रान्ताः सव)

तृतीयोऽङ्कः ।

अथ चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतश्चेत्त्रौ)

विजया—(क) हळा नन्दिणिए ! भणेहि भणेहि । अज्ज कोसळ्ळापुरोगेहि सव्वेहि अन्तेवुरेहि पडिमागेहं दट्ठुं गदेहि तहिं किल भट्टिदारओ भरदो दिट्ठो । अहं च मन्दभाआ दुवारे ट्टिदा ।

नन्दिनिका—(ख) हळा ! दिट्ठो अहोहि कोदूहळेण भट्टिदारओ भरदो ।

(क) हला नन्दिनिके ! भण भण । अथ कौसल्यापुरोगैः सर्वैरन्तःपुरैः प्रतिमागेहं द्रष्टुं गतैस्तत्र किल भर्तृदारको भरतो दृष्टः । अहं च मन्दभागा-द्वारे स्थिता ।

(ख) हला ! दृष्टोऽस्माभिः कौतूहलेन भर्तृदारको भरतः ।

विजया—(क) भट्टिणी कुमारेण किं भणिदा ।

नन्दिनिका—(ख) किं भणितं । ओळोइदुं वि णेच्छदि
कुमारो ।

विजया—(ग) अहो अच्चाहिदम् । रज्जळुद्धाए भट्टि-
दारअस्स रामस्स रज्जविब्भट्टं करन्तीए अत्तणो वेहव्वं
आदिट्ठं । लोओ वि विणासं गमिओ । णिग्घिणा हु भट्टिणी ।
पापअं किदं ।

नन्दिनिका—(घ) हळा ! सुणाहि । पइदीहि आणीदं
अभिसेअं विसज्जिअ रामतवोवणं गदो कुमारो ।

विजया—(सविषादम्) (ङ) हम् । एवं गदो कुमारो ।
णन्दिणिए ! एहि, अह्मे भट्टिणिं पेक्खामो ।

(निष्क्रान्ते)

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति भरतो रथेन सुमन्त्रः सूतश्च)

(क) भट्टिनी कुमारेण किं भणिता ।

(ख) किं भणितम् । अवलोकितुमपि नेच्छति कुमारः ।

(ग) अहो अत्याहितम् । राज्यलुब्धया भर्तृदारकस्य रामस्य राज्यविभ्रष्टं
कुर्वत्स्यात्मनो वैधव्यमादिष्टम् । लोकोऽपि विनाशं गमितः । निर्घृणा खलु
भट्टिनी । पापकं कृतम् ।

(घ) हळा ! शृणु । प्रकृतिभिरानीतमभिषेकं विसृज्य रामतपोवनं गतः
कुमारः ।

(ङ) हम् । एवं गतः कुमारः । नन्दिनिके ! एद्यावां भट्टिनीं पश्यावः ।

भरतः—

स्वर्गं गते नरपतौ सुकृतानुयात्रे^१
पौराश्रुपातसलिलैरनुगम्यमानः ।

द्रष्टुं प्रयाम्यकृपणेषु तपोवनेषु

रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् ॥ १ ॥

सुमन्त्रः—एष एष आयुष्मान् भरतः,

दैत्येन्द्रमानमथनस्य नृपस्य पुत्रो

यज्ञोपयुक्तविभवस्य नृपस्य पौत्रः ।

भ्राता पितुः प्रियकरस्य जगत्प्रियस्य

रामस्य रामसदृशेन पथा प्रयाति ॥ २ ॥

भरतः— भोस्तात !

सुमन्त्रः— कुमार ! अयमस्मि ।

भरतः— क तत्रभवान् ममार्यो रामः । कासौ महा-
राजस्य प्रतिनिधिः । क सन्निदर्शनं सारवताम् । कासौ प्र-
त्यादेशो राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः । क तत् पात्रं यशसः ।
कासौ नरपतेः पुत्रः । कासौ सत्यमनुव्रतः ।

मम मातुः प्रियं कर्तुं येन लक्ष्मीर्विसर्जिता ।

तमहं द्रष्टुमिच्छामि दैवतं परमं मम ॥ ३ ॥

सुमन्त्रः— कुमार ! एतस्मिन्नाश्रमपदे ।

अत्र रामश्च सीता च

लक्ष्मणश्च महायशाः ।

सत्यं शीलं च भक्तिश्च

येषु विग्रहवत् स्थि(ता?तम्) ॥ ४ ॥

भरतः— तेन हि स्थाप्यतां रथः ।

सूतः— यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (तथा करोति)

भरतः— (स्थादवतीर्थं) सूत! एकान्ते विश्रामयाश्चान् ।

सूतः— यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः)

भरतः— भोस्तात! निवेद्यतां निवेद्यताम् ।

सुमन्त्रः— कुमार! किमिति निवेद्यते ।

भरतः— राज्यलुब्धायाः कैकेय्याः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

सुमन्त्रः— कुमार! अलं गुरुजनापवादमभिधातुम् ।

भरतः— सुष्ठु, न न्याय्यं परदोषमभिधातुम् । तेन हि उच्यतामिक्ष्वाकुकुलन्यङ्गभूतो भरतो दर्शनमभिलषतीति ।

सुमन्त्रः— कुमार! नाहमेवं वक्तुं समर्थः । अथ पुनर्भरतः प्राप्त इति ब्रूयाम् ।

भरतः— न न । नाम केवलमभिधीयमानमकृतप्राय-
श्चित्तमिव मे प्रतिभाति । किं ब्रह्मघ्नानामपि परेण निवेदनं
क्रियते । तस्मात् तिष्ठतु तातः । अहमेव निवेदयिष्ये । भो
भो! निवेद्यतां निवेद्यतां तत्रभवते पितृवचनकराय राघ-
वाय —

निर्घृणश्च कृतघ्नश्च प्राकृतः प्रियसाहसः ।

भक्तिमानागतः कश्चित् कथं तिष्ठतु यात्विति ॥ ५ ॥

१. 'ताः' ख. ग. घ. पाठः. २. 'मां प्र' घ. पाठः. ३. 'ति । न पुनर्ब्रूयाम्'
ख. पाठः.

(ततः प्रविशति रामः सीतालक्ष्मणाभ्याम्)

रामः — (आकर्ण्य सहर्षम्) सौमित्रे ! किं शृणोषि । अयि विदेहराजपुत्रि ! त्वमपि शृणोषि,

कस्यासौ सदृशतरः स्वरः पितुर्मे

गाम्भीर्यात् परिभवतीव मेघनादम् ।

यः कुर्वन् मम हृदयस्य बन्धुशङ्कां ^{उक्तं कथितं}

सस्नेहं श्रुतिपथमिष्टतः प्रविष्टः ॥ ६ ॥]

लक्ष्मणः — आर्य ! ममापि खल्वेष स्वरसंयोगो बन्धु-
जनबहुमानमावहति । एष हि,

धनः स्पष्टो धीरः समद्वेषभस्निग्धमधुरः ^{अस्ति}

कलः कण्ठे वक्षस्यनुपहतसुञ्चाररभसः । ^{पञ्च श्रेष्ठैकं यगमानं}

यथास्थानं प्राप्य स्फुटकरणानानाक्षरतया

चतुर्णां वर्णानामभयमिव दातुं व्यवसितः ॥ ७ ॥ ^{५५}

रामः — सर्वथा नायमवान्धवस्य स्वरसंयोगः । क्लेद-
यतीव मे हृदयम् । वत्स ! लक्ष्मण ! दृश्यतां तावत् ।

लक्ष्मणः — यदाज्ञापयत्यार्यः । (परिक्रामति)

भरतः — अये कथं न कश्चित् प्रतिवचनं प्रयच्छति ।
किन्नुखलु विज्ञातोऽस्मि कैकेय्यैः पुत्रो भरतः प्राप्त इति ।

लक्ष्मणः — (विलोक्य) अये अयमार्यो रामः । न न ।
रूपसादृश्यम् ।

मुखमनुपमं त्वार्यास्याभं शशाङ्कमनोहरं

मम पितृसमं पीनं वक्षः सुरारिशरक्षतम् ।

।द्युतिपरिवृतस्तेजोराशिर्जगत्प्रियदर्शनो ^{१०७३}

नरपतिरयं, देवेन्द्रो वा स्वयं मधुसूदनः ॥ ८ ॥

(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ।

सुमन्त्रः — अये कुमारो लक्ष्मणः ।

भरतः — एवं, गुरुरयम् । आर्य ! अभिवाद्ये ।

लक्ष्मणः— एह्योहि । आयुष्मान् भव । (सुमन्त्रं वीक्ष्य)

तात ! कोऽत्रभवान् ।

सुमन्त्रः— कुमार !

रघोश्चतुर्थोऽयमजात् तृतीयः पितुः प्रकाशस्य तव द्वितीयः ।

यस्यानुजस्त्वं स्वकुलस्य केतोस्तस्यानुजोऽयं भरतः कुमारः

[॥ ९ ॥

लक्ष्मणः— एह्येहीक्ष्वाकुकुमार ! । वत्स ! स्वस्त्यायुष्मान् भव ।

असुरसमरदक्षैर्वज्रसंघृष्टचापै-

रनुपमबलवीर्यैः स्वैः कुलैस्तुल्यवीर्यैः ।

रघुरिव स नरेन्द्रो यज्ञविश्रान्तकोशो

भव जगति गुणानां भाजनं भ्राजितानाम् ॥ १० ॥

भरतः— अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः— कुमार ! इह तिष्ठ । त्वदागमनमार्याय निवेदयामि ।

भरतः — आर्य ! अचिरमिदानीमभिवादयितुमिच्छामि । शीघ्रं निवेद्यताम् ।

लक्ष्मणः— बाढम् । (उपेत्य) जयत्वार्यः । आर्य !

अयं ते दयितो भ्राता भरतो भ्रातृवत्सलः ।

संक्रान्तं यत्र ते रूपमादर्श इव तिष्ठति ॥ ११ ॥

रामः— वत्स ! लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः— आर्य ! अथकिम् ।

रामः— मैथिलि ! भरतावलोकनार्थं विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता— (क) अय्यउत्त ! किं भरदो आअदो ।

रामः— मैथिलि ! अथकिम् ।

अद्य खल्ववगच्छामि पित्रा मे दुष्करं कृतम् ।

कीदृशस्तनयस्नेहो भ्रातृस्नेहोऽयमीदृशः ॥ १२ ॥

लक्ष्मणः— आर्य ! किं प्रविशतु कुमारः ।

रामः— वत्स ! लक्ष्मण ! *इदमपि तावदात्माभिप्राय-
मनुवर्तयितुमिच्छसि । गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्रवेश्यतां कुमारः ।

लक्ष्मणः— यदाज्ञापयत्यार्यः ।

रामः— अथवा तिष्ठ त्वम् ।

इयं स्वयं गच्छतु मानहेतो-

र्मातेव भावं तनये निवेश्य ।

तुषारपूर्णात्पलपत्रनेत्रा

हर्षास्रमासारमिवोत्सृजन्ती ॥ १३ ॥

(क) आर्यपुत्र ! किं भरत आगतः ।

१. 'सि । शीघ्रं प्रवेश्यताम् ।' घ., 'सि गच्छ शी' ख. ग. पाठः.

* इदमपि भरतप्रवेश्यतामपि ।

सीता— (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उत्थाय परि-
क्रम्य भरतमवलोक्य) हं तदो तं वेळं दाणि णिक्कन्तो अय्य-
उत्तो । णहि णहि । रूवसादिस्सं ।

सुमन्त्रः— अये वधूः ।

भरतः— अये इयमत्रभवती जनकराजपुत्री ।

इदं तत् स्त्रीमयं तेजो जातं क्षेत्रोदराद्दलात् ।

जनकस्य नृपेन्द्रस्य तपसः सन्निदर्शनम् ॥ १४ ॥

आर्ये अभिवाद्ये भरतोऽहमस्मि ।

सीता— (आत्मगतम्) (ख) णहि रूवं एव्व । सरजोओ
वि सो एव्व । (प्रकाशम्) वच्छ ! चिरं जीव ।

भरतः— अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता— (ग) एहि वच्छ ! भादुमणोरहं पूरेहि ।

सुमन्त्रः— प्रविशतु कुमारः ।

भरतः— तात ! इदानीं किं करिष्यसि ।

सुमन्त्रः—

अहं पश्चात् प्रवेक्ष्यामि स्वर्गं याते नराधिपे ।

विदितार्थस्य रामस्य ममैतत् पूर्वदर्शनम् ॥ १५ ॥

(क) यदार्यपुत्र आज्ञापयति । हं ततस्तां वेळामिदानीं निष्क्रान्त
आर्यपुत्रः । नहि नहि । रूपसादृश्यम् ।

(ख) नहि रूपमेव । स्वरयोगोऽपि स एव । वत्स ! चिरं जीव ।

(ग) एहि वत्स ! भ्रातृमनोरथं पूरय ।

भरतः— एवमस्तु (राममुपगम्य) आर्य! अभिवाद्ये भर-
तोऽहमस्मि ।

रामः — (सहर्षम्) एहोहि इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति,
आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण-

मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं

प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥ १६ ॥

भरतः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमन्त्रः— (उपेत्य) जयत्वायुष्मान् ।

रामः— हा तात !

गत्वा पूर्वं स्वसैन्यैरभिसरिसमये

खं समानैर्विमानै-

र्विख्यातो यो विमर्दे स स इति बहुशः

सासुराणां सुराणाम् ।

स श्रीमांस्त्यक्तदेहो दयितमपि विना

स्नेहवन्तं भवन्तं

स्वर्गस्थः साम्प्रतं किं रमयति पितृभिः

स्वैर्नरेन्द्रैर्नरेन्द्रः ॥ १७ ॥

सुमन्त्रः— (सशोकम्)

नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं

भरतविषादमनाथतां कुलस्य ।

बहुविधमनुभूय दुष्प्रसह्यं

| गुण इव बह्वपराङ्गमायुषा मे ॥ १८ ॥

सीता — (क) रोदन्तं अय्यउत्तं पुणो वि रोदावीअदि तादो ।

रामः — मैथिलि ! एष पर्यवस्थापयाम्यात्मानम् । वत्स लक्ष्मण ! आपस्तावत् ।

लक्ष्मणः— यदाज्ञापयत्यार्यः ।

भरतः— आर्य ! न खलु न्याय्यम् । क्रमेण शुश्रूषयिष्ये । अहमेव यास्यामि (कलशं गृहीत्वा निष्क्रम्य प्रविश्य) इमा आपः ।

रामः— (आचम्य) मैथिलि ! विशीर्यते खलु लक्ष्मणस्य व्यापारः ।

सीता— (ख) अय्यउत्त ! णं एदिणा वि सुस्सूसइदव्वो ।

रामः— सुष्ठु खल्विह लक्ष्मणः शुश्रूषयतु । तत्रस्थो मां भरतः शुश्रूषयतु ।

भरतः— प्रसीदत्वार्यः ।

इह स्थास्यामि देहेन तत्र स्थास्यामि कर्मणा ।

नाम्नैव भवतो राज्यं कृतरक्षं भविष्यति ॥ १९ ॥

रामः— वत्स ! कैकेयीमातः ! मा भैवम् ।

पितुर्निर्योगादहमागतो वनं

न वत्स ! दर्पान्न भयान्न विभ्रमात् ।

(क) रुदन्तमार्यपुत्रं पुनरपि रोदयति तातः ।

(ख) आर्यपुत्र ! नन्वेतेनापि शुश्रूषयितव्यः ।

कुलं च नः सत्यधनं ब्रवीमि ते

कथं भवान् नीचपथे प्रवर्तते ॥ २० ॥

सुमन्त्रः— अथेदानीमभिषेकोदकं क तिष्ठतु ।

रामः— यत्र मे मात्राभिहितं, तत्रैव तावत् तिष्ठतु ।

भरतः— प्रसीदत्वार्यः । आर्य ! अलमिदानीं (ब्रणे
प्रहर्तुम् ।

अपि सुगुण ! ममापि त्वत्प्रसूतिः प्रसूतिः

स खलु निभृतधीमांस्ते पिता मे पिता च ।

सुपुरुष ! पुरुषाणां मातृदोषो न दोषो

वरद ! भरतमातं पश्य तावद् यथावत् ॥ २१ ॥

सीता— (क) अय्यउत्त ! अदिकरुणं मन्तेअइ भरदो ।

किं दाणिं अय्यउत्तेण चिन्तीअदि ।

रामः— मैथिलि !

तं चिन्तयामि नृपतिं सुरलोकयातं

येनायमात्मजविशिष्टगुणो न दृष्टः । ।

ईदृग्विधं गुणानिधिं समवाप्य लोके

धिग् भो ! विधेर्यदि बलं पुरुषोत्तमेषु ॥ २२ ॥

वत्स ! कैकेयीमातैः !

(क) आर्यपुत्र ! अतिकरुणं मन्त्रयते भरतः । किमिदानीमार्य-
पुत्रेण चिन्त्यते ।

१. 'व ति' ग. घ. पाठः. २. 'र्थम्' च. पाठः ३. 'त' ख. घ. पाठः.

यत्सत्यं परितोषितोऽस्मि भवता निष्कल्मषात्मा, भवां-
 स्त्वद्वाक्यस्य वशानुगोऽस्मि भवतः ख्यातैर्गुणैर्निर्जितः ।
 किन्स्वेतन्नृपतेर्वचस्तदनृतं कर्तुं न युक्तं त्वया
 । किञ्चोत्पाद्य भवद्विधं भवतु ते मिथ्याभिधायी^१ पिता
 ॥ २३ ॥

भरतः—

यावद् भविष्यति भवन्नियमावसानं
 तावद् भवेयमिह ते नृप ! पादमूले ।

रामः—

मैवं नृपः स्वसुकृतैरनुयातु सिद्धिं
 *मे शापितो न परिरक्षसि चेत् स्वराज्यम् ॥ २४ ॥

भरतः—हन्त ! अनुत्तरमभिहितम् । भवतु समयतस्त^२
 राज्यं परिपालयामि ।

रामः—वत्स ! कः समयः ।

भरतः—मम हस्ते निक्षिप्तं तव राज्यं चतुर्दशवर्षान्ते
 । प्रतिग्रहीतुमिच्छामि ।

रामः—एवमस्तु ।

भरतः—आर्य ! श्रुतम् । आर्ये ! श्रुतम् । तात ! श्रुतम् ।

सर्वे—वयमपि श्रोतारः ।

१. 'स्तव रा' क घ. पाठः. २. 'तथास्तु' घ. पाठः. ३. 'मू।
 ता', ४. 'उभौ — बाढं, श्रोतारौ स्वः' ग. घ. पाठः.

* पादादावपि 'मे' आदेशः कृतः । सुबन्तप्रतिरूपमिदमव्ययं वा स्यात् ।

। तिप्रह्वक्ता रामो विवक्षितः ।

भरतः—आर्य ! अन्य(द?म)पि वरं हर्तुमिच्छामि ।

रामः—वत्स ! किमिच्छसि । किमहं ददामि । किमह-
मनुष्ठास्यामि ।

भरतः—

पादोपभुक्ते तव पादुके मे एते प्रयच्छ प्रणताय मूर्धा ।

यावद् भवानेष्यति कार्यसिद्धिं तावद् भविष्याम्यनयो-

[विधेयः ॥ २५ ॥

रामः—(स्वगतम्) हन्त भोः !

सुचिरेणापि कालेन यशः किञ्चिन्मयार्जितम् ।

अचिरेणैव कालेन भरतेनाद्य सञ्चितम् ॥ २६ ॥

सीता—(क) अय्यउत्त ! णं दीयदि खु पुंडमजाअणं
भरदस्स ।

रामः—तथास्तु । वत्स ! गृह्यताम् ।

भरतः—अनुगृहीतोऽस्मि । (गृहीत्वा) आर्य ! अत्राभिषे-
कोदकमावर्जयितुमिच्छामि ।

रामः—तात ! यदिष्टं भरतस्य, तत् सर्वं क्रियताम् ।

सुमन्त्रः यदाज्ञापयत्यायुष्मान् ।

भरतः—(आत्मगतम्) हन्त भोः,

श्रद्धेयः स्वजनस्य पौरुचितो लोकस्य दृष्टिक्षमः

स्वर्गस्थस्य नराधिपस्य दयितः शीलान्वितोऽहं सुतः ।

(क) आर्यपुत्र ! ननु दीयते खलु प्रथमयाचनं भरताय ।

भ्रातृणां गुणशालिनां बहुमतः कीर्त्तैर्महद् भाजनं
संवादिषु कथाश्रयो गुणवतां लब्धप्रियाणां प्रियः ॥ २७ ॥

रामः—वत्स ! कैकेयीमातैः ! राज्यं नाम मुहूर्तमपि
नोपेक्षणीयम् । तस्मादद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां कुमारः ।

सीता—(क) हं, अज्ज एव्व गमिस्सदि कुमारो भरदो ।

रामः—अलमतिस्नेहेन । अद्यैव विजयाय प्रतिनिवर्ततां
कुमारः ।

भरतः—आर्य ! अद्यैवाहं गमिष्यामि ।

आशावन्तः पुरे पौराः स्थास्यन्ति त्वद्विदक्षया ।

तेषां प्रीतिं करिष्यामि त्वत्प्रसादस्य दर्शनात् ॥ ॥ २८ ॥

सुमन्त्रः—आयुष्मन् ! मयेदानीं किं कर्तव्यम् ।

रामः—तात ! महाराजवत् परिपाल्यतां कुमारः ।

सुमन्त्रः—यदि जीवामि, तावत् प्रयतिष्ये ।

रामः—वत्स ! कैकेयीमातः ! आरुह्यतां ममाग्रतो रथः ।

भरतः—यदाज्ञापयत्यार्यः ।

(मारोहर्तः)

रामः—मैथिलि ! इहस्तावत् । वत्स ! लक्ष्मण ! इत-
स्तावत् । आश्रमपदद्वात्रमपि भरतस्यानुयात्रं भविष्यामः ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

चतुर्थोऽङ्कः ।

(क) हम्, अद्यैव गा प्यति कुमारो भरतः !

१. 'व्यः प्रि', २. 'त ।' ख. घ. पाठः. ३. 'स्व ।' ग. पाठ. ४.
'व गच्छतु ।' ख. पाठः. ५. 'मि प्र' घ. पाठः. ६. 'यति' क पाठः.

अथ पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति सीता तापसी च ।)

सीता—(क) अय्ये ! उवहारसुमणाङ्णो सम्मज्जिदो
अस्समो । अस्समपदविभवेण अणुट्ठिओ^१ देवसमुदाआरो ।
ता जाव अय्यउत्तो ण आअच्छेदि, दाव इमाणं वाळरु-
क्खाणं उदअप्पदाणेण अणुक्खोसइस्सं ।

तापसी — (ख) अविग्घं से होदु ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः—(सशोकम्^३)

✓ त्यक्त्वा तां गुरुणा मया च रहितां रम्यामयोध्यां, पुरी-
मुद्यम्यापि भ्रमाभिषेकमखिलं मत्सन्निधावागतः ।

रक्षार्थं भरतः पुनर्गुणनिधिस्तत्रैव सम्प्रेषितः

कष्टं भो ! नृपतेर्धुरं सुमहतीमेकः समुत्कर्षति ॥ १ ॥

(विमृश्य) ईदृशमेवैतत् यावदिदानीमीदृशशोकविनोदनार्थ-
मवस्थाकुटुम्बिनीं मैथिलीं पश्यामि । तत् क्वनुखलु गता
वैदेही । (परिक्रम्यावलोक्य) अये ईमानि खलु प्रत्यग्राभिषिक्तानि
वृक्षमूलानि अदूरगतां मैथिलीं सूचयन्ति । तथाहि,

(क) आर्ये ! उपहारसुमनःकीर्णः संमार्जित आश्रमः । आश्रमपदविभवे-
नानुष्ठितो देवसमुदाचारः । तद् यावदार्यपुत्रो नागच्छति, तावदिमान् बालवृ-
क्षानुदकप्रदानेनानुक्रोशयिष्यामि ।

(ख) अविघ्नमस्या भवतु ।

१. 'ओ स', २. 'गगहिस्सं' क पाठः. ३. 'म' भोः कष्टम् । त्य' घ. पाठः ।
४. 'नी शो' ख. ग. घ. पाठः. ५. 'इदानीं ख' घ. पाठः.

भ्रमति सलिलं वृक्षावर्ते सफेनमवस्थितं
तृषितपतिता नैते क्लिष्टं पिबन्ति जलं खगाः ।

स्थलमभिपतन्त्यार्द्राः कीटा बिले जलपूरिते
नववलयिनो वृक्षा मूले जलक्षयरखया ॥ २ ॥

(बिलोक्य) अये इयं वैदेही । भोः ! कष्टम् ।

योऽस्याः करः श्राम्यति दर्पणेऽपि
स नैति खेदं कलशं बहन्त्याः ।

कष्टं वनं स्त्रीजनसौकुमार्यं
समं लताभिः कठिनीकरोति ॥ ३ ॥

(उपेत्य) मैथिलि ! अपि तपो वर्धते ।

सीता — (क) हं अय्यउत्तो । जेदु अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! यदि ते नास्ति धर्मविघ्नः, आस्य-
ताम् ।

सीता — (ख) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (उपविशति)

रामः — मैथिलि ! प्रतिवचनार्थिनीमिव त्वां पश्यामि
किमिदम् ।

सीता — (ग) सोअमुण्णहिअअस्स विअ अय्यउत्तस्स
मुहराओ । किं एदं ।

(क) हम् आर्यपुत्रः । जयत्वार्यपुत्रः ।

(ख) यदार्यपुत्र आज्ञापयति ।

(ग) शोकशून्यहृदयस्येवार्यपुत्रस्य मुखरागः । किमेतत् ।

रामः — मैथिलि ! स्थाने खलु चिन्ता ।

कृतान्तशल्याभिहते शरीरे तथैव तावद्दृढदयव्रणो मे ।

नानाफलाः शोकशराभिघातास्तत्रैव तत्रैव पुनः पतन्ति ॥ ४ ॥

सीता — (क) अय्यउत्तस्स को विअ मन्दावो ।

रामः — श्वस्तत्रभवतस्तातस्यानुसंवत्सरश्राद्धविधिः ।
कल्पविशेषेण निवपनक्रियामिच्छन्ति पितरः । तत् कथं
निर्वर्तयिष्यामीत्येतच्चिन्त्यते । अथवा,

गच्छन्ति तुष्टिं खलु येन केन

त एव जानन्ति हि तां दशां मे ।

इच्छामि पूजां च तथापि कर्तुं

तातस्य रामस्य च सानुरूपाम् ॥ ५ ॥

सीता — (ख) अय्यउत्त ! णिव्वत्तइस्सिदि सद्धं भरदो
रिद्धीए, अवत्थाणुरूवं फलोदएण वि अय्यउत्तो । एदं ता-
दस्स बहुमदअरं भविस्सदि ।

रामः — मैथिलि !

फलानि दृष्ट्वा दर्भेषु स्वहस्तरचितानि नः ।

स्मारितो वनवासं च तातस्तत्रापि रोदिति ॥ ६ ॥

(क) आर्यपुत्रस्य क इव सन्तापः ।

(ख) आर्यपुत्र ! निर्वर्तयिष्यति श्राद्धं भरत ऋद्ध्या । अवस्थानुरूपं
फलोदकेनाप्यार्यपुत्रः* एतत् तातस्य बहुमततरं भविष्यति ।

१. 'उं कृतं चि' २. 'त' को द्विअभस' घ. पाठः. ३. 'सि । एतच्चिन्त'
वामि ।' क. ग. घ. पाठः. ४. 'तस्सा ता' ग. पाठः.

* * आनुरूप्यवतीमित्यर्थः ।

(ततः प्रविशति परिव्राजकवेधो रावणः)

रावणः — एष भोः !

नियतमनियतात्मा रूपमेतद् गृहीत्वा

खरवधकृतवैरं राघवं वञ्चयित्वा ।

स्वरपदपरिहीणां हव्यधाराभिवाहं

जनकनृपसुतां तां हर्तुकामः प्रयामि ॥ ७ ॥

(परिक्रम्याधो विलोक्य) इदं रामस्याश्रमपदद्वारम् । यावदवतरामि ।

(अवतरति) यावदहमप्यतिथिसमुदाचारैरमनुष्ठास्यामि । अहम-
तिथिः । कोऽत्र भोः ! ।

रामः — (श्रुत्वा) स्वागतमतिथये ।

रावणः — साधु विशेषितं खलु रूपं स्वरेण ।

रामः — (विलोक्य) अये भगवान् । भगवन् ! अभिवा-
दये ।

रावणः — स्वस्ति ।

रामः — भगवन् ! एतदासनमास्यताम् ।

रावणः — (आत्मगतम्) कथमाज्ञप्त इवास्म्यनेन ।
(प्रकाशम्) बाढम् । (उपविशति)

रामः — मैथिलि ! पाद्यमानय भगवते ।

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि । (निष्क्रम्य प्रविश्य)
इमा आवो ।

(क) यदार्यपुत्र आज्ञापयति । इमा आपः ।

१. 'तीर्थे' क. ग घ. पाठः. २. 'रं तावदनु' क ख. घ. पाठः. ३. 'रावण'
इत्यस्य स्थाने सर्वत्र 'परिव्राजकः' इति घ. पाठः. ४. 'उपसर्पति, ख. पाठः.

रामः—शुश्रूषयं भगवन्तम् ।

सीता—(क) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः—(मायाप्रकाशनपर्याकुलो भूत्वा) भवतु भवतु ।

इयमेका पृथिव्यां हि मानुषीणामरुन्धती ।

यस्या भर्तेति नारीभिः सत्कृतः कथ्यते भवान् ॥ ८ ॥

रामः—तेन हि आनय, अहमेव शुश्रूषयिष्ये ।

रावणः—अयि छायां परिहृत्य शरीरं न लङ्घयामि ।

वाचानुवृत्तिः खल्वतिथिसत्कारः । पूजितोऽस्मि । आस्यताम् ।

रामः—बाढम् । (उपविशति)

रावणः—(आत्मगतम्) यावदहमपि ब्राह्मणसमुदाचारै-
मनुष्ठास्यामि । (प्रकाशम्) भोः! काश्यपगोत्रोऽस्मि । साङ्गो-
पाङ्गं वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं,
बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेन्यायशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्ध-
कल्पं च ।

रामः—कथं कथं श्राद्धकल्पमिति ।

रावणः—सर्वाः श्रुतीरतिक्रम्य श्राद्धकल्पे स्पृहा
दर्शिता । किमेतत् ।

रामः—भगवन्! भ्रष्टायां पितृमत्तायामागमं इदानी-
मेषः ।

(क) यदार्यपुत्र आङ्गापयति ।

१. 'यस्व भ' घ पाठः. २. 'अलमङ्गम्' ख. पाठः. ३. 'वर्ती नन्वति'
४. परिव्राजकः—यावदहमपि अतिथिसमुदाचारं तावदनुष्ठास्यामि । रामः—छन्दः ।
परिव्राजकः—भोः' घ. पाठः. ५. 'रं तावदनु' क. ख. घ. पाठः. ६. 'म एषः'
क. ग. पाठः.

रावणः — अलं परिहृत्य । पृच्छतु भवान् ।

रामः — भगवन् ! निवपनक्रियाकाले केन पितृस्तर्पयामि ।

रावणः — सर्वं श्रद्धया दत्तं श्राद्धम् ।

रामः — भगवन् ! अनादरतः परित्यक्तं भवति । विशेषार्थं पृच्छामि ।

रावणः — श्रूयताम् । विरूढेषु दर्भाः, ओषधीषु तिलाः, कलायं शाकेषु, मत्स्येषु महाशकरः, पक्षिषु वार्ध्राणसः, पशुषु गौः खड्गो वा, इत्येते मानुषाणां विहिताः ।

रामः — भगवन् ! वाशब्देनावगतमन्यदप्यस्तीति ।

रावणः — अस्ति प्रभावसम्पाद्यम् ।

रामः — भगवन् ! एष एव मे निश्चयः ।

उभयस्यास्ति सान्निध्यं यद्येतत् साधयिष्यति ।

धनुर्वा तपसि श्रान्ते श्रान्ते धनुषि वा तपः ॥ ९ ॥

रावणः — सन्ति । हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रामः — हिमवतीति । ततस्ततः ।

रावणः — हिमवतः सप्तमे शृङ्गे प्रत्यक्षस्थाणुशिरःपति-
तगङ्गाम्बुपायिनो वैडूर्यश्यामपृष्ठाः पवनसमजवाः काञ्चन-
पार्श्वा नाम मृगाः, यैर्वैखानसवालखिल्यनैमिशीयादयो म-
हर्षयश्चिन्तितमात्रोपस्थितविपन्नैः श्राद्धान्यभिवर्धयन्ति ।

तैस्तर्पिताः सुतफलं पितरो लभन्ते

हित्वा जरां खमुपयान्ति हि दीप्यमानाः ।

१. 'यायां केन पितरस्तर्पयिष्यन्ति ।' क. ग. 'यायां केन पितरस्तुष्यन्ति ।'
घ. पाठः. २. 'धियाः ।' क. घ. पाठः. ३. 'व ।' ग. पाठः.

तुल्यं सुरैः समुपयान्ति विमानवास-

मावर्तिभिश्च विषयैर्न बलाद्घ्नियन्ते ॥ १० ॥

रामः — मैथिलि !

* आपृच्छ पुत्रकृतकान् हरिणान् द्रुमांश्च

विन्ध्यं वनं तव सखीर्दयिता लताश्च ।

वत्स्यामि तेषु हिमवद्विरिकाननेषु

दीप्तैरिवौषधिवनैरुपरञ्जितेषु ॥ ११ ॥

सीता — (क) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

रावणः — कौसल्यामात ! अलमतिमनोरथेन । न ते
मानुषैर्दृश्यन्ते ।

रामः — भगवन् ! किं हिमवति प्रतिवसन्ति ।

रावणः — अथकिम् ।

रामः — तेन हि पश्यतु भवान् ।

सौवर्णान् वा मृगांस्तान् मे हिमवान् दर्शयिष्यति ।

भिन्नो मद्भाणवेगेन क्रौञ्चत्वं वा गमिष्यति ॥ १२ ॥

रावणः — (स्वगतम्) अहो असह्यः खल्वस्यावलेपैः ।

रामः — (विशो विलोक्य) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते ।

रावणः — कौसल्यामात ! इहस्थमेव भवन्तं पूजयति
हिमवान् । एष काञ्चनपार्श्वः ।

(क) यदार्यपुत्र ! आज्ञापयति ।

१. 'रजुर' क. ग. पाठः. २. 'तर्हि प' घ. पाठः. ३. 'र्षोस्तु क.
घ. पाठः. ४. 'पः । (प्रकाशम्) अये विद्युत्सम्पात इव दृश्यते । कौ' क. ख. ५. ६. ७.

* 'आदि जुप्रच्छयोः' (१. ३. २१) इति तद्धृत्कृतः ।

रामः—भगवतो वृद्धिरेषा ।

सीता— (क) दिष्टिआ अय्यउत्तो वड्डइ ।

रामः— न न,

तातस्यैतानि भाग्यानि यदि स्वयमिहागतः ।

अर्हत्येष हि पूजायां लक्ष्मणं ब्रूहि मैथिलि ! ॥ ११ ॥

सीता— (ख) अय्यउत्त ! णं तित्थअत्तादो उवा-
वत्तमाणं कुळवदिं पञ्चुगच्छेहित्ति संदिट्ठो सोमित्ती ।

रामः—तेन हि अहमेव यास्यामि ।

सीता— (ग) अय्यउत्त ! अहं किं करिस्सं ।

रामः—शुश्रूषयस्व भगवन्तम् ।

सीता—(घ) जं अय्यउत्तो आणवेदि ।

(निष्क्रान्तो रामः)

रावणः—अये अयमर्घ्यमादायोपसर्पति राघवः ।

एष इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोप-
यति राघवः ।

(क) दिष्ट्यार्थपुत्रो वर्धते ।

(ख) आर्षपुत्र ! ननु तीर्थयात्रात उपावर्तमानं कुलपतिं प्रत्युद्वच्छेति
सन्दिष्टः सौमित्रिः ।

(ग) आर्षपुत्र ! अहं किं करिष्यामि ।

(घ) यदार्थपुत्र आज्ञापयति ।

१. 'स्तेण ति' घ. पाठः. २. 'य भ' ग. पाठः ३. (रामो धनुरादाय
निष्क्रान्तः) क. पाठः. ४. 'एषोऽर्घ्य' ग. घ. पाठः. ५. 'रामः । 'ग., 'राघवः ।
सीता—एसो गच्छसि अय्यउत्तो । होवु+++दणि मिओ । एष मृग एकपुत्तातिक्रान्तशर-
विषको वनं गहनं प्रविष्टः । एष इदानीं पूजामनवेक्ष्य धावन्तं मृगं दृष्ट्वा धनुरारोपयति
राघवः । अहो बलमहो वीर्यमहो सत्वमहो जवः । राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्यासमिदं
जगत् # सीता—' घ. पाठः.

अहो बलमहो वीर्यमहो सत्त्वमहो जवः ।

राम इत्यक्षरैरल्पैः स्थाने व्याप्तमिदं जगत् ॥ १४ ॥

एष मृगः एकप्लुतातिक्रान्तशरविषयो वनगहनं प्रविष्टः !

सीता—(आत्मगतम्) (क) अय्यउत्तविरहिदाए भअं
मे एत्थ उँप्पज्जइ ।

रावणः—(आत्मगतम्)

माययापहते रामे सीतामेकां तपोवनात् ।

हरामि रुदतीं बालाममन्त्रोक्तामिवाहुतिम् ॥ १५ ॥

सीता—(ख) जाव उडजं पविसामि । (गँन्तुमीहते)

रावणः—(खरूपं गृहीत्वा) सीते ! तिष्ठ तिष्ठ ।

सीता—(सम्भ्रम्) (ग) हं को दाणि अअं ।

रावणः—किं न जानीषे ।

युद्धे येन सुराः सदानवगणाः शक्रादयो निर्जिता

दृष्ट्वा शूर्पणखाविरूपकरणं श्रुत्वा हतौ भ्रातरौ ।

दर्पाद् दुर्मतिमप्रमेयबलिनं रामं विलोभ्य च्छलैः

स त्वां हर्तुमना विशालनयने ! प्राप्तोऽस्म्यहं

[रावणः ॥ १६ ॥

(क) आर्यपुत्रविरहिताया भयं मेऽत्रोत्पद्यते ।

(ख) बावदुट्ठं प्रविशामि ।

(ग) हं क इदानीमयम् ।

१. 'मे उ' क. घ. पाठः. २. 'सम्पज्ज', ३. '(उत्तिष्ठति)' ग. घ. पाठः.
४. 'णः—श्रूयतां, यु' ग. पाठः, 'णः— यु, कं. ख. पाठः.

सीता—(क) हं ळावणो णामं । (प्रतिष्ठते)

रावणः—आः रावणस्य चक्षुर्विषयमागता वध
यास्यसि ।

सीता—(ख) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।
सोमिच्ची ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः—सीते ! श्रूयतां मत्पराक्रमः ।

भग्नः शक्रः कम्पितो वित्तनाथः

कृष्टः सोमो मर्दितः सूर्यपुत्रः ।

धिग् भो ! स्वर्गे भीतदैवैर्निविष्टं

धन्या भूमिर्वर्तते यत्र सीता ॥ १७ ॥

सीता—(ग) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआ-
हि । सोमिच्ची ! परित्ताआहि परित्ताआहि मं ।

रावणः—

रामं वा शरणमुपेहि लक्ष्मणं वा

स्वर्गस्थं दक्षरथमेव वा नरेन्द्रम् ।

(क) हं रावणो नाम ।

(ख) आर्षपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
परित्रायस्व ।

(ग) आर्षपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व परि-
त्रायस्व माम् ।

१. 'ब । (प्रस्तातुमिच्छति)' ख, पाठः, 'म । रा' क. च. पाठः. २. 'हि
मं ।' क. च. पाठः.

किं (मन्त्या ?)* कुपुरुषसंश्रितैर्वचोभि-
 न् व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति ॥ १८ ॥

कालिदासः कालिदासः

सीता— (क) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ता-
 आहि । सोमिच्ची ! परित्ताआहि परित्ताआहि मं ।

रावणः —

विलपसि किमिदं विशालनेत्रे !

विगणय मां च यथा तवार्यपुत्रम् ।

विपुलबलयुतो ममैष योद्धुं

ससुरगणोऽप्यसमर्थ एव रामः । १९ ॥

सीता— (सरोषं) (स्त्र) सत्तो सि ।

रावणः—हहह । अहो पतिव्रतायास्तेजः ।

योऽहमुत्पतितो वेगात्त दग्धः सूर्यरश्मिभिः ।

अस्याः परिमितैर्दग्धः शैतोऽसीत्येभिरक्षरैः ॥ २० ॥

सीता—(ग) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः—(सीतां गृहीत्वा) भो भो ! जनस्थानवासि-

नस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृण्वन्तु भवन्तः ।

(क) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व । सौमित्रे ! परित्रायस्व
 परित्रायस्व माम् ।

(ख) शसोऽसि ।

(ग) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

१. 'मिथ्यैः ?) कु' क. ग. पाठः. २. 'न्तो सि' क. ग. घ. पाठः.
 ३. 'श्रान्तोऽसी' क. ग. घ. पाठः. ४. 'णः—भोः क. पाठः.

* 'मन्त्या' इत्यस्य स्थाने 'मे स्वाद्' इति पठनीयं भाति । 'मिथ्यैः' इति पाठा-
 न्तरस्थाने तु 'व्यर्थैः' इति पठनीयं भाति ।

बलादेष दशग्रीवः सीतामादाय गच्छति ।

क्षात्रधर्मे यदि स्निग्धः कुर्याद् रामः पराक्रमम् ॥ २१ ॥

सीता—(क) अय्यउत्त ! परित्ताआहि परित्ताआहि ।

रावणः—(परिक्रामन् विलोक्य) अये स्वपक्षपवनोत्क्षेप-
क्षुभितवनषण्डश्चण्डचञ्चुरभिधावत्येष जटायुः । आः तिष्ठे-
दानीम् ।

मद्भुजाकृष्टनिस्त्रिंशकृत्तपक्षक्षतच्युतैः ।

रुधिरैरार्द्रगात्रं त्वां नयामि यमसादनम् ॥ २२ ॥

(निष्क्रान्तौ)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशतो बृद्धतापसौ)

उभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः !

प्रथमः—

इयं हि नीलोत्पलदामवर्चसा ^{कल} ^{तेजस्वली}

मृणालशुक्रोज्ज्वलदंष्ट्रहासिना ।

(क) आर्यपुत्र ! परित्रायस्व परित्रायस्व ।

१. 'हि । सोमिस्ति ! परित्ताआहि । म' ग. पाठः. २. 'पक्षश्चण्डचञ्चु' ख. पाठः. '३. 'सीतां गृहीत्वा रावणो निष्क्रान्तः । (निष्क्रान्ताः सर्वे) प' घ. पाठः. ४. (न्तो रावण सीतां गृहीत्वा) प' ख पाठः. ५. 'तस्ता' क. ग. पाठः.

निशाचरेन्द्रेण निशार्धचारिणा

मृगीव सीता परिभूय नीयते ॥ १ ॥

द्वितीयः—एषा खलु तत्रभवती वैदेही,

विचेष्टमानेव मुजङ्गमाङ्गना

विधूयमानेव च पुष्पिता लता ।

प्रसह्य पापेन दशाननेन सा

तपोवनात् सिद्धिरिवापनीयते ॥ २ ॥

उभौ—परित्रायतां परित्रायतां भवन्तः ! ।

प्रथमः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) क्षये वचनसमकालं एव द-

शरथस्यानृप्यं कर्तुं 'मयि स्थिते क यास्यसी'ति रावणमाहूया-
न्तरिक्षमुत्पतितो जटायुः ।

द्वितीयः— एष रोषादुद्वृत्तनयनः प्रतिनिवृत्तो

रावणः ।

प्रथमः—एष रावणः ।

द्वितीयः—एष जटायुः ।

उभौ—हन्तैतदन्तरिक्षे प्रवृत्तं युद्धम् ।

प्रथमः—काश्यप! काश्यप! पश्य ऋग्यादीश्वरस्य

सामर्थ्यम् ।

पक्षाभ्यां परिभूय वीर्यविषयं ब्रह्मं प्रतिव्यूहते

तुण्डाभ्यां सुनिघृष्टतीक्ष्णर्षेणः (?) संवेष्टनं चेष्टते ।

१. 'वे' ख, घ, पाठः. २. 'लमेव' घ. पाठः. ३. 'प' पश्य पश्य ऋग्यादेश्वर'
घ., 'प' पश्य। पश्य' क. घ. पाठः. ४. 'मचल' ख. पाठः.

तीक्ष्णैरायसकण्ठकैरिव नखैर्भीमान्तरं वक्षसो
 वज्राग्रैरिव दार्यमाणविषमाच्छैल्लाच्छिला पाठ्यते

[॥ ३ ॥

द्वितीयः—हन्त संक्रुद्धेन रावणेनासिना क्रव्यादी-
 श्वरैः स दक्षिणांसदेशे हतः ।

उभौ—हा धिक् । पतितोऽप्रभवान् जटायुः ।

प्रथमः—भोः कष्टम् । एष खलु तत्रभवान् जटायुः,

कृत्वा स्ववीर्यसदृशं परमं प्रयत्नं

क्रीडामयूरमिव शत्रुमचिन्तयित्वा ।

दीप्तं निशाचरपतेरवधूय तेजो ^{१६३ १६३३}

नागेन्द्रभग्नवनवृक्ष इवावसन्नः ॥ ४ ॥

उभौ—स्वर्ग्योऽयमस्तु ।

प्रथमः—काश्यप ! आगम्यताम् । इमं वृत्तान्तं
 तत्रभवते राघवाय निवेदयिष्यावः ।

द्वितीयः—ब्राह्मन् । प्रथमः कल्पः ।

(निष्क्रान्तौ)

(चिष्कम्भः)

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः)

काञ्चुकीयः— क इह भोः ! काञ्चनतोरणद्वार-
 मशून्यं कुरुते ।

१. 'एष व', २. 'स्य दक्षिणांसदेशो इ' क. ग. पाठः. ३. 'द्वितीयः'
 क. ग. घ. पाठः.

(प्रविश्य)

प्रतिहारी—(क) अय्य ! अहं विजया । किं करी-
अदु ।

काञ्चुकीयः—विजये ! निवेद्यतां निवेद्यतां भरत-
कुमाराय—एष खलु रामदर्शनार्थं जनस्थानं प्रस्थितः
प्रतिनिवृत्तस्तत्रभवान् सुमन्त्र इति ।

प्रतिहारी—(ख) अय्य ! अवि किदत्थो तौदसु-
मन्तो आभदो ।

काञ्चुकीयः—भवति ! न जाने ।

हृदयस्थितशोकाग्निशोषिताननमागतम् ।

दृष्ट्वाकुलमासीन्मे सुमन्त्रमधुना मनः ॥ ५ ॥

प्रतिहारी—(ग) अय्य ! एवं^२ सुणिअ पर्याउळं
विअ मे हिअभं ।

काञ्चुकीयः—भवति ! किमिदानीं स्थिता ।
शीघ्रं निवेद्यताम् ।

प्रतिहारी—(घ) अय्य ! इअं णिवेदेमि । (निष्क्रान्ता)

(क) आर्य ! अहं विजया । किं क्रियताम् ।

(ख) आर्य ! अपि कृतार्थस्तातसुमन्त्र भागतः ।

(ग) आर्य ! एतच्छ्रुत्वा पर्याकुलमिव मे हृदयम् ।

(घ) आर्य ! इयं निवेद्यामि ।

काञ्चुकीयः— (विलोक्य) अये ! अर्थमत्रभवान्
 भरतकुमारः सुमन्त्रागमनजनितकुतूहलहृदयश्चीरवल्कलवस-
 नश्चित्रजटापुञ्जपिञ्जरितोत्तमाङ्ग इत एवाभिवर्तते । य
 एषः,

प्रख्यातसद्गुणगणः प्रतिपक्षकाल-^{रापुञ्ज}
^{सुमन्त्र} स्तिग्मांशुवंशतिलकस्त्रिदशेन्द्रकल्पः । ^{रुद्र} ^{रुद्रकः}

आज्ञावशादखिलभूपरिरक्षणस्थः

श्रीमानुदारकलभेभसमानयानः ॥ ६ ॥

(ततः प्रविशति भरतः प्रतिहारी च)

भरतः— विजये ! एवम्, उपगतस्तत्रभवान्
 सुमन्त्रः ।

गत्वा तु पूर्वमहमार्यनिरीक्षणार्थं

लब्धप्रसादशपथे मयि सन्निवृत्ते ।

दृष्ट्वा किमागत इहात्रभवान् सुमन्त्रो

रामं प्रजानयनबुद्धिमनोभिरामम् ॥ ७ ॥

काञ्चुकीयः—(उपगम्य) जयतु कुमारः ।

भरतः—अथ कस्मिन् प्रवेशे वर्तते तत्रभवान्
 सुमन्त्रैः ।

काञ्चुकीयः—असौ काञ्चनतोरणद्वारे

भरतः—तेन हि शीघ्रं प्रवेक्ष्यताम् ।

१. 'यं भर' च. पाठः. २. 'लक्ष्मी' क. घ. पाठः. ३. 'पितृ' क. ग.
 पाठः. ४. 'क्षे त' क. पाठः. ५. 'न्त्रो वर्तते' क. पाठः.

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति कुमारः ।

(निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति सुमन्त्रः प्रतिहारी च)

सुमन्त्रः—(सशोकम्) कष्टं भोः ! कष्टम् ।

नरपतिनिधनं मयानुभूतं

नृपतिसुतव्यसनं मयैव दृष्टम् ।

श्रुत इह स च मैथिलीप्रणाशो

गुण इव बह्वपराद्धमायुषा मे ॥ ८ ॥

प्रतिहारी—(सुमन्त्रमुद्दिश्य) (क) एदु एदु अय्यो ।

एसो भट्टा । उपसप्पदु अय्यो ।

सुमन्त्रः—(उपसृत्य) जयतु कुमारः ।

भरतः— तात ! अपि दृष्टस्त्वया लोकाविष्कृतपितृ-
तृत्सेहः । अपि दृष्टं द्विधाभूतमरुन्धतीचारित्रम् । अपि दृष्टं
त्वया निष्कारणावहितवनवाससौभ्रात्रम् ।

(सुमन्त्रः सचिन्तस्तिष्ठति)

प्रतिहारी—(ख) भट्टिदारओ खु अय्यं पुच्छदि ।

सुमन्त्रः—भवति ! किं माम् ।

(क) एत्वेत्वार्यः । एष भर्ता । उपसर्पत्वार्यः ।

(ख) भर्तृदारकः सत्वार्यं पृच्छति ।

भरतः—(स्वगतम्) अतिमहान् खल्वायासः । सन्ता-
पाद् भ्रष्टहृदयः । (प्रकाशम्) अपि मार्गात् प्रतिनिवृत्तस्तत्र-
भवान् ।

सुमन्त्रः—कुमार ! त्वन्नियोगाद् रामदर्शनार्थं
जनस्थानं प्रस्थितः कथमहमन्तरा प्रतिनिवर्तिष्ये ।

भरतः—किन्नु खलु क्रोधेन वा लज्जया वात्मानं
न दर्शयन्ति ।

सुमन्त्रः—कुमार !

कुतः क्रोधो विनीतानां लज्जा वा कृतचेतसाम् ।
मया दृष्टं तु तच्छून्यं तैर्विहीनं तपोवनम् ॥ ९ ॥

भरतः—अथ क गता इति श्रुताः ।

सुमन्त्रः—अस्ति किल किष्किन्धा नाम वनौकसां
निवासः । तत्र गता इति श्रुताः ।

भरतः—हन्त अविज्ञातपुरुषविशेषाः खलु वानराः ।
दुःखिताः प्रतिवसन्ति ।

सुमन्त्रः—कुमार ! तिर्यग्योनयोऽप्युपकृतमवग-
च्छन्ति ।

भरतः—तात ! कथमिव ।

सुमन्त्रः—

सुग्रीवो भ्रंशितो राज्याद् भ्रात्रा ज्येष्ठेन वालिना ।
हृतदारो वसञ्छैले तुल्यदुःखेन मोक्षितः ॥ १० ॥

१. 'श्रूयन्ते ।' घ. पाठः २. 'सामषिवा' घ. पाठः ३. 'श्रूयन्ते ।'
घ. पाठः.

भरतः— तात ! कथं तुल्यदुःखेन नाम ।

सुमन्त्रः— (भालगतम्) हन्त सर्वमुक्तमेव मया ।
(प्रकाशम्) कुमार ! न खलु किञ्चित् । ऐश्वर्यभ्रंशतुल्यता
ममाभिप्रेता ।

भरतः— तात ! किं गूहसे । स्वर्गं गतेन महारा-
जैपादमूलेन शापितः स्याः, यदि सत्यं न ब्रूयाः ।

सुमन्त्रः— का गतिः । श्रूयतां,
वैरं मुनिजनस्यार्थे रक्षसा महता कृतम् ।
सीता मायामुपाश्रित्य रावणेन ततो हृता ॥ ११ ॥

भरतः— कथं हृता ! । (इति मोहमुपगतः)

सुमन्त्रः— समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

भरतः— (पुनः समाश्वस्य) भोः ! कष्टम् ।

पित्रा च बान्धवजनेन च विप्रयुक्तो

दुःखं महत् समनुभूय वनप्रदेशे ।

भार्यावियोगमुपलभ्य पुनर्ममार्यो

अथवा

जीमूतचन्द्र इव खे प्रभया वियुक्तः ॥ १२ ॥

भोः ! किमिदानीं करिष्ये । भवतु, दृष्टम् । अनुगच्छतु मां
तातः ।

सुमन्त्रः— यदाज्ञापयति कुमारः ।

(उभौ परिक्रामतः)

सुमन्त्रः— कुमार ! नखलु नखलु गन्तव्यम् ।

देवीनां चतुश्शालमिदम् ।

भरतः— अत्रैव मे कार्यम् । भोः ! क इह प्रति-
हारे ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी— (क) जेदु भट्टिदारओ । विजआ खु
अहं ।

भरतः— विजये ! ममागमनं निवेदयात्रभवत्यै ।

प्रतिहारी—(ख) कदमाए भट्टिणीए णिवेदेमि ।

भरतः— या मां राजानमिच्छति ।

प्रतिहारी—(आत्मगतम्) (ग) हं किण्णुखु भवे ।

(प्रकाशम्) भट्टा ! तह । (निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशति कैकेयी प्रतिहारी च)

कैकेयी—(घ) विजए ! मं पेक्खिदुं भरदो आ-
अदो ।

प्रतिहारी—(ङ) भट्टिणि ! तह । भट्टिदारअस्स
रामस्स सआसादो तादसुमन्तो आअदो । तेण सह भट्टि-
दारओ भरदो भट्टिणिं पेक्खिदुं इच्छदि किळ ।

(क) जयतु भर्तृदारकः । विजया खल्वहम् ।

(ख) कतमस्यै भट्टिन्यै निवेदयामि ।

(ग) हं किन्नुखलु भवेत् । भर्तः । तथा ।

(घ) विजये ! मां प्रेक्षितुं भरत आगतः ।

(ङ) भट्टिनि ! तथा । भर्तृदारकस्य रामस्य सकाशात् तातसुमन्त्र
आगतः । तेन सह भर्तृदारको भरतो भट्टिनीं प्रेक्षितुमिच्छति किळ ।

कैकेयी—(स्वगतम्) (क) केण खु उग्घादेण मं
उवाळम्भिसिदि भरदो ।

प्रतिहारी—(ख) भट्टिणि ! किं पविसदु भट्टिदा-
रओ ।

कैकेयी—(ग) गच्छ । पवेसेहि णं ।

प्रतिहारी—(घ) भट्टिणि ! तह । (परिक्रम्योपसृत्य)
जेदु भट्टिदारओ । पविसदु किल्ल ।

भरतः—विजये ! किं निवेदितम् ।

प्रतिहारी—आम् ।

भरतः—तेन हि प्रविशावः ।

(प्रविशतः)

कैकेयी—(ङ) जाद ! विअआ मन्तेदि—रामस्स
सआसादो सुमन्तो आअदत्ति ।

भरतः—अतः परं प्रियं निवेदयाम्यत्रभवत्यै ।

कैकेयी—(च) जाद ! अवि कोसळ्ळा सुमिच्चा अ
सहावइदव्वा ।

भरतः—न खलु ताभ्यां श्रोतव्यम् ।

(क) केन खलुद्धातेन मामुपालप्स्यते भरतः ।

(ख) भट्टिनि ! किं प्रविशतु भर्तृदारकः ।

(ग) गच्छ । प्रवेशयैनम् ।

(घ) भट्टिनि ! तथा । जयतु भर्तृदारकः । प्रविशतु किल ।

(ङ) जात ! विजया मन्त्रयते—रामस्य सकाशात् सुमन्त्र आगत इति ।

(च) जात ! अपि कौसल्या सुमित्रा च शब्दयितव्या ।

कैकेयी -- (आत्मगतम्) (क) हं किंणुहु भवे ।

(प्रकाशम्) भणाहि जाद !

भरतः— श्रूयतां,

यः स्वराज्यं परित्यज्यं त्वन्नियोगाद् वनं गतः ।

तस्य भार्या हृता सीता पर्याप्तस्ते मनोरथः ॥ १३ ॥

कैकेयी — ह ।

भरतः—

इन्त भोः ! सत्त्वयुक्तानामिद्वक्त्राकूणां मनस्विनाम् ।

वधूप्रधर्षणं प्राप्तं प्राप्यात्रभवती वधुम् ॥ १४ ॥

कैकेयी—(आत्मगतम्) (ख) भोटु, दाणि काळो कहेउं ।

(प्रकाशम्) जाद ! तुवं ण आणासि महाराजस्स सावं ।

भरतः—किं शप्तो महाराजः ।

कैकेयी — (ग) सुमन्त ! आअक्ख वित्थरेण ।

सुमन्त्रः— यदाज्ञापयति भवती । कुमार ! श्रूय-

ताम् — पुरा मृगयां गतेन महाराजेन कस्मिंश्चित् सरसि

कलशं पूरयमाणो वनगजबृंहितानुकारिशब्दसमुत्पन्नवनग-

जशङ्कया शब्दवेधिनः शरेण विपन्नचक्षुषो महर्षेश्चक्षुर्भूतो

मुनितनयो हिंसितः ।

(क) हं किन्नुखलु भवेत् । भण जात !

(ख) भवतु, इदानीं कालः कथयितुम् । जात ! त्वं न जानासि महाराजस्य शापम् ।

(ग) सुमन्त्र ! आअक्ख विस्तरेंण ।

१. 'चिक्ख' ग. घ. पाठः. २. 'श्रोतुमर्हति कुमारः—पु' क. घ. पाठः.
३. 'शजलं पू' ल. पाठः. 'वन् व' क. पाठः. ५. 'स्वनस्स' ख. पाठः.
६. 'तो नाम मु' ल., 'तो मुनिपुत्रो हि' क. ग. घ. पाठः.

भरतः— हिंसित इति । शान्तं शान्तां धामम् ।
ततस्ततः ।

सुमन्त्रः— ततस्तमेवं गतं दृष्ट्वा,
तेनोक्तं रुदितस्यान्ते मुनिना सत्यभाषिणा ।
यथाहं भोस्त्वमप्येवं पुत्रशाकाद् विपत्स्यसे ॥ १५ ॥
इति ।

भरतः— नन्विदं कष्टं नाम ।

कैकेयी— (क) जाद ! एदण्णिमित्तं अवराहे मं णि-
क्खिविअ पुत्तओ रामो वणं पेसिदो, णहु रज्जळोहेण ।
अपरिहरणीओ महूरिसिसावो पुत्तविप्पवासं विणा ण होइ ।

भरतः— अथ तुल्ये पुत्रविप्रवासे कथमहमरण्यं न
प्रेषितः ।

कैकेयी—(ख) जाद ! मादुळकुळे वत्तमाणस्स पइदीहूदो
दे विप्पवासो ।

भरतः—अथ चतुदर्श वर्षाणि किं कारणमवेक्षितानि ।

(क) जात ! एतन्निमित्तमपराधे मां निक्षिप्य पुत्रको रामो वनं प्रेषितः ।
न खलु राज्यलोभेन । अपरिहरणीयो महर्षिशापः पुत्रविप्रवासं विना न भवति ।

(ख) जात ! मातुलकुले वर्तमानस्य प्रकृतिभूतस्ते विप्रवासः ।

१. 'तपसा स' क. ग. घ. पाठः. २. 'वादिना' क. पाठः. ३. 'हेसि'
ग. पाठः. ४. 'प्रवेक्षितः' क. ग. घ. पाठः. ५. 'मपेक्षि' घ. पाठः.

कैकेयी --- (क) जाद चउदस दिअस त्ति वक्तुकामाए
पय्याउळहिअआए चउदश वरिसाणि त्ति उत्तं ।

भरतः --- अस्ति पाण्डित्यं सम्यग् विचारयितुम् ।
अथ विदितमेतद् गुरुजनस्य ।

सुमन्त्रः --- कुमार! वसिष्ठवामदेवप्रभृतीनामनुमतं वि-
दितं च ।

भरतः --- हन्त त्रैलोक्यसाक्षिणः खल्वेते । दिष्टघान-
पैराद्वात्रभवती । अम्ब! यद् भ्रातृस्नेहात् समुत्पन्नमन्युना
मथा दूषितात्रभवती, तत् सर्वं मर्षयितव्यम् । अम्ब!
अभिवादये ।

कैकेयी --- (ख) जाद ! का णाम मादा पुत्तअस्स
अवराहं ण मरिसेदि । उट्टेहि उट्टेहि । को एत्थ दोसो ।

भरतः --- अनुगृहीतोऽस्मि । *आपृच्छाम्यत्रभवतीम् ।
अद्यैवाहमार्यस्य साहाय्यार्थं कृत्स्नं राजमण्डलमुद्योजयामि ।
अयमिदानीं,

वेलामिमां मत्तगजान्धकारां

करोमि सैन्यौघनिवेशनद्धाम् । उट्टे जट्ट

(क) जात ! चतुर्दश दिवसा इति वक्तुकामया पर्याकुलहृदयया चतुर्दश
वर्षाणीत्युक्तम् ।

(ख) जात ! का नाम माता पुत्रकस्यापराधं न मर्षयति । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।
कोऽत्र दोषः ।

१. 'त्ति म ए उत्तं । पय्या उळहिअआए मन्थराए चउ' ख पा५:० १. 'वक्रघात्र'
ग, पाठः.

* इहापि तद् न इतः ।

बलैस्तरङ्गिश्च नयामि तुल्यं

ग्लानिं समुद्रं सह रावणेन ॥ १६ ॥

अये शब्द इवे । तूर्णं ज्ञायतां शब्दः ।

(प्रविश्य)

प्रतिहारी — (क) जेटुं कुमारो । इमं वुत्तन्तं सुणिअ
जेठभट्टिणी मोहं गआँ ।

कैकेयी — हं ।

भरतः — कथं मोहमुपगताम्बा ।

कैकेयी — (ख) एहिं जाद ! अय्यं भरसासइस्सामो ।

भरतः — यदाज्ञापयत्यम्बा ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

षष्ठोऽङ्कः ।

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति तौपसः)

तौपसः — नन्दिलक ! नन्दिलक !

(प्रविश्य)

नन्दिलकः — (ग) अय्य अअं ह्मि ।

(क) जयतु कुमारः । इमं वृत्तान्तं श्रुत्वा ज्येष्ठभट्टिनी मोहं गता ।

(ख) एहि जात ! आर्यामाश्वासयिष्यावः ।

(ग) आर्य ! जयमस्मि ।

१. 'ब भूयते । तू' घ. पाठः, २. 'तु भट्टिणी । इ' ग. घ. पाठः. ३. 'आ । भ' क. ख. ग. पाठ. ४. 'गच्छ जाद अय्य दे अस्सासइदध्व !' ग. घ. पाठः
५. 'तौपसकुमारः' ग. 'कृषिकुमारः' ख. पाठः ६. 'कृषिकुमार—' घ. पाठः.

तापसः — नन्दिलक! कुलपतिर्विज्ञापयति — एष
 खलु स्वदारापहारिणं त्रैलोक्यविद्रावणं रावणं नाशयित्वा
 राक्षसगणविरुद्धवृत्तं गुणगणविभूषणं विभीषणमभिषिष्य
 देवदेवर्षिसिद्धविमलचारित्रां तत्रभवतीं सीतामादाय ऋक्ष-
 राक्षसवानरमुख्यैः परिवृतः सम्प्राप्तस्तत्रभवान् शरद्विमल-
 गगनचन्द्राभिरामो रामः । तदद्यास्मिन्नाश्रमपदेऽस्मद्विभवेन
 यत् सङ्कल्पयितव्यं, तत् सर्वं सञ्जीक्रियताम् इति ।

नन्दिलकः — (क) अय्य सव्वं सँञ्जीकिदं। किन्तु,
 तापसः—किमेतत् ।

नन्दिलकः—(ख) एत्थ विभीसणकेरआ रक्खसा। तेसं
 भक्खणणिमित्तं कुलवदी पमाणं ।

तापसः— किमर्थम् ।

नन्दिलकः— (ग) ते खु खज्जन्ति ।

तापसः — अलमलं सम्भ्रमेण । विभीषणविधेयाः खलु
 राक्षसाः ।

नन्दिलकः — (घ) णमो रक्खससज्जणाअ । (निष्क्रान्तः)

तापसः — (विलोक्य) अये अयमत्रभवान् रौघवः । य एषः,

(क) आर्य! सर्वं सञ्जीकृतम् । किन्तु,

(ख) अत्र विभीषणसम्बन्धिनो राक्षसाः । तेषां भक्षणनिमित्तं कुलपतिः

प्रमाणम् ।

(ग) ते खलु खादन्ति ।

(घ) नमो राक्षससज्जनाय ।

१. 'ऋषिकुमारः' ख. पाठः. २. 'दस्यास्मि' घ. 'देतास्मि' ग. पाठः. ३.
 'वै कि' ख. ग. घ. पाठः. ४. 'सङ्कल्पिदं' घ. पाठः. ५. 'रामः । य' घ.
 पाठः.

जय नरवर ! जेयः स्याद् द्वितीयस्तवारि-
स्तव भवतु विधेया भूमिरेकातपत्रा ।

इति मुनिभिरनेकैः स्तूयमानः प्रसन्नैः

क्षितितलमवतीर्णो मानवेन्द्रो विमानात् ॥ १ ॥

जयतु भवान् जयतु । (निष्क्रान्तः)

मिश्रविष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति रामः)

रामः— भोः !

समुदितबलवीर्यं रावणं नाशयित्वा

जगति गुणसमग्रां प्राप्य सीतां विशुद्धाम् ।

वचनमपि गुरूणामन्तशः पूरयित्वा

मुनिजनवनवासं प्राप्तवानस्मि भूयः ॥ २ ॥

तापसीनामभिर्वन्दनार्थमभ्यन्तरं प्रविष्टा चिरायते
खलु मैथिली । (विलोक्य) अये इय वैदेही,

सखीति सतिेति च जानकीति

यथावयः स्निग्धतरं स्नुषेति ।

तपस्विदारैर्जनकेन्द्रपुत्री

सम्भाष्यमाणा समुपैति मन्दम् ॥ ३ ॥

१. 'वादाना' क. ग. पाठः. २. 'छु वैदेही।' क. पाठः. ३. एषा खलु' १.

(ततः प्रविशति सीता तापसी च)

तापसी— (क) हळा ! एसो दे कुडुम्बिओ । उवस-
प्पणं । ण सक्खं तुमं एआइणिं पेक्खिदुं ।

सीता— (ख) हं अज्ज वि अत्रिस्ससणीअं विक्ष मे प-
डिभादि । (उपसृत्य) जेदु अय्यउत्तो ।

रामः — मैथिलि ! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठानम-
स्माकं जनस्थानमासीत् । अप्यत्र ज्ञायन्ते पुत्रकृतकाः वृक्षाः ।

सीता— (ग) जाणामि जाणामि । ओळोइअपैत्तआ
उळ्ळोळिअ दव्वा दाणिं संवुत्ता ।

रामः— एवमेतत् । निम्नस्थलोत्पादको हि कालः ।
मैथिलि ! अप्युपलभ्यतेऽस्य सप्तपर्णस्याधस्ताच्छुक्लवाससं
भरतं दृष्ट्वा परित्रस्तं मृगयूथमासीत् ।

सीता— (घ) अय्यउत्त ! दिढं खु सुमरामि ।

रामः— अयं तु नस्तपसः साक्षिभूतो महाकच्छः ।
अत्रास्माभिरासीनैस्तातस्य निवपनक्रियां चिन्तयद्भिः काञ्च-
नपार्श्वो नाम मृगो दृष्टः ।

(क) हला ! एष ते कौटुम्बिकः । उपसर्पेनम् । न शक्यं त्वामेकाकिनीं
पेक्षितुम् ।

(ख) हम् अद्याप्यविश्वसनीयमिव मे प्रतिभाति । जयत्वार्यपुत्रः ।

(ग) जानामि जाणामि । अवलोकितपत्रका उल्लोकयितव्या इदानीं संवृत्ताः ।

(घ) आर्यपुत्र ! दृढं खलु स्मरामि ।

सीता — (क) हं अय्यउत्त ! मां खु मा खु एवं भणितुं ॥
(भीता वेपते)

रामः— अलमलं सम्भ्रमेण । अतिक्रान्तः खल्वेष
कालः । (दिशो विलोक्य) अये कुतो नु,

रेणुः समुत्पतति लोभ्रसमानगौरः

सम्प्रावृणोति च दिशः पवनावधूतः ।

वायुकोशः
२२५

शब्ध्वनिश्च पटहस्वनधीरनादैः

सम्मूर्च्छितो वनामिदं नगरीकरोति ॥ ४ ॥

(प्रविश्य)

लक्ष्मणः— जयत्वार्यः । आर्य !

अयं सैन्येन महता त्वद्दर्शनसमुत्सुकः ।

मातृभिः सह सम्प्राप्तो भरतो भ्रातृवत्सलः ॥ ५ ॥

रामः— वत्स लक्ष्मण ! किमेवं भरतः प्राप्तः ।

लक्ष्मणः— आर्य ! अथकिम् ।

रामः— मैथिलि ! श्वश्रूजनपुरोगं भरतमवलोकयितुं
विशालीक्रियतां ते चक्षुः ।

सीता— (ख) अय्यउत्त ! इच्छिदव्वे काले भरदो आअदो ।

(ततः प्रविशति भरतः समावृक्तः)

भरतः—

तैस्तैः प्रवृद्धविषयैर्विषमैर्विमुक्तं

मेधैर्विमुक्तममलं शरदीव सोमम् ।

(क) इम् आर्यपुत्र ! मा खलु मा खल्वेवं भणितुम् ।

(ख) आर्यपुत्र ! एष्टव्वे काले भरत आगतः ।

आर्यासहायमहमद्य गुरुं दिदृशुः

प्राप्तोऽस्मि तुष्टहृदयः स्वजनानुषङ्गः ॥ ६ ॥

रामः— अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः— (क) जाद ! चिरं जीव । दिदृश्या वड्डामो
अवासिदपडिण्णं तुमं कुसळिणं सह वड्डए पेक्खिअ ।

रामः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

लक्ष्मणः — अम्बाः ! अभिवादये ।

सर्वाः— (ख) जाद ! चिरं जीव ।

लक्ष्मणः — अनुगृहीतोऽस्मि ।

सीता — (ग) अय्या ! वन्दामि ।

सर्वाः— (घ) वच्छे ! चिरमङ्गला होहि ।

सीता — (ङ) अणुग्गाहिदस्सि ।

भरतः— आर्य ! अभिवादये भरतोऽहमस्मि ।

रामः— एह्येहि वत्स ! इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्ति,
आयुष्मान् भव ।

वक्षः प्रसारय कवाटपुटप्रमाण-

मालिङ्ग मां सुविपुलेन भुजद्वयेन ।

(क) जात ! चिरं जीव । दिदृश्या वर्षामहे अवासितप्रतिङ्गं त्वां कुश-
लिनं सह वड्डा प्रेक्ष्य ।

(ख) जात ! चिरं जीव ।

(ग) आर्याः ! वन्दे ।

(घ) वत्से ! चिरमङ्गला भव ।

(ङ) अनुगृहीतास्मि ।

उन्नामयाननमिदं शरदिन्दुकल्पं

प्रह्लादय व्यसनदग्धमिदं शरीरम् ॥ ७ ॥

भरतः— अनुगृहीतोऽस्मि । आर्ये ! अभिवादये
भरतोऽहमस्मि ।

सीता — (क) अय्यउत्तेण चिरसञ्चारी होहि ।

भरतः— अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः — ऐहोहि वत्स ! दीर्घायुर्भव । परिष्वज-
स्व गाढम् । (आलिङ्गति)

भरतः— अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! प्रतिगृह्यतां
राज्यभारः ।

रामः—वत्स ! कथमिव ।

कैकेयी—(ख) जाद ! चिराहिळसिदो खु एसो
मणोरहो ।

(ततः प्रविशति शत्रुघ्नः)

शत्रुघ्नः—

विविधैर्व्यसनैः क्लिष्टमक्लिष्टगुणतेजसम् ।

द्रष्टुं मे त्वरते बुद्धी रावणान्तकरं गुरुम् ॥ ८ ॥

(उपगम्य) आर्य ! शत्रुघ्नोऽहमभिवादये ।

(क) आर्यपुत्रेण चिरसञ्चारी भव ।

(ख) जात ! चिराभिलषितः खल्वेष मनोरथः ।

१. 'ये' क. ग. घ. पाठः. २. 'आयुष्मान् भव । भ' ग. पाठः. ३.
'त्स ! इक्ष्वाकुकुमार ! स्वस्व्यायुष्मान् भव । भ' क. पाठः. ४. 'त—ज्ञा' ख. घ,
पाठः. ५. 'किमिदम् ।' घ. पाठः. ६. 'पेत्य' ग. पाठः.

रामः -- एहोहि वत्स ! स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नः--अनुगृहीतोऽस्मि । आर्ये ! अभिवादये ।

सीता--(क) वच्छ ! चिरं जीव ।

शत्रुघ्नः--अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! अभिवादये ।

लक्ष्मणः--स्वस्ति, आयुष्मान् भव ।

शत्रुघ्नैः--अनुगृहीतोऽस्मि । आर्य ! एतौ वसिष्ठवा-
मदेवौ सह प्रकृतिभिरभिषेकं पुरस्कृत्य त्वद्दर्शनमाभिलषतः ।

तीर्थोदकेन मुनिभिः स्वयमाहृतेन ^{म० ए० ३२}

नानानदीनदगतेन तव प्रसौदात् ।

इच्छन्ति ते मुनिगणाः प्रथमाभिषिक्तं

द्रष्टुं मुखं सलिलसिक्तमिवारविन्दम् ॥ ९ ॥

कैकेयी --(ख) गच्छ जाद ! अभिल्लसेहि अभि-

सेभं ।

रामः--यदाज्ञापयत्यम्बा । (निष्क्रान्तः)

(नेपथ्ये)

जयतु भवान् । जयतु स्वामी । जयतु महाराजः ।

जयतु देवः । जयतु भद्रमुखः । जयत्वार्यः । जयतु रावणा-
न्तकः ।

(क) वत्स ! आ' ग. पाठः. २. 'घ्नः--आ' क. ख. ग. पाठः. ३. 'भावात्'

(ख) गच्छ जात ! अभिल्लषाभिषेकम् ।

१. 'वत्स ! आ' ग. पाठः. २. 'घ्नः--आ' क. ख. ग. पाठः. ३. 'भावात्'
ख. घ. पाठः. ४. 'न्ता' घ- पाठः. ५. 'तु रा' ग. पाठः. ६. 'र्यपुत्रः ज' ख.
पाठः.

कैकेयी — (क) एदे पुरोहिदा कञ्चुइणो पुत्तअस्स मे विजअघोसं वड्डअन्तो आसीहि पूजअन्ति ।

सुमित्रा— (ख) पइदीओ परिचारआ सज्जणा अ पुत्तअस्स मे विजअं वड्डअन्ति ।
(नेपथ्ये)

भो भो जनस्थानवासिनस्तपस्विनः ! शृण्वन्तु शृ-
ण्वन्तु भवन्तः ।

हत्वा रिपुप्रभवमप्रतिमं तमौघं* ✓

सूर्योऽन्धकारमिव शौर्यमयैर्मयूखैः ।

सीतामवाप्य सकलाशुभवर्जनीयां

रामो महीं जयति सर्वजनाभिरामैः ॥ १० ॥

कैकेयी — (ग) अम्महे, पुत्तस्स मे विजअघोसणा वड्डइ ।

(ततः प्रविशति कृताभिषेको रामैः सपरिवारः)

रामैः—(विभोक्त्वाकाशे) भोस्तात !

स्वर्गेऽपि तुष्टिमुपगच्छ विमुञ्च दैन्यं

कर्म त्वयाभिलाषितं मयि यत् तदेतत् ।

(क) एते पुरोहिताः कञ्चुकिनः पुत्रकस्य मे विजयघोषं वर्धयन्त आशीर्षिः पूजयन्ति ।

(ख) प्रकृतयः परिचारकाः सज्जनाश्च पुत्रकस्य मे विजयं वर्धयन्ति ।

(ग) अम्महे, पुत्रस्य मे विजयघोषणा वर्धते ।

१. 'ओ पकिदीओ सद्भादा मे पुत्तअस्य विजअं व' घ., 'णो पइदीओ सज्ज-
उदा मे पुत्तअस्स विजअं व' ख. पाठः. २. 'न्ते । ने' क. ग पाठः. ३. 'मः ॥
त' ग. पाठः. ४. 'मः सीतया सह । रा' ग., 'मः) रा क. पाठः. ५. 'मः—
ओ' क. घ., 'मः (ऊर्ध्वमवलोक्य) भो' ग. पाठः.

* पचायवन्तः पुच्छिणोऽत्र तमसन्दो ज्ञेयः.

राजा किलारिम भुवि सत्कृतभारवाही
धर्मेण लोकपरिरक्षणमभ्युपेतम् ॥ ११ ॥

भरतः—

अधिगतनृपशब्दं धार्यमाणातपत्रं
विकसितकृतमौलिं तीर्थतोयाभिषिक्तम् ।
गुरुमधिगतलीलं वन्द्यमानं जनौघै-
र्नवशशिनमिवार्यं पश्यतो मे न तृप्तिः ॥ १२ ॥

शत्रुघ्नः—

एतदार्याभिषेकेण कुलं मे नष्टकल्मषम् ।
पुनः प्रकाशतां याति सोमस्येवोदये जगत् ॥ १३ ॥
रामः—वत्स ! लक्ष्मण ! अधिगतराज्योऽहमस्मि ।
लक्ष्मणः—दिष्ट्या भवान् वर्धते ।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु तत्र-
भवान् विभीषणो विज्ञापयति, सुग्रीवनीलमैन्दजाम्बवद्धनू-
मैतप्रमुखाश्चानुगच्छन्तो विज्ञापयन्ति—दिष्ट्या भवान् वर्धत
इति ।

रामः—सहायानां प्रसादाद् वर्धत इति कथ्यताम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ।

कैकेयी—(क) घण्टां खु ह्मि । इदं अब्भुदधं
अओज्झाअं पेक्खिदुं इच्छामि ।

(क) धन्या खल्वस्मि । इममभ्युदयमयोध्यायां प्रेक्षितुमिच्छामि ।

१. 'नः सु', २. 'मदादयश्च भवन्त वि' ग. पाठः. ३. 'ण्णा कदा खु
अब्भुदधं णिवोदिध अओज्झं पेक्खामि' ख. पाठः.

रामः— द्रक्ष्यति भवती । (विलोक्य) अये प्रभाभिर्व-
नमिदमखिलं सूर्यवत् प्रतिभाति । (विभाव्य) आ ज्ञातम् ।
सम्प्राप्तं पुष्पकं दिवि रावणस्य विमानम् । कृतसमयमिदं
स्मृतमात्रमुपगच्छतीति । तत् सर्वैरारुह्यतां रथः ।

(सर्वे आरोहन्ति)

रामः—

अद्यैव यास्यामि पुरीमयोध्यां
सम्बन्धिमित्रैरनुगम्यमानः ।

लक्ष्मणः—

अद्यैव पश्यन्तु च नागरास्त्वां
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् ॥ १४ ॥

(भरतवाक्यम्)

यथा रामश्च जानक्या बन्धुभिश्च समार्गतः ।

तथा लक्ष्म्या समायुक्तो राजा भूमिं प्रशास्तु नः ॥ १५ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

सप्तमोऽङ्कः

प्रतिमानाटकम् समाप्तम् ॥

१. 'क्य) किमेतत् प्र' क. ख. पाठः. २. 'ये ज्वलित इव प्रभयायं देशः ।
आ' घ. पाठः. ३. 'यं इव । (वि' ख. पाठः. ४. 'ति । आ' ग. पाठः. ५.
'तम् । एतत् प्राप्त' क., 'तम् । पुष्पकमिदं विमा' ग. पाठः. ६. 'नम् । तत्' क.,
'नं स्मृ' ग. पाठः. ७. 'तिष्ठती' ग., 'तिष्ठति' घ. पाठः. ८. 'ताम् । (स' ग.
घ. पाठः. ९. 'थः । आ' घ. पाठः. १०. 'हयन्ति' ख. पाठः. ११. 'ह'
ग. पाठः.

APPENDIX I.

भासरूपकगतानामार्षप्रयोगाणां सूचिका ।

प्रयोगाः.

शास्त्रानुरोधप्रकाराः.

१. स्वस्ति भवते सपत्नीकाय
(अवि० पृ० १०८)
२. काशिराज्ञे
(अवि० पृ० ११०)
३. सर्वराज्ञः
(दूतवा० पृ० ३२)
४. व्यूढोराः (मध्य० पृ० १२)
५. रुदन्तीम् (दूतवा० पृ० ३३)
६. गृह्य (दूतघ० पृ० ५९)
७. मा दाणि भवं अणत्थं
चिन्तिथ (स्वप्न० पृ० ६०)
८. मा मा भूयो अबद्दिण्थ
(स्वप्न० पृ० ३२)
९. मा णिब्बन्धिथ
(अवि० पृ० ३७)
१०. अद्ये मा दाणि अण्णं
चिन्तिथ (स्वप्न० पृ० २५)

‘प्रकृत्याशिषि’ (६.३.८३) इति प्रकृति-
भावविधिविरुद्धः सभावः सहशब्दस्य सप-
त्नीकायेत्यत्र कृतः ।

अत्र ‘राजाहस्सखिभ्यः—’ (५.४.९१)
इति समासान्तप्रत्ययो न कृतः । तदनित्य-
त्वाश्रयणेऽप्येवञ्जातीयं प्रयोगं न पाणिनी-
याशिष्टा जातु प्रयुञ्जते ।

पूर्ववत्

‘उरःप्रभृतिभ्यः कप्’ (५.४.१५१)
इति नित्यमिह कपा माव्यम् ।

इह नुम् अशास्त्रीयः ।

अत्रासमासे ‘गृह्य’ इति ल्यप्करणं शास्त्र-
विरुद्धं, ‘समासेऽनञ्पूर्वे—’ (७.१.३७)
इति समास एव तद्विधानात् ।

इह माशब्दयोगे क्त्वाप्रत्ययः प्रयुक्तोऽ-
शास्त्रीयः । ‘अलंस्त्वोः—’ (३.४.१८)
इत्यत्र तु न पर्यायग्रहणम् ।

इह माशब्दयोगे क्त्वाप्रत्ययः प्रयुक्तो-
ऽशास्त्रीयः । ‘अलंस्त्वोः—’ (३.४.१८)
इत्यत्र तु न पर्यायग्रहणम् ।

प्रयोगाः.

शास्त्रानुरोधप्रकाराः.

११. मा दाणि भवं अचाणं
ओहसिअं कादुं
(स्वप्न० पृ० ५९)

१२. माखु माखु षाहपं कळिअ
पविषिदुं (बाल० पृ० ५०)

१३. माखु माखु भट्टा! एदं
जळासअं पविसिदुं
(बाल० पृ० ४८)

१४. माखु माखु मं शविदुं
(प्रतिज्ञा० पृ० ४५)

१५. मा दाणि भट्टा! अदिमत्तं
सन्तप्पिदुं (स्वप्न० पृ० ६९)

१६. जपापुष्पमिव रक्तलोचनः
(प्रतिज्ञा० पृ० ५६)

१७. आपृच्छामि
(स्वप्न० पृ० १५)

१८. आपृच्छ (प्रतिमा० पृ० ८१)

१९. छिद्यते (स्वप्न० पृ० ६९)

२०. रुद्धते ”

२१. अश्रयते, (वर्धते वा)
(प्रतिज्ञा० पृ० ३)

२२. द्रक्ष्यते (प्रतिज्ञा० पृ० १६)

२३. श्रोष्यते ”

२४. गमिष्ये (बाल० पृ०. ६७)

प्रतिषेधार्थोऽत्र माशब्दः । तद्योगे तुमुन्
न विहितः ।

अत्र रक्तशब्दस्य सापेक्षत्वेऽपि समासः
कृतोऽशास्त्रीयः ।

इह 'आङि नुप्रच्छयोः' (वा० १. ३.
२१) इति आत्मनेपदेनैव भाव्यम् । प्रयुक्तं
चान्यत्र तद् 'आपृच्छे' (प्रतिमा० पृ० ४९)
इति ।

अत्र यगात्मनेपदे कर्तरि चिन्त्ये ।
कर्मणि चेद् रुद्धत इत्यत्र तदसम्भवः,
रुहरकर्मकत्वात् ।

अत्रात्मनेपदं चिन्त्यम् । कर्माभावान्न
कर्मवद्भावोऽपि ।

अत्र कर्तरि यगात्मनेपदे चिन्त्ये ।

कर्तर्यात्मनेपदमिहापाणिनीयम् । कर्म-
वद्भावोऽपि दुरुपपादः ।

प्रयोगाः.

२५. स्त्रीगतां पृच्छसे कथाम्
(पञ्च० पृ० ३८)
२६. पृच्छसे (प्रतिमा० पृ० ४८)
२७. रूप्यते (पञ्च० पृ० ३७)
२८. श्लिष्यते (स्वप्न० पृ० ४)
२९. वीजन्ति (अभिषे० पृ० २६)
३०. वीजन्तः ”
३१. समाश्वासितुम्
(अभिषे० पृ० ६८)
३२. उन्नामय (प्रतिमा० पृ० ६६,
११०)
३३. मे शापितः
(प्रतिमा० पृ० ६९)
३४. उत्कण्ठिष्यति (स्वप्न०
पृ० १६)
३५. परिष्वजति (अवि०
पृ० ४९)
३६. परिष्वज (अवि० पृ० ९४)
३७. परिष्वजामि (बाल० पृ० २५)
३८. उपलप्स्यति (दूतष०
पृ० ५४)
३९. प्रत्यायति (अभिषे० पृ० २४)
४०. विगाह्य उरुकाम्
(बाल० पृ० २२)

शास्त्रानुरोधप्रकाराः.

- इहात्मनेपदमवैधम् ।
पूर्ववत् । पृच्छसीति वा पाठः कल्प्यः ।
इहात्मनेपदं चिन्त्यम् ।
श्लिष्यतीति परस्मैपदं न्याय्यम् । भावे
लटि तु कर्तृवाचकं तृतीयान्तमन्वेष्यम् ।

अत्रावैधो णिज्जोपः कृतः ।

अत्र 'मितां ह्रस्वः' (१. ४. ९२) इति
ह्रस्वत्वं न कृतम् । घञन्तात् 'तत् करो-
ती'ति णिच्चा वा समाधेयम् ।

अत्र पादादौ युष्मच्छब्दस्य 'मे' आ-
देशो न विहितः । निपातत्वाश्रयणं त्वगत्या
कल्प्यते ।

अत्रानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं न्याय्यम् ।
तदनित्यतापि कचित्कचिदाश्रयितुं युक्ता,
न बहुत्र ।

अत्रानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं न्याय्यम् ।
तदनित्यतापि कचित्कचिदाश्रयितुं युक्ता,
न बहुत्र ।

प्रत्येतीत्यर्थे प्रत्याङ्पूर्वोऽयतिरप्रसिद्ध इह
प्रयुक्तः । अयतेरात्मनेपदं च न कृतम् ।

इह विसन्धिता दृश्यते । नित्या च
श्लोकार्थे संहिता ।

प्रयोगाः.

शास्त्रानुसरोधप्रकाराः.

४१. ब्रह्मा ते हृदयम्
(अभिषे० पृ० ७३)

शार्दूलविक्रीडिते प्रथमपादान्ते लघोर्गुरु-
त्वमाश्रितम् । एवञ्जातीयकमनेकमास्ति रूप-
कान्तरेऽपि ।

४२. अवन्त्याधिपतेः
(स्वप्न० पृ० ५४)

अवन्त्या आधिपतिरित्यधिपतिशब्दे
आङ्ः संश्लेषणमपूर्वम् ।

४३. यद्येवं नलागिरिग्रहणार्थं
विमुक्तश्चेत्
(प्रतिज्ञा० पृ० ७०)

यदिशब्द — चेच्छब्दयोः सहप्रयोगो-
ऽपूर्व एषः ।

४४. इष्टं चेदेकचित्तानां यद्यमिः
(अवि० पृ० ६०)

पूर्ववत् ।

४५. यदि दातव्ये
(पञ्च० पृ० १४)

अत्र यदिशब्दस्य सत्सप्तम्याश्च सह-
प्रयोगोऽपूर्वः ।

APPENDIX II.

श्लोकानुक्रमणी ।

	पृष्ठम् .		पृष्ठम् .
अशोभ्यः क्षोभितः	१६	आपृच्छ पुत्र	६७
अङ्गं मे स्पृश	३०	आरब्धे पटहे	९
अत्र रामश्च सीता	४९	आशावन्तः	६०
अद्य खल्वव	५३	इदं गृहं तत्	४२
अथैव मास्यामि	९५	इदं तत् स्त्रीमयं	५४
अधिगतनृप	९४	इदानीं भूमि	३
अनपत्या वयं	२४	इयं स्वयं गच्छतु	५३
अनुचरति शशाङ्कं	१९	इयं हि नीलोत्पल	७२
अन्वास्मान	४३	इयमेका पृथिव्यां	६५
अपि सुगुण ।	५७	इह स्थस्यामि	५६
अयं ते दयितो	५३	उभयस्यास्ति	६६
अयं सैन्येन	८९	एतुदार्या	९४
अयं हि पतितः	५१	एते दैवताना	३९
अयममरपतेः	३१	एते भृत्याः स्वानि	२७
अयशसि यदि	४६	कमप्यर्थं चिरं	३०
अयोध्यामटवी	४१	कर्णौ त्वरापहृत	१२
असुरसमर	५२	कस्यासौ सदृश	५१
अहं पश्चात्	५४	कामं दैवत	३८
अहं हि दुःख	२५	काले खल्वागता	४२
अहो बलमहो	६९	कुतः क्रोधो विनी	७८
आदर्शे वल्कलानीव	१३	कृतान्तशल्या	६३

	पृष्ठम् .	पृष्ठम्.	
कृत्वा स्ववीर्यं	७४	त्रैलोक्यं दग्धु	१७
क्रमप्राप्ते ह्येते	१६	त्वया राज्यैषिण्या	४६
क ते ज्येष्ठो रामः	२८	दैत्येन्द्रमान	४९
गच्छन्ति तुष्टिं	६३	द्रुमा धावन्तीव	३५
गतो रामः प्रियं	३१	धन्याः खलु वने	२७
गत्वा तु पूर्वं	७६	नरपतिनिधनं भवत्प्रवासं	५५
गत्वा पूर्वं स्व	५५	नस्पतिनिधनं मया	७७
गुरोर्मे पाद	२०	नागेन्द्रा यवसा	२२
गोपहीना यथा	४७	नारीणां पुरुषाणां	१४
घनः स्पष्टो धीरः	५१	चियतमनियतात्मा	६४
चरति पुलिनेषु	२	निर्घृणश्च कृतम	५०
चीरमात्रोत्तरी	२१	निर्योगाद् भूषणात्	१९
छत्रं सव्यजनं	३	पक्षाभ्यां परिभूय	७३
जय नरवर !	८७	पतत्युत्थाय	२३
तं चिन्तयामि	५७	पतितमिव शिरः	३६
तं स्मृत्वा शुल्क	४१	पादोपभुक्ते	५९
तत्र यास्यामि	४७	पितुः प्राणपरि	३६
तपःसङ्ग्राम	२०	पितुर्नियोगा	५६
तवैव पुत्रः	२६	पितुर्मे को व्याधिः	३४
तातस्यैतानि	६८	पितुर्मे नौरसः	४६
ताते धनुर्नमयि	१७	पित्रा च बान्धव	७९
तीर्थोदकेन	९२	प्रख्यातसद्गुण	७६
तेनोक्तं रुदिल	८३	फलानि दृष्ट्वा	६३
तैस्तर्पिताः सुत	६६	बलादेश दश	७९
तैस्तैः प्रवृद्ध	८९	भग्नः शक्रः	७०
त्यक्त्वा तां गुरुणा	६१	भरतो वा भवेद्	१७
त्यक्त्वा खेहं	४५	भ्रमति सलिलं	६२

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
मङ्गलार्थेऽन्या	१८	वक्षः प्रसारय	५५
मदूभुजाकृष्ट	७२	वनगमन	१५
मम मातुः प्रियं	४९	वयमयशसा	४४
मम मातुश्च	४४	वल्कलैर्हृत	४६
माथयापहृते	६९	विचेष्टमानेव	७१
मा स्वयं मन्यु	१३	विलपसि किमिदं	७१
मुखमनुपमं	५१	विविधिव्यसनै	९१
मेरुश्चलन्निव	२२	वेलामिमां मत्त	८४
यः स्वराज्यं	८२	वैरं मुनिजन	७९
यत्कृते महति	१७	शत्रुघ्नलक्ष्मण	१२
यत्सत्यं परि	५८	शरीरेऽरिः	१४
यथा रामश्च	९५	शुल्के विपणितं	१५
यदि न सहसे	१६	शून्यः प्राप्तो यदि	२७
यस्याः शक्रसमो	१४	शोकादवचनात्	१५
यावद् भविष्यति	५८	श्रद्धेयः स्वजनस्य	५९
युद्धे येन सुराः	६९	श्रुत्वा ते वनगमनं	२१
बेन प्राणाश्च	४०	सकृत् स्पृशामि	३०
योऽस्याः करः	६२	सखीति सीतेति	८७
योऽहमुत्पसितो	७१	सत्यसन्ध ! बित	२४
रभोश्चतुर्थो	५२	समं बाष्पेण	११
राज्ये त्वामभिषिच्य	३०	समुदितबल	८७
रामं वा शरण	७०	सीताभवः पातु	१
रामलक्ष्मणयो	२९	सुग्रीवो अंशित्ते	७८
रामेणापि परि	२४	सुचिरेणापि	५९
रेणुः समुत्पतति	८९	सूर्य इव गतो	२४
वक्तव्यं किञ्चि	३८	सौवर्णान् वा मृगान्	६७
वक्षः प्रसारय	९०	स्वर्गं गते नर	४९

	सं. क्र.	पृष्ठसं.
स्वर्गोऽपि तुष्टि	९३	२३
स्वैरं हि पश्यन्तु	२१	४०
हत्वा रिपुप्रभव	९३	७५
हन्त भोः ! सत्त्व	८२	१०१

APPENDIX III.

माङ्गलानं नीलकण्ठचाक्यारसकाशादधिगते चतु-
र्थाङ्गादिसप्तमाङ्गावधिके जीर्णतालपत्रात्मके
नवाददर्शे दृष्टाः पाठभेदाः ।

पृष्ठं.	पङ्क्तिः.	सुद्विगतपुस्तकपाठः.	नवाददर्शपाठः.
४७	१४	ततः प्रविशतश्चेत्थौ	ततः प्रविशति नन्दिनिका प्रतीहारी च
”	१५	विजया—ह	प्रतिहारी—ह
”	”	भणेहि भणेहि । अ	भणेहि । अ
४८	२	विजया—भ	प्रतिहारी—भ
”	५	विजया—अहो अच्चा	प्रतिहारी—अच्चा
”	११	विजया—(स	प्रतिहारी —(स
”	”	हं एवं गदो	हं गदो
”	१२	णन्दिणिण् ! एहि अहो भ	हंळा ! एहि भ
५०	११	इति । सु	इति ब्रूयाः । सु
”	१३	हि उच्यताम् इ	हि इ
५१	२	मः सीतालक्ष्मणाभ्याम्)	मः सीता लक्ष्मणश्च ।)
”	३	र्ष्य सहर्षम्) सौ	र्ष्य लक्ष्मणं विलोक्य) सौ
”	१३	क्षरतया चतु	क्षरकरश्चतु
”	१७	र्यः । (परिक्रामति) भ	र्यः । भ
५२	४	(सुमन्त्रं दृष्ट्वा) अये तातः ।	सुमन्त्रः— अये कुमारो
		सुमन्त्रः—अये कुमारो	लक्ष्मणः । लक्ष्मणः—
		लक्ष्मणः । भ	अये तातसुमन्त्रः । भ

दृष्टं. पङ्क्तिः. सुद्वितपुस्तकपाठः.

मवादर्शपाठः.

५२	७	णः—एहोहि । आ	णः—आ
”	”	भव । (सुमन्त्रं वीक्ष्य) तात ।	भव । तात
”	१२	णः—ए	णः— (उत्थाप्यालिङ्ग्य) ए
”	”	र ! वत्स ! स्व	र ! स्व
५३	२	ढम् । (उपेत्य) ज	ढम् । (प्रविश्य) ज
”	”	र्यः । आर्य । अ	र्यः । अ
”	१४	मः—वत्स ! लक्ष्मण ! इदमपि तावदात्मा	मः—इदमप्यात्मा
”	१५	सि गच्छ सत्कृत्य शीघ्रं प्र	सि । वत्स ! लक्ष्मण ! गच्छ सत्कृत्य प्र
५४	३	तमवलोक्य) हं त	तं दृष्ट्वा) त्
”	४	सादिस्सं ।	सदिस्सो ।
”	५	न्त्रः—अ	न्त्रः— (विलोक्य) अ
”	१५	किं करिष्यसि । सु	किम् । सु
”	१६	न्त्रः—अ	न्त्रः—कुमार ! अ
५५	४	र्षम्) ए	र्षमालिङ्ग्य) ए
”	११	न्त्रः—(उपेत्य) ज	न्त्रः—ज
५६	९	तः—आर्य ! न	तः—न
”	१०	ष्ये । अहमेव यास्यामि । (क	ष्ये । (क
”	२०	मः—वत्स ! कैकेयीमातः ! मा मैवम् । पि	मः—कैकेयीमातः ! पि
५७	१९	वत्स ! कै	कै
५८	३	त्वद्वाक्य	तद्वाक्य
”	१२	त्तरमभिहितम् । भ	त्तरा वयम् । भ
”	१४	मः—वत्स ! कः	मः—कः
”	१८	तः—आर्य ! श्रु	तः—तात ! श्रु
”	”	तम् । तात ! श्रुतम् । स	तम् । स

पृष्ठं. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

नवादर्शपाठः.

५९	३	ददामि । किमहमनु	ददानि । किमनु
”	९	मः— (स्वगतं) ह	मः—(विचिन्त्य) ह
”	१२	अय्यउत्त ! णं दीयदि खु पु	णं देदु अय्यउत्तो पु
”	१४	मः—तथास्तु । व	मः—व
”	१५	स्मि । (गृहीत्वा) आ	स्मि । आ
”	१९	तः (आत्मगतम्) ह	तः—ह
६०	४	मः—वत्स ! कै	यः—कै
”	६	मिस्सदि कुमारो भरदो ।	मिस्सिदि ।
”	७	मः—अ	मः—मैथिलि । अ
”	१८	वत् । वत्स ! लक्ष्मण । इतस्ता- वत् । आ	वत् । अ
६१	४	णुट्टिओ देवस	णुचिट्टिदो सं
”	१४	(विमृश्य) ईदृशमेवैतत् । या	या
”	१५	मि । तत्	मि । (परिक्रम्य) तत्
”	१६	ही । (परिक्रम्यावलोक्य) अ	ही । अ
”	”	भिषिक्तानि	भिषेकानि
६२	३	ही । भोः ! कष्टम् । यो	ही । यो
”	११	(उपेत्य) मै	(उपसृत्य) मै
”	१२	ता—हं अय्य	ता—विलोक्य) अम्मो अय्य
”	१८	स्स विअ अय्य	स्स अय्य
६३	७	रः । तत् क	रः । क
”	१४	ण वि अय्यउत्तो । एदं ता	णावि ता
६४	८	(परिक्रम्याषो विलोक्य) इ	इ
”	१३	मः—(विलोक्य) अ	मः—अ
”	”	वान् । भ	वान् । प्रविशतु भग- वान् । म
”	१४	दये । रावणः—स्वस्ति । रामः—भ	दये । भ

पृष्ठं. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

नवादशपाठः.

६५	८	रं न लङ्	रं लङ्
„	११	रावणः—(आत्मगतम्) या	परिव्राजकः—या
„	१२	मि । (प्रकाशम्) भोः	मि । रामः—छन्दतः । परिव्राजकः—भोः
„	१९	म इदानीमेषः ।	म एषः ।
६६	११	गतमन्य	गतोऽस्मि । अन्य
„	१२	प्रभाव	प्रभव
„	२१	तमात्रोप	तोप
६७	१६	बाणवे	बाहुवे
„	१८	मः—(दिशो विलोक्य) अ	मः—अ
६९	५	ता—(आत्मगतम्) अ	ता—अ
„	६	मे एत्थ उ	मे उ
„	७	रावणः —(आत्मगतम्) मा	परिव्राजकः—मा
„	१०	मि । (गन्तुमीहते) रा	मि । रा
„	११	पं गृ	पमेव गृ
„	१३	णः—किं न जानीषे । यु	णः—यु
७१	२	मन्त्या ?	मिथ्या
„	११	ता—(सरोषम्) सत्तो सि	ता—सन्तो सि
„	१४	शप्तोऽसी	श्रान्तोऽसी
„	१६	णः—(सीतां गृहीत्वा) भो	णः—भो
७२	३	मम् । सीता—अय्यउत्त । परि- त्ताआहि परित्ताआहि । रा- वणः—(परिक्रामन् विलो- क्य) अये	मम् । अये
„	१३	तो वृद्धता	तस्ता
७३	१०	मः—(ऊर्ध्वमवलोक्य) अ	मः—अ

पृष्ठं. पङ्क्तिः. मुद्रितपुरस्तकपाठः.		नबादर्शपाठः.
७३	१५ मः—एष रावणः । द्वितीयः —एष जटायुः । उभौ—ह	मः—एष जटायुः । द्वि- तीयः—एष राव- णः । ह
७४	८ युः, कृ	युः, भोः कष्टम् । कृ
,,	१४ प! आगम्यताम् । इ	प! इ
,,	१५ दयिष्यावः	दयावः
७६	२ यः—(विलोक्य)अ	यः—अ
,,	२१ तः—तेन हि शी	तः—शी
७७	१० री— (सुमन्त्रमुद्दिश्य) एदु एदु अय्यो । एसो	री — एसो
,,	१२ न्त्रः—(उप	न्त्रः—बाढम् ।(उप
,,	१५ त्रम् । (सुमन्त्रः सचिन्तस्ति- ष्ठति ।) प्र	त्रम् । प्र
७८	२ तः—(स्वगतम्) अ	तः—अ
,,	३ यः । (प्रकाशम्) अ	यः । अ
,,	१९ तः—तात! कं	तः—क
७९	४ शम्) कुमार! न खलु	शम्) न खलु
,,	२३ देवीनां चतुश्शालमिदम्	देव्याश्चतुश्शालेयम्
८०	१० री—(आत्मगतम्) हं	री—हं
,,	वे । (प्रकाशम्) भट्टा! त	वे । भट्टिदारअ! त
,,	१२ च । कैकेयी — विजए! मं पेक्खिदुं भरदो आअदो । प्रतिहारी — भट्टिणि! तह । भट्टि	च । जेदु भट्टिणी । भट्टि
,,	१७ किळ । कै	किळ कुमारो । कै
८१	२ यी—(स्वगतम्) केण खु उ	यी—केण उ
,,	३ दो । प्रतिहारी—भट्टिणि! किं पविसदु भट्टिदारओ । कैकेयी—गच्छ	दो । गच्छ

पृष्ठं. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

नवादर्शपाठः.

८१	७	री—भट्टिणि ! तह । (परिक्र- म्योपसृत्य) जे	री—जं भट्टिणी आणवेदि । (परिक्रम्य) जे
,,	१०	री—आम	री—भट्टिदारअ ! आम
,,	१४	दत्ति । भ	दो । भ
८२	२	यी—(आत्मगतम्) हं	यी—हं
,,	,,	वे । (प्रकाशम्) भ	वे । भ
,,	१५	र ! क्षयताम्—पु	र ! पु
८३	४	न्त्रः—ततस्तमेवं गतं ह	न्त्रः—तातं ह
,,	१२	से कथम	से किम
८४	२	स ति वचुकामाए पय्या	स ति मए भणिअं सन्दावपय्या
८५	४	ब्दः । (प्रविश्य) प्रतीहारी — जेदु कुमारो । इ	ब्दः । प्रतीहारी—भट्टि दार.....तह । (नि- ष्कम्य प्रविश्य) जेदु भट्टिदारओ । इ
८८	४	णं । ण सक्कं तुमं एआइणि पे	णं । सक्कं तुए एका- इणि पे
,,	५	अज्ज वि अ	अज्ज वि वणं अ
,,	७	लि ! अपि जानासि, पूर्वाधिष्ठा- नमस्माकं जनस्थानमासीत् ।	लि ! पइयास्मस्पूर्वाधि- ष्ठानं जनस्थानम् ।
८९	२	हुं । (भीता वेपते) रा	हुं । रा
,,	८	हस्वनधी	हध्वनिधी
,,	१४	किमेवं म	किं भ
,,	२९	क्कममलं	क्कविमलं
९०	१५	हि वत्स ! इ	हि इ
९१	९	स्व गाढम् ।	स्व मां गाढम् ।
९२	१२	मः—वत्स ! कथ	मः—कथ

पृष्ठं. पङ्क्तिः. मुद्रितपुस्तकपाठः.

९२ २ मः—एषोहि वत्स !
” ४ ता—वच्छ ! चि
” १० दीनदग
९३ १० शौर्य
” १२ जयति
” १३ यी—अम्महे पुत्तस्स
” ” घोसणा व
९४ १३ ते । (प्रविश्य) का

नवादर्शपाठः.

मः—वत्स !
ता—चि
दीजलग
वीर्य
जयतु
यी—पुत्तअस्स
घोसं वें
ते । का

APPENDIX IV

Some characters mentioned in the Svapnanāṭaka and the Pratijñānāṭikā.

Two kings Udayana and Pradyota are mentioned in the Pratijñānāṭikā, while in the Svapnavāsavadatta one more king Darśaka is also mentioned.

(1) Here, UDAYANA, says Bhāsa, is a descendant of Bharata, ruler of Kauśāmbi and son of Śatānīka. These accounts also agree *with Udayana of the Viṣṇu Purāṇa (Amsa 4, Chap. 21), which describes him as the 24th descendant of Parīkṣit, (the grandson of Arjuna): we may conclude from this that Udayana mentioned by Bhāsa and in the Viṣṇu Purāṇa are one and the same person.

(2) PRADYŌTA, according to Bhāsa, is Udayana's father-in-law and father of Goṇāka and Pālaka; in the Viṣṇu (Amsa 4, Chap. 23) and Vāyu (Chap. 99) Purāṇas, he is mentioned as the father of Pālaka: hence we take that Pradyota mentioned by Bhāsa is the same as the one mentioned in the Purāṇas. Further the Purāṇas say that Pradyota is a successor of Ripuñjaya *alias* Ariñjaya and that the latter is the 22nd descendant from Sahadeva whose father Jarāsandha, the ruler of Magadhas, was a contemporary of Arjuna, the celebrated hero of the Mahābhārata. It is therefore quite possible that Pradyota, the 23rd successor from Sahadeva should be so old as to be in the relation of a father-in-law of Udayana, the latter being the 24th descendant from Parīkṣit who is younger than Sahadeva by one generation. Although Ripuñjaya, from whom Pradyota wrested the kingdom after defeating him, was a lineal descendant of Sahadeva

* Udayana's grandfather, according to Viṣṇu Purāṇa, is Brahadratha, but Bhāsa perhaps calls him by another name, Sahasrānīka which he might have learned from some other Itihāsa.

of Magadhas, yet his kingdom might probably be the country of Avanti with its capital Ujjaine, just as the kingdom of Udayana, a descendant of the Pāṇḍavas who ruled over Kuru-Hastinapura, was Vatsas and its capital Kauśāmbi.

(3) DARŚAKA, as Bhāsa tells us, was the brother of Padmāvatī, the Queen of Udayana and he (Darśaka) ruled over the Kingdom of Magadhas with capital Rājagṛha. While in the Vāyu Purāṇa, Darśaka is mentioned as the grandfather of Nandi-Vardhana of the Śaiśunāga dynasty and the Viṣṇu Purāṇa mentions him as Darbhaka, (perhaps in a corrupted form or from clerical error). But Darśaka of the Purāṇas is not the same as the Darśaka of Bhāsa, for Bhāsa makes him a contemporary of Pradyota, while Darśaka of the Purāṇas is the 12th successor of Pradyota and son of Bimbisāra (according to Vāyu) who is a contemporary of Gautama Buddha.

स्वप्ननाटकप्रतिज्ञानाटिकयोर्व्यवहृता राजानः ।

प्रतिज्ञानाटिकायाम् उदयनः प्रद्योत इति च द्वौ राजानौ कथितौ, स्वप्नवासवदत्ते दर्शक इति तृतीयोऽपि राजा । तत्र

१. उदयनः — अयं भारतवंश्यः शतानीकस्य पुत्रः कौशाम्ब्याः पतिश्च भासेन वर्णितः । अर्जुनपौत्रात् परीक्षितः प्रभृति चतुर्विंशः पुरुष उदयनो नाम विष्णुपुराणे (अ० ४. अध्या० २१) कथ्यमान * ईदृश एवेत्यतः स एवायमिति निश्चीयते ।

२. प्रद्योतः — अयम् उदयनस्य श्वशुरः । एनं भासो गोपालकस्य पालकस्य च पितेत्याह (स्वप्न० अ० ६) । तेन विष्णुपुराणे (अ० ४. अध्या० २३), वायुपुराणे (अ० १०९९) च पालकस्य पितेति यः प्रद्योत आख्यायते, सोऽस्मात् प्रद्योतादनतिरिक्त इत्यवसातुं शक्यम् । किञ्च, अर्जुनसमकालिकमागधजरासन्धसूनोः सहदेवाद् द्वाविंशः पुरुषो यो रिपुञ्जयो (अथवा अरिञ्जयो) म, तस्मादव्यवहितोत्तरः — अर्थात् सहदेवात् त्रयोविंशः पुरुषः — इति प्रद्योतोऽयं पुराणयोर्निर्दिष्टः । स एष सहदेवाद् यधीयांसं परीक्षितमपेक्ष्य चतुर्विंशात् पुरुषाद् उदयनाद् वृद्धो भवितुमर्हन् उदयनस्य श्वशुरः सुष्ठु सम्भाव्यते । प्रद्योतेन यं हत्वा राज्यं गृहीतं, तस्य मागधसहदेववंश्यस्य रिपुञ्जयस्य राज्यम् अवन्तिदेश एव नूनमासीद्, उज्जयिनी च राजधानी, यथा कुरुदेशहास्तिनपुरेश्वरपाण्डव-वंश्यस्य उदयनस्य वत्सदेशो राज्यमभवत् कौशाम्बी च राजधानी, तद्वत् । तेन रिपुञ्जयानन्तरस्य प्रद्योतस्य राजधानी उज्जयिन्येव सम्भाव्यते ।

३. दर्शकः — अयम् उदयनपत्न्याः पद्मावत्या भ्राता मगधेश्वर इति, राजगृहम् अस्य राजधानीति च स्वप्नवासवदत्तात् प्रतीयते । अयम् उदयनप्रद्योतयोः सहजीवी कश्चिदनतिप्रसिद्धो राजा मगधेषु स्थित इति भासनिबन्धप्रामाण्याद् विश्वसनीयं, न त्वयं विष्णुपुराणे वायुपुराणे वा

* विष्णुपुराणोक्तम् उदयनस्य पितामहं बृहद्रथं 'सहस्रानीक' इत्यनेन नामान्तरेण इतिहासान्तराधीतेन नूनं भासो निर्दिष्टवान् ।

निर्दिष्टः । यस्तु वायौ शैशुनागेषु नन्दिवर्धनपितामहो दर्शको नामामि-
 हितः, विष्णौ च तदेकदेशविकारेण (लिपिदोषेण वा) दर्भक इत्युक्तः,
 स भासोक्ताद् दर्शकाद् भिन्न एव, यतो भासोक्तो दर्शकः प्रद्योतसमान-
 कालः, पुराणोक्तस्तु प्रद्योतात् परतो द्वादशः पुरुषः, यस्त्यैतस्य पितरं
 (वायुपुराणरीत्या) विम्बिसारं बुद्धसहचरं वदन्ति ।

LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS FOR SALE.

	RS.	AS.	P.
भक्तिमञ्जरी Bhaktimanjari (Stuti) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1	0	0
स्वानन्दूरपुरवर्णनप्रबन्धः Syanandurapuravarnana- prabandha (Kāvya) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja, with the commentary Sundarī of Rājarāja Varma Koil Tampurān.	2	0	0

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	1	0	0
No. 2—अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāsukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No. 4—शिवलीलार्णवः Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No. 5—व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock).	2	12	0
No. 6—दुर्घटवृत्तिः Durghatavṛtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2	0	0
No. 7—ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapra- sika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- svatī (out of stock).	2	4	0
No. 8—प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

	RS. AS. P.
No. 9— विरूपक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika (Vedānta) by Virupākṣanātha with the commentary of Vidyācakra- vartin (<i>out of stock</i>).	0 8 0
No. 10— मातङ्गलीला Matangalila (Gajalakṣaṇa) by Nīlakaṇṭha (<i>out of stock</i>).	0 8 0
No. 11— तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>).	2 4 0
No. 12— परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) by Ādiśeṣa with the commentary of Rāghavanānda (<i>out of stock</i>).	0 8 0
No. 13— सुभद्राधनञ्जयम् Subhadradhananjaya (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>).	2 0 0
No. 14— नीतिसारः Nitisara (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Śankarārya (<i>out of stock</i>).	3 8 0
No. 15— स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>second edition</i>).	1 8 0
No. 16— प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijnayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1 8 0
No. 17— पञ्चरात्रम् Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1 0 0
No. 18— नारायणीयम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment- ary of Deśamangalavārya (<i>second edition</i>).	4 0 0
No. 19— मानमेयोदयः Manameyodaya (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Paṇḍita (<i>out of stock</i>).	1 4 0
No. 20— अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1 8 0
No. 21— बालचरितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>).	1 0 0

- No. 22—मध्यमव्यायोग-वृत्तवाक्य-वृत्तघटोत्कच-कर्णभारो-
रुमङ्गानि **Madhyamavyayoga-Duta-
vakya-Dutaghatotkaca-Karna-
bhara and Urubhanga** (Nāṭaka)
by Bhāsa (*out of stock*). 1 8 0
- No. 23—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas).
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 24—जानकीपरिणयः **Janakiparinaya** (Kāvya)
by Cakra Kavi (*out of stock*). 1 0 0
- No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका **Kanadasiddhanta-
candrika** (Nyāya) by Gaṅgādhara-
sūri (*out of stock*). 0 12 0
- No. 26—अभिषेकनाटकम् **Abhisekanataka** by
Bhāsa (*out of stock*). 0 12 0
- No. 27—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part I, 1st and 2nd Sargas)
(*out of stock*). 1 12 0
- No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः **Vaikhanasadharmapra-
sna** (Dharmasūtra) by Vikhanas
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 29—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part II, 3rd Kāṇḍa) (*out of stock*). 2 4 0
- No. 30—वास्तुविद्या **Vastuvidya** (Śilpa) (*out of
stock*). 0 12 0
- No. 31—नानार्थार्णवसंक्षेपः **Nanartharnavasam-
ksepa** (Kośa) by Keśavasvāmin
(Part III, 4th, 5th and 6th
Kāṇḍas). 1 0 0
- No. 32—कुमारसम्भवः **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two comment-
aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas)
(*out of stock*). 2 8 0

- No. 33—**वाररुचसंग्रहः** **Vararucasangraha**
(Vyākaraṇa) with the commentary
Dīpaprabhā of Nārāyaṇa
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 34—**मणिदर्पणः** **Manidarpana** (Nyāya) by
Rājacūḍāmaṇimakhin. 1 4 0
- No. 35—**मणिसारः** **Manisara** (Nyāya) by Gopī-
nātha. 1 8 0
- No. 36—**कुमारसम्भवः** **Kumarasambhava** (Kāvya)
by Kālidāsa with the two commen-
taries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha
and Vivaraṇa of Nārāyaṇa Paṇḍita
(Part III, 6th, 7th and 8th Sargas). 3 0 0
- No. 37—**भाशौचाष्टकम्** **Asaucastaka** (Smṛti) by
Vararuci with commentary. 0 4 0
- No. 38—**नामलिङ्गानुशासनम्** **Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the com-
mentary Tikāsarvasva of Vandy-
ghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st
Kāṇḍa). 2 0 0
- No. 39—**चारुदत्तम्** **Carudatta** (Nāṭaka) by Bhāsa
(*out of stock*). 0 12 0
- No. 40—**अलङ्कारसूत्रम्** **Alankarasutra** by Rājānaka
Ruyyaka with the Alaṅkārasarvasva
of Mankhūka and its commentary by
Samudrabandha (*second edition*). 2 8 0
- No. 41—**अध्यात्मपटलम्** **Adhyatmapatala** (Ve-
dānta) by Āpastamba with Vivaraṇa
of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda
(*out of stock*). 0 4 0
- No. 42—**प्रतिमानाटकम्** **Pratimanataka** by Bhāsa
(*second edition*). 1 8 0
- No. 43—**नामलिङ्गानुशासनम्** **Namalinganusasana**
(Kośa) by Amarasimha with the two
commentaries, Amarakośodghāṭana of
Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of
Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part II,
2nd Kāṇḍa, 1-6 vargas). 2 8 0
- No. 44—**तन्त्रसुद्धम्** **Tantrasuddha** by Bhaṭṭāraka
Vedottama. (*out of stock*). 0 4 0

	RS.	AS.	P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम् Prapancahrdaya.	1	0	0
No. 46—परिभाषावृत्तिः Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nīlakaṇṭha Dīkṣita.	0	8	0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1	12	0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Do. Do. (Part II.)	2	0	0
No. 49—गोलदीपिका Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0	4	0
No. 50—रसानर्णवसुधाकरः Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Siṅga Bhūpāla.	3	0	0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2	0	0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tikāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa).	1	8	0
No. 53—शाब्दनिर्णयः Sabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśātmatmayatindra.	0	12	0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः Sphotasiddhinyayavicara (Vyākaraṇa).	0	4	0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम् Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (out of stock).	0	8	0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका Manusyalayacandrika (Śilpa) (out of stock). ³	0	8	0
No. 57—रघुवीरचरितम् Raghuviracarita (Kāvya).	1	4	0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III). ⁴	2	0	0

- No. 59—**नागानन्दम् Nagananda** (Nāṭaka) by
Harṣadeva with the commentary
VimarsinI of Śivarāma (*out of
stock*). 3 4 0
- No. 60—**लघुस्तुतिः Laghustuti** by Laghubhaṭṭāraka
with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
- No. 61—**सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana**
(Vedānta) by Kṛṣṇānanda SarasvatI
(Part IV). 1 4 0
- No. 62—**सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha.**
(*out of stock*). 0 8 0
- No. 63—**किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya** (Kāvya)
by Bhāravi with the commentary Śa-
bdārthadIpika of Citrabhānu (1, 2
and 3 Sargas). 2 8 0
- No. 64—**मेघसन्देशः Meghasandesa** by Kālidāsa
with the commentary PradIpa of
Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
- No. 65—**मयमतम् Mayamata** (Śilpa) by Maya-
muni (*out of stock*). 3 4 0
- No. 66—**महार्थमञ्जरी Maharthamanjari** (Darśana)
with the commentary Parimala of
Maheśvarānanda. 2 4 0
- No. 67—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra)
by Nārāyaṇa with the commentary
VimarsinI of Śaṅkara (Part I,
1-6 Paṭalās) (*out of stock*). 3 4 0
- No. 68—**तत्त्वप्रकाशः Tattvaprakasa** (Āgama) by
ŚrI Bhojadeva with the commentary
'TātparyadIpikā of ŚrI Kumāra 1 12 0
- No. 69—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-
gurudevamiśra Part I, Sāmānya-
pāda). 1 8 0
- No. 70—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa** (Part I). 2 8 0

- No. 71—**तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya** (Tantra) by Nârâyana with the commentary Vimarśinī of Śaṅkara (Part II, 7—12 Pāṭalās) (*out of stock*). 3 8 0
- No. 72—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part II, Mantrapāda). 4 0 0
- No. 73—**ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः Isvarapratipatti-prakasa** (Vedānta) by Madhusūdana-sarasvatī. 0 4 0
- No. 74—**याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajnavalkyasmṛti** with the commentary Bālakrīḍā of Viśvarūpācārya. (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās). 3 4 0
- No. 75—**शिल्परत्नम् Silparatna** (Śilpa) by Śrī-kumāra (Part I). 2 12 0
- No. 76—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimulakalpa** (Part II). 3 0 0
- No. 77—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-devapaddhati** (Tantra) by Īśānaśiva-gurudevamiśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Pāṭalās). 3 0 0
- No. 78—**आश्वलायनगृह्यसूत्रम् Asvalayanagrhyasutra** with the commentary Anāvīlā of Haradattācārya. 2 6 0
- No. 79—**अर्थशास्त्रम् Arthasastra** of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part I, 1 & 2 Adhikaraṇās). 3 12 0
- No. 80—**अर्थशास्त्रम् Do. Do.** (Part II, 3—7 Adhikaraṇās). 4 0 0
- No. 81—**याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajnavalkyasmṛti** with the commentary Bālakrīḍā of Viśvarūpācārya (Part II. Prāyaścittādhyāya). 2 0 0
- No. 82—**अर्थशास्त्रम् Arthasastra** of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Śāstri (Part III, 8—15 Adhikaraṇās). 8 4 0

- No. 83—**ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-
devapaddhati** (Tantra) by **Īśāna-
śivagurudevamiśra** (Part IV, Kriyā-
pāda 31-64 Pāṭalās and Yogapāda). 3 8 0
- No. 84—**आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Aryamanjusrimula-
kalpa** (Part III). 2 0 0
- No. 85—**विष्णुसंहिता Visnusamhita** (Tantra). 2 8 0
- No. 86—**भरतचरितम् Bharatacarita** (Kāvya)
by **Kṛṣṇakavi**. 1 8 0
- No. 87—**सङ्गीतसमयसारः Sangitasamayasara**
(SaṅgIta) of **SaṅgItākara Pārśva-
deva**. 1 2 0
- No. 88—**काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa** (Alaṅkāra)
of **Mammatābhaṭṭa** with the two com-
mentaries, **Sampradāyaprakāśinī** of
Śrī Vidyācakravartin and **Sāhi-
tyacūḍāmaṇi** of **Bhaṭṭagopāla**
(Part I, 1-5 Ullāsās). 3 0 0
- No. 89—**स्फोटसिद्धिः Sphotasiddhi** (Vyākaraṇa)
by **Bharatamiśra**. 0 8 0
- No. 90—**मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka-
vartika** with the commentary **Kāśika**
of **Sucaritamiśra** (Part I). 2 8 0
- No. 91—**होराशास्त्रम् Horasastra** of **Varāhamihira-
cārya** with the **Vivarāṇa** of **Rudra**. 3 0 0
- No. 92—**रसोपनिषत् Rasopanisat**. 2 0 0
- No. 93—**वेदान्तपरिभाषा Yedantaparibhasa**
(Vedānta) of **Dharmarājādharīndra**
with the commentary **Prakāśika** of
Peddādīkṣita. 1 8 0
- No. 94—**बृहदेशी Brihaddeśi** (SaṅgIta) of
Mataṅgamuni. 1 8 0
- No. 95—**रणदीपिका Ranadipika** (Jyotiṣa) o
Kumāraganaka. 0 4 0

- No. 96—**ऋक्संहिता Rksamhita** with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Venkaṭamādhavārya (Part I, the 1st Adhyāya in the 1st Aṣṭaka). 1 8 0
- No. 97—**नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita** (Smṛti) with the Bhāṣya of Bhavasvāmin. 2 0 0
- No. 98—**शिल्परत्नम् Silparatna** (Śilpa) by Śrī-kumāra. (Part II.) 2 8 0
- No. 99—**मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka-**
vartika (Mimāṃsā) with the com-
mentary Kaśika of Sucaritamīśra
(Part II). 2 0 0
- No. 100—**काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa** (Alaṅkāra)
of Mammaṭabhaṭṭa with the two com-
mentaries, Sampradāyaprakāśinī of
Śrīvidyācakravartin and Sāhitya-
cūḍamaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II,
6-10 Ullāsās). 5 0 0
- No. 101—**आर्यभटीयम् Aryabhaṭīya** (Jyotiṣa) of
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of
Nilakaṅṭhasomasutvan (Part I.
Gaṇitapāda). 2 8 0
- No. 102—**दत्तिलम् Dattila** (Saṅgīta) of Dattila-
muni. 0 4 0
- No. 103—**हंससन्देशः Hamsasandesa** (Vedānta)
with commentary. 0 8 0
- No. 104—**साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika**
(Stuti) with commentary. 1 0 0
- No. 105—**निधिप्रदीपः Nidhipradipa** of Siddha-
śrikanṭhasambhu. 0 4 0
- No. 106—**प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva**
(Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa
Bhatta with commentary (Part I.) 1 0 0

- No. 107—**काव्यरत्नम्** Kavyaratna (Kāvya)
of Arhaddāsa 0 12 0
- No. 108—**बालमार्तण्डविजयम्** Balamartanda-
vijaya (Nāṭaka) of Devarājakavi. 1 8 0
- No. 109—**न्यायसारः** Nyayasara with the
commentary of Vasudevasturi. 1 8 0
- No. 110—**आर्यभटीयम्** Aryabhatīya (Jyotiṣā) of
Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya
of Nilakaṅṭhasomasutvan. (Part II.
Kalakriyāpāda) 1 0 0
- No. 111—**हृदयप्रियः** Hridayapriya (Vaidyaka)
by Parameśvara. 3 0 0
- No. 112—**कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च ।**
Kucelopakhyana and Ajamilo-
pakhyana (Saṅgīta) by H. H.
Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja. 0 4 0
- No. 113—**सङ्गीतकृतयः** Saṅgitakrtis (Gāna)
of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma
Mahārāja. 1 0 0
- No. 114—**साहित्यमीमांसा** Sahityamimamsa
(Alaṅkāra) 1 0 0
- No. 115—**रक्संहिता** Rksamhita (with the
Bhāṣya of Skandasvāmin and the
commentary of Venkṭaṭamādhava-
rāya) (Part II 2nd Adhyāya in
the 1st Aṣṭaka.) 1 8 0
- No. 116—**वाक्यपदीयम्** Vakyapadiya (Vyākaraṇa)
with the commentary Prakīrṇaka-
prakāśa by Helarāja son of Bhatirāja.
Part I). 1 8 0

- No. 117—सरस्वतीकण्ठाभरणम् **Sarasvatikanta-**
bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva
with the commentary of Śrī Nārā-
yaṇa Daṇḍanātha. (Part I). 1 8 0
- No. 118—बालरामभरतम् **Balaramabharata**
(Nāṭya) by Balarāma Varma Vañci
Mahārāja. 2 8 0
- No. 119—विवेकमार्तण्डः **Vivekamartanda**
(Vedānta) of Viśvarūpadeva 0 8 0
- No. 120—शौनकीयम् **Saunakiya** (Smṛti) 0 8 0
- No. 121—वैखानसागमः **Vaikhanasagama**
(Tantra) of Marīci. 2 0 0
- No. 122—प्रबोधचन्द्रोदयम् **Prabodhacandrodaya**
(Nāṭaka) by Kṛṣṇamiśrayati
with the commentary Nāṭakā-
bharana of Śrī Govindāmṛta-
bhagavān. 2 0 0
- No. 123—सङ्ग्रामविजयोदयः **Sangramavijayo-**
daya (Jyotiṣa). 2 0 0
- No. 124—हरमेखला **Haramekhala** (Vaidyaka)
of Māhuka with commentary
(Part I. chapters 2, 3 & 4) 1 8 0
- No. 125—कोकसन्देशः **Kokasandesa** (Kāvya)
by Viṣṇutrāta. 0 8 0
- No. 126—करणपद्धतिः **Karanapaddhati** (Jyotiṣa). 0 4 0
- No. 127—सरस्वतीकण्ठाभरणम् **Sarasvatikanta-**
bharana (Vyākaraṇa) by
Bhojadeva with the commentary
of Śrī Nārāyaṇa Daṇḍanātha.
(Part II). 1 8 0
- No. 128—भृङ्गसन्देशः **Bhrngasandesa** (Kāvya)
by Vāsudeva. 0 6 0
- No. 129—हंससन्देशः **Hamsasandesa** (Kāvya) 1 4 0

	RS.	AS.	P.
No. 130—महानयप्रकाशः Mahanayaprakasa (Vedānta) by Abhinavaguptācārya.	0	8	0
No. 131—वृत्तवार्तिकम् Yrttavartika (Chandas) by Rāmapānivāda	1	8	0
No. 132—तन्त्रोपाख्यानम् Tantropakhyana (Kāvya)	0	6	0
No. 133—उदयवर्मचरितम् Udayavarmacarita.	0	4	0
No. 134—योगयाज्ञवल्क्यम् Yogayajnavalkya	0	4	0
No. 135—सर्वदर्शनकौमुदी Sarvadarsanakaumudi by Mādhavasarasvatī.	1	0	0
No. 136—हरमेखला Hamekhala of Māhuka with commentary (Part II Chapter 5)	0	8	0
No. 137—स्कान्दशरीरकम् Skandasariraka with commentary.	2	4	0
No. 138—आश्वलायनगृह्यमन्त्रव्याख्या Aśvalayana- grhyamantravyakhya of Hara- dattamiśra.	2	8	0
No. 139—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇabhāṭṭa with the commentary of K. Sāmba- śiva Śāstrī (Part II).	0	12	0
No. 140—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikantha- bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Daṇḍanātha (Part III).	1	8	0
No. 141—सुक्तिरत्नहारः Suktiratnahara.	2	0	0
No. 142—वास्तुविद्या (सव्याख्या) Vastuvidya (Śilpa) with the commentary of K. Mahādeva Śāstrī.	1	4	0
No. 143—पाशुपतसूत्रम् Pasupatasutra	2	0	0
No. 144—आग्निवेश्यगृह्यसूत्रम् Agnivesyagrhyasutra	2	0	0

Apply to:—

The Superintendent,
Government Press,
Trivandrum.

